

THE LIFE OF LORD SHRI MAHAVIRA

As Represented in the
KALPASUTRA PAINTINGS

શ્રીકલ્પસૂત્રનાં વર્ણન અને ચિત્રાનુસાર

પ્રભુ શ્રીમહાવીર

Queen Trishalā Rejoicing

Edited and Compiled by

Sarabhai Manilal Nawab

CHHIPAMAVJINI POLE · MANDVINI POLE · AHMEDABAD-380 001

SHREE JAIN KALA-SAHITYA SAMSHODHAN SERIES 18

શ્રી જૈન કલા-સાહિત્ય સંશોધન પુષ્પ ૧૮મું

THE LIFE OF LORD SHRI MAHAVIRA

As Represented in the
KALPASUTRA PAINTINGS

168 Paintings with their significance and description in Gujarati and English

—: Publisher and Bookseller :—

MESSRS SARABHAI MANILAL NAWAB
AHMEDABAD-380 001

શ્રીકલ્પસૂત્રનાં વર્ણન અને ચિત્રાનુસાર

પ્રભુ શ્રીમહાવીર

૧૬૮ સોનેરી, રૂપેરી રંગીન અને એકરંગી ચિત્રો અને તેનાં વિવેચન સહિત

—: સંપાદક તથા સંશોધક :—

સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ

[વિ. સં. ૨૦૩૪]

[A.D. 1978]

Publisher
MESSRS SARABHAI MANILAL NAWAB
Mandvini Pole, Chhipa Mavjini Pole, Ahmedabad-380001

First Edition : One Thousand Copies

COPY RIGHT RESERVED

Price Rupees One Hundred Twenty Five only

Printed by
Kiritkumar Jayantilal Ravat
Deepak Printery, 2776/1, Near Raipur Darwaja, Ahmedabad-380 001

PRINTED IN INDIA

—: પ્રકાશક :-

મેસર્સ સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ
માંડવીની પોળમાં, છીપા માવજીની પોળ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પ્રથમ સંસ્કરણ પ્રતિ ૧૦૦૦-સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

મૂલ્ય એકસો પચીસ રૂપિયા

મુદ્રક : કિરીટકુમાર જયંતિલાલ રાવત, દીપક પ્રિન્ટરી, ૨૭૭૬/૧, રાયપુર દરવાજા પાસે, અમદાવાદ-૧

Publisher's Note

BĀRSASŪTRA (KALPASŪTRA) based on age-old illustrated palm-leaf and paper manuscripts bearing artistic letters in gold preserved in Jñāna Bhaṇḍāras of Jira (Punjab), Jaisalmer (Rajasthan), Ahmedabad, Idar, Baroda and other Jñāna Bhaṇḍāras of Gujarat was published in Shri Jain Kalā Sāhitya Samshodhana Series 16 in 1976 (Price Rs. 145). In a brief elucidatory note as a publisher, I gave an indication of a subsequent publication SADĀVASYAKA BĀLĀVABODHA (Shri Jain Kalā Sāhitya Samshodhana Series No. 17) containing 147 multicoloured illustrations. This gave a pointed to my conception of another publication entitled The life of Lord Śrī Mahāvīra with 168 illustrations with distinctive description of the life of Śramaṇa Bhagawān Mahāvīra.

My well-conceived ideas of marshalling important pictorial material took shape in a different form in the momentous year of the celebrations of the Nirvāṇa of Bhagawān Mahāvīra by the publication of 'Tirthankara Bhagawān Mahāvīra' containing thirty five ornate paintings on the life and mission of Bhagawān Mahāvīra drawn by the well-known artist Śrī Gokuldas Kapadia, an artist of great insight and inspiration, edited by Muni Śrī Yashovijayji Maharaj and published by Jain Chitrakalā Nidarshan Samiti, Bombay.

This publication prompted me to search for original manuscripts of bold draftsmanship and refined treatment as to the best illustrated manuscripts of the Kalpasūtra of different Bhaṇḍāras, which are not only repositories of knowledge but provide numerous links in the history not only of Jaina painting of indigenous traditions but also the rich traditions evolving out of different schools of Indian painting. Before I could give shape to this much thought out ambitious project, I had a strange inspiration from a dream, which visualized at about 5. 15 a. m. two years before, providing me as it were a mandate, which dictated as to 'why don't you write and provide significant rich illustrations of the captivating life of Bhagawān Mahāvīra, whose life and teachings have provided joy, inspiration and new life to the people all over the world'. This gingered up my mind. This has been the keynote of this publication depicting important events based on sumptuous illustrated old manuscripts detailing religious and ritualistic details of great importance to the mission of the world renowned benevolent Bhagawān Mahāvīra and thus providing a background to the glorious heritage of Jainas, thus unfolding the rich culture and religious knowledge of India.

This all-important pious publication has been the result of the cooperation of erudite Jaina saints, everhelpful cooperation of the administrators of Jñāna Bhaṇḍāras and Śrī Jain Sangha. In a way, this provided a pointer that centuries old Jñāna Bhaṇḍāras have been preserved and handed over to the posterity to carry the spiritual communion and the artistic heritage of the past.

The success of this endeavour is destined on the active support and encouragement I receive from revered Jaina saints, art lovers and the public. My experience of the past has always been fruitful and my endeavours have always been appreciated

by scholars and art lovers in India and abroad.

This publication providing an important link detailing the life and mission of the world's greatest spiritual personage will have a warm response and encouragement from all quarters.

My hearty thanks are due to Śrī Kantilal D. Kora, M. A., Registrar, Śrī Mahāvīra Jaina Vidyalaya, Bombay; always who has been helpful in the English versions of my publications. Also my hearty thanks are due to Śrī Jayantilal Ravat and Śrī Kirit Ravat Proprietor and Manager of Deepak Printery, Ahmedabad who have been helpful in publishing such a beautiful and artistic work in the classical way.

The illustrations detailed in this publication have been taken from the following manuscripts :

The manuscripts from which I have drawn my illustrations are 25 in number of palm-leaf and paper, of which the oldest is of Idar. From some I have selected many paintings, from others only a few. The manuscripts are listed below :—

AMI-Sheth Anandaji Mangalaji Pedhi's collection Idar. The palm-leaf manuscript of the Kalpasūtra contains 109 leaves with 32 miniatures.. Figures 7 and 8.

DUA 1-Dehelāno Upāśraya, Ahmedabad. Paper MS. of the Kalpasūtra, Text written in Gold ink. 121 folios with 23 miniatures. Dated Saṃvat 1516. A. D. 1459 Figures 20, 121 and 122.

DUA 2-Chanchala Bai Bhaṇḍār, Dehelāno Upāśraya, Ahmedabad. Paper MS. of the Kalpasūtra. Text written in Gold ink. 102 folios, with 17 miniatures. Dated Saṃvat 1516 A. D. 1459, Figure 132.

DV; DVS-Dayāvimālji Sastra Saṅgraha, Devsano Paḍo, Ahmedabad. Paper MS. of the Kalpasūtra and Kālakāchārya Kathā. Text written in Gold Ink. 201 folios, with 136 miniatures. Not dated, probably circa 1475 A. D. Figures 4, 32, 33, 34, 36, 39, 41, 42, 48, 55, 65, to 80, 81 to 89, 90 to 97, 98 to 101, 102 to 105, 106 to 111; 112 to 117, 118 to 120, 134, 145, 146 to 148, 151, 153, 154 and 157.

HGP 1-Hemachandrāchārya Gyān Mandir, Pātana (N. Gujarat). No. 378. Paper MS. of the Kalpasūtra. 126 folios, with 38 miniatures. Not dated. Probably fifteenth century. Figures 35, 37, 38, 40 and 43.

HGP 2-Hemachandrāchārya Gyān Mandir. Pātana (N. Gujarat). No. 758. Paper MS. of the Kalpasūtra. 72 folios, with 31 miniatures. Not dated. Probably fifteenth century. Figures 16, 22, 25, 58, 61, 123, 135, 138, 140 and 160.

HGP 3-Hemachandrāchārya Gyān Mandir Pātana (N, Gujarat). No. 15069 Paper manuscript of the Supārśvanātha Charitra. Dated V. S. 1480 A. D. 1423 folios 447 with 37 miniatures. Figures 62, 126, 129, 130, 133, 166 to 168.

HVB 1- Haṃsavijayaji collection, Atmānand Jain Gyān Mandir, Baroda No. 1402 Paper MS. of the Kalpasūtra. Text written in Gold ink. 139 folios, with 34 miniatures, and 278 borders. Not dated, probably fifteenth century. Figures 28, 49, 57, 128 and 141.

JNV-Jinavijayji collection, Ahmedabad. Paper MS. of the Mahāvīracharitra. Text written in Gold ink. 3 folios, with 3 miniatures. Dated Samvat 1511 A. D. 1454. Figure 159.

JRP-Atmanand Jain Gyan Mandir, Jira (Punjab)- Paper MS. of the Kalpasūtra. 111 folios, with 36 miniatures. Dated Samvat 1473 A. D. 1416, written at Anhillapur, Pattana. Figures 14, 136 and 137.

JSM-Sri Jaisalmera Gnāna Bhaṇḍar, Jaisalmera (Rajasthan). Probably end of the fourteenth century. Figures 15, 21, 27, 29, 46, 127, 142, 143 and 162.

JSR-Jayasimhasūriji collection; Indore (C.I.) Paper MS of the Kalpasūtra. 69 folios with 21 miniatures. Dated Samvat 1489-A. D. 1432. Figures 54, 144 and 155.

KSM-Sri Kusumachandra Sūriji's collection in Atamananda Gnāna Mandir, Baroda. Gold written paper manuscript of the Kalpasūtra. Probably of the fifteenth Century. Figures 5, 51, 60 and 131.

KVB1-Pravartak Sri Kantivijayaji collection in Atmanand Jain Gnāna Mandir, Baroda Paper manuscript of the Kalpasūtra. Gold letters. Fifteenth century, written at Mandu (Mandvagarh). Figures 31 and 52.

SINOR-Sinor Jaina Sangha Bhaṇḍār, Sinor. Paper manuscript of Sangrahaṇī Sūtra, Seventeenth Century. Figure 19 only.

SMN1-Sarabhai Manilal Nawab, Ahmedabad. Paper manuscript of the Kalpasūtra, written at Kakarechi (Gujarat), Dated V. S. 1468, A. D. 1411, Figures 6, 9; 10, 17, 23, 30, 59, 124, 139, 156, 158, 161, 164 and 165.

SMN2-Sarabhai Manilal Nawab, Ahmedabad. Paper manuscript of the Kalpasūtra, written in Gold letters. Probably of fifteenth century. Figure 18 only.

SMN3-Sarabhai Manilal Nawab, Ahmedabad. Paper manuscript of the Kalpasūtra, probably of Sixteenth century. Figure 47 only.

SMN4-Sarabhai Manilal Nawab, Ahmedabad. Paper manuscript of the Kalpasūtra, Probably of Sixteenth century. Figures 26, 44, 45, 50 and 125.

SMN5-Sarabhai Manilal Nawab, Ahmedabad. Paper manuscript of the Kalpasūtra, Probably of fifteenth century. Figure 53 only.

SMN6-Sarabhai manilal Nawab, Ahmedabad. Paper manuscript of the Kalpasūtra. Probably of Sixteenth century. Figure 147 only.

SMN7-Sarabhai Manilal Nawab, Ahmedabad. Paper manuscript of the Kalpasūtra. Probably of fifteenth century. Figure 152 only.

SMN8-Sarabhai Manilal Nawab, Ahmedabad. A loose painting of Sri Pārśvanāthaji and eight auspicious symbols. Figure 11 only.

SMP-Sri Bhrātrichandra Sūriji gnāna Mandir, Sri Pārśvachandra Jain upāśraya Samalani Pole, Ahmedabad. Paper manuscript of the Kalpasūtra and Kalakāchāryakathā, written in Gold letters dated V. S. 1516 (A. D. 1459) written, at Pātana. Figures 1, 2, 3, 12, 13, 63 and 64.

SOH-Upadhyaya Sri Sohanavijayaji Collection. Paper manustript of the Kalpasūtra of the fifteenth century. Contains 77 folios, with 40 beautiful miniatures Figures 24 and 56

પ્રકાશકનું નિવેદન

મારા તરફથી ઈ. સ. ૧૯૩૨થી શરૂ કરવામાં આવેલ શ્રી જૈન-કલા સાહિત્ય સંશોધન ગ્રંથમાલાના ગ્રંથાંક ૧૬ તરીકે પ્રકાશિત બારસાસૂત્ર (કલ્પસૂત્ર)ના અક્ષરશઃ ગુજરાતી ભાષાંતર નામના પ્રકાશનમાં ભારતભરના જૈનગ્રંથભંડારો જેવા કે જીરા (પંજબ), જૈસલમેર (રાજસ્થાન), પાટણ, અમદાવાદ, ઈડર, વડોદરા તથા સુરત વગેરે સ્થળોમાં આવેલા જૈનગ્રંથભંડારોમાં સુરક્ષિત કલ્પસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી તથા કાળી શાહીથી લખાએલી કલાસમૃદ્ધિથી ભરપૂર અને અમૂલ્ય હસ્તપ્રતોમાંથી ચૂંટી કાઢેલા ૧૬૮ સોનેરી, રૂપેરી, રંગીન તથા બે રંગી ચિત્રો અને અમદાવાદના જગવિજ્યાત દેવસાના પાડાના ભંડારની કલાસમૃદ્ધિથી ભરપૂર સુવર્ણાક્ષરી કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતમાંથી દરેક પાને પાને સંગીત અને નાટ્યશાસ્ત્રના વિવિધ નૃતિનાં ૩૩૬ રૂપો સાથે એક અદ્વિતીય કલાસમૃદ્ધ પ્રકાશન મેં ઈ. સ. ૧૯૭૬માં મારી ગ્રંથાવલિમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું (મૂલ્ય પ્રતાકારે એકસો પાંત્રીસ રૂપિયા અને પુસ્તકાકારે એકસો પીસતાલીસ રૂપિયા). જેમાં મારા નિવેદનમાં મેં મારા તરફથી પ્રકાશિત થનાર શ્રી મહાવરચક્ર બાલાવબોધ નામના ૧૪૭ ચિત્રો સાથેના પ્રકાશનનો (મૂલ્ય રૂપિયા એકાવત) અને ચરમ તીર્થંકર શ્રીમહાવીર પ્રભુના જીવનચરિત્રને પ્રકાશિત કરવાનો ઉલ્લેખ કરેલો હતો.

આ બે પ્રકાશનો પૈકી શ્રીમહાવરચક્ર બાલાવબોધનું પ્રકાશન મારી જૈન-કલા-સાહિત્યસંશોધન સિરીઝના ૧૭મા પુષ્પ તરીકે ઈ. સ. ૧૯૭૭માં પ્રકાશિત થઈ ચૂકેલ છે અને જૈન-કલા-સાહિત્ય સંશોધન સિરીઝના ૧૮મા પુષ્પ તરીકે પ્રસ્તુત પ્રકાશન પ્રભુ મહાવીરનું જીવનચરિત્ર (પ્રાચીન કલ્પસૂત્રોની અમૂલ્ય હસ્તપ્રતોમાં આપવામાં આવેલા ચિત્રપ્રસંગોના આધારે) રજૂ કરવા હું ઉદ્યુક્ત થયો છું.

લગવાન મહાવીરના નિર્વાણના ૨૫૦૦મા વર્ષ પ્રસંગે જૈનકલા નિદર્શન સમિતિ તરફથી પ્રકાશિત થયેલ અને જૈનકલાના જાણકાર તથા મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિના સમર્થક પૂજ્ય મુનિ મહારાજ શ્રીયશોવિજયજી દ્વારા સંપાદિત અને જીવનભર અથાગ પ્રયત્ન કરીને લગવાન મહાવીરના જીવનને લગતાં ૩૫ પાંત્રીસ ચિત્રોનો ચિત્રસંપુટ કલામર્મજ્ઞ શ્રીગોકુલદાસ કાપડીયા દ્વારા ચિત્રિત બેચા પછી મારા મનમાં પ્રાચીન જૈનકલાસમૃદ્ધિથી સભર એવું એક આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રકાશન પ્રકાશિત કરવાનો વિચાર રુક્યો હતો.

આ વિચાર થતાંની સાથે જ સુંદર અક્ષરોથી લખાએલ અને ચિત્રકલાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમોત્તમ કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતો કે જે ભારતના જૂદા જૂદા શહેરોના જૈન ગ્રંથભંડારોમાં સંગ્રહાએલી છે, તેમાંથી પ્રભુ શ્રીમહાવીરના જીવનને લગતાં તાડપત્રની તથા કાગળની છવીશ હસ્તપ્રતોમાંથી ચૂંટી કાઢેલા ૧૬૮ એકસોને અડસઠ ચિત્રો, તે દરેકે દરેક ચિત્રનાં વિવેચન તથા શ્રુતકેવલિ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીએ કલ્પસૂત્રમાં વર્ણવેલા પ્રભુ શ્રીમહાવીરના જીવન-પ્રસંગોના વર્ણન સાથે પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં પ્રકાશિત કરી રહ્યો છું અને આશા રાખું છું કે આ ચિત્રો જગતના કલાપ્રેમીઓને ભારતીય ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં ખૂટતી કડીઓ પૂરી પાડવામાં અને સેંકડો વર્ષોથી કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે તૈયાર કરાએલી અને પ્રાણથી પણ અધિક રીતે જૈન શ્રમણો તથા શ્રીમાનો દ્વારા સચવાએલી જૈનાશ્રિત ચિત્રકલાનું અધ્યયન કરવાની પ્રેરણા આપશે તો મારો આ પ્રયત્ન હું સાર્થક માનીશ.

વળી, મારા માનસપટ પર ઉપરોક્ત વિચાર ચાલુ રહ્યો હતો, તેવામાં લગભગ બે વરસ ઉપર પરોઢીયે ૫-૧૫ સવા પાંચ વાગે મને અર્ધજાગૃતાવસ્થામાં એક ગેબી અવાજ આવ્યો કે :- ‘લગવાન મહાવીરને લગતાં પ્રાચીન ચિત્રો પરથી તું એક સુંદર પ્રકાશન, કેમ તૈયાર નથી કરતો ? કે જેનાથી જગતના પ્રાણીમાત્રને શાંતિ અને અહિંસાનો સંદેશો પહોંચાડી શકાય.’ આ અવાજથી પ્રેરિત થઈને આ પ્રકાશન જગત સમક્ષ મૂકવા હું પ્રેરાયો છું અને આશા રાખું છું કે, મારો આ પ્રયત્ન પ્રભુ મહાવીરના જીવન અને કવનના પ્રચારમાં જરૂર મદદકર્તા થશે. પ્રભુ મહાવીરના અપ્રતિમ સંયમ, ત્યાગ અને અહિંસાનો જગતભરમાં ફેલાવો કરવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપશે.

મારા આજસુધીના પ્રકાશનોમાં જૈનાચાર્યો, જૈનમુનિઓ, જૈનસાધ્વીઓ, જૈનશ્રેષ્ઠિઓ તથા જૈન ગ્રંથભંડારોના વહીવટદારો તથા જૈન લાયબ્રેરીઓના સંચાલકો અને ચતુર્વિધ જૈનસંઘોએ જેવી રીતે ઉદારભાવે સહકાર આપ્યો છે, તેવી રીતે સહકાર આપવાનો ચાહુ રાજશે તેવી આશા રાખું છું.

જૈનસમાજ ઉપરાંત જગતભરના સંગ્રહસ્થાનો, લાયબ્રેરીઓ, તથા કલામર્મરો અને કલારસિકો તરફથી મને જે સહકાર આજસુધી મળતો રહ્યો છે, અને તેથી જ આ પ્રવૃત્તિ હું ચાહુ રાખી શક્યો છું.

મારા તરફથી હવે પછી તૈયાર થનાર અમૂલ્ય પ્રકાશનો જેવાં કે, “સર્વાર્થસિદ્ધિદાયિનિ ભગવતી પદ્માવતી ઉપાસના” અને કલિકાલ કલ્પતરુ “પુરિસાદાણીય શ્રીપાર્શ્વનાથજીનાં મંત્રકલ્પો, મંત્રો તથા યંત્રોનો સંગ્રહ” નામના બે મહામૂલ્ય પ્રકાશન તરફ વાચકોનું લક્ષ ખેંચવાનું યોગ્ય માનું છું, આ બંને ગ્રંથો એકાદ વરસમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની કોશિષ કરવામાં આવશે અને આ આમનાય કૃતિઓનો નાશ ન થઈ જાય તે પહેલાં આ દરેક ગ્રંથોની અગાઉથી નોંધાયેલ ગ્રાહક સંખ્યા પ્રમાણે મર્યાદિત નકલો છાપવાની હોવાથી અને દરેકની કિંમત દોઢસો-દોઢસો રૂપિયા રાખવામાં આવનાર છે, તે તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવાનું યોગ્ય માનું છું; અને ગ્રાહક તરીકે મારા અમદાવાદના સરનામે નકલ દીઠ દોઢસો રૂપિયા અગાઉથી મનીઓડરથી અથવા ચેકડા મોકલી નામ નોંધાવવા વિનંતિ કરું છું કે જેથી કરીને નકલો છાપાવવાની સમજણ પડે. બંને ગ્રંથો તૈયાર થયેથી ગ્રાહકોને અમારા ખર્ચે પહોંચાડવામાં આવશે.

આ ગ્રંથમાં મેં ભારતભરના જૂદા જૂદા જૈનભંડારોમાંથી અને મારા પોતાના સંગ્રહમાંથી ૨૬ છાંસ સચિત્ર પ્રતોનો ઉપયોગ કર્યો છે. જેમાં સૌથી પ્રાચીન ઈડરના શેઠ આણંદજી મંગલજીના ભંડારની કલ્પસૂત્રની તાડપત્ર પર લખાએલી ૩૪ ચિત્રોવાળી પ્રત ચૌદમા સૈકાના અંત સમયની છે. કેટલીક હસ્તપ્રતોમાંથી મેં વધારે ચિત્રો પસંદ કર્યાં છે અને કેટલીક પ્રતોમાંથી થોડાં ચિત્રો આપેલાં છે, જેની યાદી આ પ્રમાણે છે.—

ઈડરની પ્રત — શેઠ આણંદજી મંગલજીની પેઢી, ઈડરના ભંડારની કલ્પસૂત્રની તાડપત્રની, ચૌદમા સૈકાની સચિત્ર હસ્તપ્રતના ૩૪ ચિત્રોમાંથી ચિત્ર નંબર ૭, ૮

કાંતીવિ. ૧ — પ્રવર્તકજી શ્રી કાંતીવિજયજીના સંગ્રહની, શ્રી આત્માનંદ જૈન જ્ઞાનમંદિર, વડોદરાના સંગ્રહની નંબર ૨૧૮૮ ની સોનાની શાહીથી લખાએલી કલ્પસૂત્રની કાગળ પર લખાએલી હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૩૧, ૫૨

કૃત્તુમ — શ્રીકૃત્તુમચંદ્રસૂરીશ્વરજીના સંગ્રહની, શ્રીઆત્માનંદ જૈન જ્ઞાનમંદિર, વડોદરાના સંગ્રહની, સોનાની શાહીથી લખાએલી કલ્પસૂત્રની કાગળ પર લખાએલી સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૫, ૫૧, ૬૦, ૧૩૧

જયસુ — જૈન જ્યોતિષ તથા શિલ્પશાસ્ત્ર વિશારદ સ્વર્ગસ્થ ગુરુદેવ શ્રીજયસિંહસૂરીશ્વરજીના સંગ્રહની કલ્પસૂત્રની સંવત ૧૪૮૮માં લખાએલી સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૫૪, ૧૪૪, અને ૧૫૫

જિનવિજયજી — પુરાતત્ત્વવેત્તા સ્વર્ગસ્થ શ્રીજિનવિજયજીના સંગ્રહની સુવર્ણાક્ષરી મહાવીર ચરિત્રની સંવત ૧૫૧૧માં લખાએલી સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૧૫૯

જીરાની પ્રત — શ્રીઆત્માનંદ જૈનભવન, જીરા (પંજાબ)ના સંગ્રહની સંવત ૧૪૭૩માં પાટણમાં લખાએલી કલ્પસૂત્રની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૧૪, ૧૩૬ અને ૧૩૭

હલેલા ૧ — હલેલાનો ઉપાશ્રય, અમદાવાદના ભંડારની વિ. સં. ૧૫૧૬માં ગંધારમાં લખાએલી કલ્પસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૨૦, ૧૨૧ અને ૧૨૨

હલેલા ૨ — ચંચલબાઈનો ભંડાર, હલેલાનો ઉપાશ્રય, અમદાવાદના ભંડારની વિ. સં. ૧૫૧૬માં ગંધારમાં જ લખાએલી કલ્પસૂત્રની સુવર્ણ-સૌખ્યાક્ષરી સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૧૩૨

જૈસલમેરની પ્રત — જૈસલમેરના ખરતરગચ્છના શ્રી બૃહદ્ગ્રંથભંડારની કલ્પસૂત્ર અને કાલકથાની ચૌદમા સૈકાના અંતસમયની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૧૫, ૨૧, ૨૭, ૨૮, ૪૬, ૧૨૭, ૧૪૨, અને ૧૬૨

કથાવિ - શ્રીદયાવિમલજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, વિમલગરછનો ઉપાશ્રય, દેવસાનો પાડો, અમદાવાદના સંગ્રહની સર્વોત્તમ ચિત્રકલાવાળી, કલ્પસૂત્ર અને કાલકકથાની સોનાની શાહીથી લખાએલી સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૪, ૩૨ થી ૩૪, ૩૬, ૩૮, ૪૧, ૪૨, ૪૭, ૫૫, ૬૫ થી ૮૦, ૮૧ થી ૮૮, ૯૦ થી ૯૭, ૯૮ થી ૧૦૧, ૧૦૨ થી ૧૦૫, ૧૦૬ થી ૧૧૧, ૧૧૨ થી ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૩૪ ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૮ થી ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૬૪ અને ૧૫૭

નવાખ ૧ - સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ, અમદાવાદના સંગ્રહમાંની કલ્પસૂત્રની સંવત ૧૪૬૮ કાકરેથીમાં પાટણની નજીક લખાએલી સચિત્ર કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૬, ૮, ૧૦, ૧૭, ૨૩, ૩૦, ૫૯, ૧૨૪, ૧૩૯, ૧૫૬, ૧૫૮, ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૬૪, અને ૧૬૫

નવાખ ૨ - સારાભાઈ નવાખના સંગ્રહની લગભગ પંદરમા સૌકાની કલ્પસૂત્રની સુવર્ણક્ષિત્રી સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૧૮

નવાખ ૩ - સારાભાઈ નવાખના સંગ્રહની કલ્પસૂત્રની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૪૭

નવાખ ૪ - સારાભાઈ નવાખના સંગ્રહની લગભગ સોલમા સૌકાની વાદળી રંગની પૃષ્ઠભૂમિવાળી કલ્પસૂત્રની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૨૬, ૪૪, ૪૫, ૫૦ અને ૧૨૫

નવાખ ૫ - સારાભાઈ નવાખના સંગ્રહની કલ્પસૂત્રની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૫૩

નવાખ ૬ - સારાભાઈ નવાખના સંગ્રહની કલ્પસૂત્રની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૧૪૭

નવાખ ૭ - સારાભાઈ નવાખના સંગ્રહની કલ્પસૂત્રની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૧૫૨

નવાખ ૮ - સારાભાઈ નવાખના સંગ્રહની અઢારમા સૌકાના શ્રીપાર્શ્વનાથપ્રભુ તથા અષ્ટમંગલના છૂટા ચિત્રમાંથી ચિત્ર નંબર ૧૧

પાટણ ૧ - શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર, પાટણના સંગ્રહની પંદરમા સૌકાની કલ્પસૂત્રની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૨૧, ૩૫, ૩૭, ૩૮, ૪૦ અને ૪૩

પાટણ ૨ - શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરના સંગ્રહની પંદરમા સૌકાની કલ્પસૂત્રની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૧૬, ૨૨, ૨૫, ૫૮, ૬૧, ૧૨૩, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૪૦ અને ૧૬૦

પાટણ ૩ - શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરના સંગ્રહની સંવત ૧૪૭૯ માં લખાએલી શ્રીસુપાર્શ્વનાથ ચરિત્રની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૬૨, ૧૨૬, ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૩, ૧૬૬ થી ૧૬૮

સામળાની પ્રત - શ્રીભાનુચંદ્રસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિરશ્રી, પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છનો જૈન ઉપાશ્રય, સામળાની પોળ, અમદાવાદના સંગ્રહની વિ. સં. ૧૫૧૬માં પાટણમાં લખાએલી કલ્પસૂત્ર અને કાલકકથાની સુવર્ણક્ષિત્રી હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૧, ૨, ૩, ૧૨, ૧૩, ૬૩ અને ૬૪

સિનોર - સિનોર જૈનસંઘના ભંડારની સત્તરમા સૌકાની 'સંગ્રહણીસૂત્ર'ની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૧૮

સોહન - ઉપાધ્યાયજી શ્રીસોહનવિજયજીના સંગ્રહની વિક્રમ સંવત ૧૫૨૩ માં લખાએલી કલ્પસૂત્રની સુંદર ચિત્રોવાળી સચિત્ર હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૨૪ અને ૫૬

હંસવિ. - શ્રીહંસવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહ, શ્રીઆત્માનંદ જ્ઞાનમંદિર, વડોદરા વિસ્ટ નંબર ૧૪૦૦ની ચૌદમા સૌકાના અંતસમયની સુવર્ણક્ષિત્રી કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતમાંથી ચિત્ર નંબર ૨૮, ૪૯, ૫૭, ૧૨૮ અને ૧૪૧

આ પુસ્તકમાં છાપવામાં આવેલ અમૂલ્ય હસ્તપ્રતોની નોંધ ઉપર આપવામાં આવેલી છે, તે તે ગ્રંથલંકારોના વહીવટદારોના તથા મારા પ્રકાશનોના ગ્રાહક થઈને મારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપનારા મુનિ મહારાજો તથા જૈનશ્રીમાનો અને કલારસિકોનો આભાર માનવાની આ તક લઉં છું, સાથે સાથે ગુણુવાન અને વિદ્વાન વાચકોને વિનંતી કરું છું કે મારા દૃષ્ટિદોષથી અથવા પ્રેસદોષથી જે કોઈ ક્ષતિઓ રહી જવા પામી હોય તે મને સૂચવવા મહેરબાની કરશે તો હું તેઓનો ઉપકાર માનીશ. વળી, આ ગ્રંથમાં જે કોઈ આગમવાક્યથી તથા જૈન પરંપરાથી વિરુદ્ધ અબાણુપણે મારાથી લખાઈ ગયું હોય તે માટે મિથ્યાદુષ્ટ તઉં છું.

આ પુસ્તકને સર્વોગ સુંદર અથથી ઇતિ સુધી છાપી આપવાનું અને તેને લગતા સુચનો વખતોવખત કરવા માટે 'દીપક પ્રિન્ટરી'ના માલિક શ્રીયુત્ જયંતીલાલ રાવત તથા છાપકામમાં કોઈ પણ ભૂલ રહી ન જાય તે માટે કાળજી રાખવા માટે શ્રીકિરીટભાઈ રાવતનો પણ અત્રે આભાર માનું છું.

વિક્રમ સંવત ૨૦૩૪

વૈશાખ વદી છઠ્ઠી શનિવાર

તા. ૨૭-૫-૭૮

સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ

પન્નાવતી એસ્ટેટ, ફરિયા મહેલ

મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન સામે, સૂરત-૩૯૫૦૦૩

ચિત્રાનુક્રમણિકા

૧ પદ્માસનની બેઠકે બેઠેલા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર	૧	૩૭ ચંદ્રમા (સ્વપ્ન ૬)	૨૭-૨૮
૨ ભગવાન મહાવીર શ્રમણાવસ્થામાં અષ્ટમંગલ સહિત	૨	૩૮ સૂર્ય (સ્વપ્ન ૭)	૨૮
૩ પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચપલ કલ્યાણકનું વર્ણન	૩	૩૯ ધ્વજ (સ્વપ્ન ૮)	૨૮
૪ પ્રભુ શ્રીમહાવીર	૪-૫	૪૦ પૂર્ણકલશ (સ્વપ્ન ૯)	૨૯
૫ પુષ્પોત્તર વિમાન	૬	૪૧ પદ્મસરોવર (સ્વપ્ન ૧૦)	૨૯
૬ પ્રભુ શ્રીમહાવીર	૬	૪૨ કીરસમુદ્ર (સ્વપ્ન ૧૧)	૩૦
૭ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું જન્મકલ્યાણક	૬-૭	૪૩ દેવવિમાન (સ્વપ્ન ૧૨)	૩૧
૮ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું દીક્ષાકલ્યાણક	૭	૪૪ રત્નનો ઢગલો (સ્વપ્ન ૧૩)	૩૨
૯ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું કેવલ્યજ્ઞાન કલ્યાણક	૮	૪૫ નિર્ધૂમ અગ્નિ (સ્વપ્ન ૧૪)	૩૨
૧૦ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું નિર્વાણ કલ્યાણક	૮	૪૬ સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા	૩૨
૧૧ અષ્ટમંગલ	૯ થી ૧૧	૪૭ " "	૩૪
૧૨ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનાં ચપલ કલ્યાણકનું વર્ણન	૧૧	૪૮ દેવસાના પાડાની કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતનું	
૧૩ દેવાનંદનાં ચૌદ ઉત્તમ સ્વપ્નો	૧૩	સુશોભનોવાળું પાનું	૩૫-૩૬
૧૪ દેવાનંદા ઋષભદત્તને પોતાને આવેલા સ્વપ્નો કહે છે	૧૪	૪૯ સિદ્ધાર્થરાજા કૌટુંબિકોને આજ્ઞા કરે છે	૩૭-૩૮
૧૫ ઋષભદત્ત દેવાનંદાને સ્વપ્નોનું ફળ કહે છે	૧૫	૫૦ ત્રિશલાનો આનંદ	૩૮
૧૬ સૌધર્મસિંભામાં બેઠેલા શકેન્દ્ર	૧૬	૫૧ પ્રભાતનું દૃશ્ય	૩૮-૩૯
૧૭ શકેન્દ્ર	૧૬	૫૨ સિદ્ધાર્થ વ્યાયામશાળામાં	૩૯
૧૮ સુધર્મસિંભાની મધ્યમાં બિરાજમાન થયેલા શકેન્દ્ર	૧૬-૧૭	૫૩ " "	૪૦
૧૯ દેવોનું સૈન્ય	૧૭	૫૪ સિદ્ધાર્થરાજા રત્નાનગૃહમાં	૪૦
૨૦ શકસ્તવ	૧૭-૧૮	૫૫ સિદ્ધાર્થરાજાના વચ્ચે અને આભૂષણોનું વર્ણન	૪૧-૪૨
૨૧ શકસ્તવ	૧૮	૫૬ સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા	૪૨-૪૩
૨૨ શકાજ્ઞા	૧૮-૧૯	૫૭ સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા તથા કૌટુંબિક પુરુષો	૪૩
૨૩ શકાજ્ઞા	૨૦	૫૮ સ્વપ્નલક્ષણપાઠકો	૪૩
૨૪ હરિણોગમપિત્	૨૦	૫૯ સિદ્ધાર્થ સ્વપ્નલક્ષણપાઠકો પાસેથી સ્વપ્નનું ફલ સાંભળે છે	૪૪
૨૫ સયનમંદિરમાં દેવાનંદા	૨૧	૬૦ નવનિધાન	૪૪
૨૬ ગર્ભાપહાર	૨૧	૬૧ ત્રિશલાનો શોક અને હર્ષ	૪૪-૪૫
૨૭ ગર્ભાસંક્રમણ	૨૨	૬૨ ત્રિશલા માતાનો ગર્ભ ફરકવાથી આનંદ	૪૫
૨૮ દેવાનંદાને આવેલાં ચૌદ ઉત્તમ સ્વપ્નો	૨૨	૬૩ પ્રભુ શ્રીમહાવીરના પૂર્વના ૨૩ ભવો	૪૬-૪૭-૫૦
૨૯ ત્રિશલાના ચૌદ સ્વપ્ન	૨૨-૨૩	૬૪ પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચોવીશથી છવીશ સુધીના	
૩૦ ત્રિશલાએ ઉત્તમ ચૌદ સ્વપ્નો જોયાં	૨૩	પૂર્વભવો અને જન્મ	૫૧
૩૧ ઉત્તમ ચૌદ સ્વપ્નો	૨૩	૬૫ થી ૭૨ પ્રભુ મહાવીરના જન્મ સમયે છપ્પન	
૩૨ હાથી (સ્વપ્ન ૧)	૨૩-૨૪	દિક્કુમારીઓનું આગમન	૫૩
૩૩ ગૃધ્ર (સ્વપ્ન ૨)	૨૪	૭૩ થી ૮૦ દિક્કુમારીઓનું આગમન	૫૩
૩૪ કેશરીસિંહ (સ્વપ્ન ૩)	૨૫	૮૧ થી ૮૯ " "	૫૩-૫૪
૩૫ લક્ષ્મીદેવી (સ્વપ્ન ૪)	૨૫-૨૬	૮૦ થી ૮૭ " "	૫૪
૩૬ ફૂલની માળા (સ્વપ્ન ૫)	૨૬	૮૮ થી ૧૦૧ " "	૫૪

૧૦૨ થી ૧૦૫	”	”	૫૫
૧૦૬ થી ૧૧૧	”	”	૫૫
૧૧૨ થી ૧૧૩	”	”	૫૫
૧૧૪ થી ૧૧૭	”	”	૫૫
૧૧૮ થી ૧૨૦	”	”	૫૫-૫૬
૧૨૧ મહાવીર જન્મ અને છપ્પન દિક્કુમારીઓ તરફથી કરવામાં આવતો જન્મ મહોત્સવ			૫૬-૫૭
૧૨૨ જન્મભિષેક અને ઈન્દ્રનું પંચરૂપે પ્રભુને મેરુ ઉપર લઈને જવું			૫૭
૧૨૩ પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીનો મેરુ પર્વત પર જન્મભિષેક			૫૮
૧૨૪ પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીનો જન્મભિષેક			૫૯
૧૨૫ સિદ્ધાર્થરાજના ભવનમાં હિરણ્યનો વરસાદ વરસાવતા દેવો			૫૯
૧૨૬ પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીના જન્મ પ્રસંગે આનંદ કરતા દેવો			૫૯
૧૨૭ પંચરૂપે ઈન્દ્ર અને મહાવીર જન્મ			૬૦-૬૧
૧૨૮ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનો જન્મ અને પછીજગરણ			૬૨
૧૨૯ બાળમહાવીરને જન્મના દિવસે ચંદ્રનું દર્શન કરાવે છે			૬૨
૧૩૦ બાળમહાવીરને જન્મના દિવસે સૂર્યનું દર્શન કરાવે છે			૬૨
૧૩૧ આમલકી કીડા કરતા શ્રીવર્ધમાનકુમાર			૬૨-૬૩
૧૩૨ આમલકી કીડા અને નિશાલ ગણાણું			૬૩-૬૪
૧૩૩ શ્રીવર્ધમાનકુમારનું પાણિગ્રહણ			૬૫
૧૩૪ શ્રીવર્ધમાનકુમારનું પાણિગ્રહણ			૬૫
૧૩૫ સિદ્ધાર્થરાજ નગરના રખેવાળોને પ્રભુનો જન્મ મહોત્સવ ઉજવવા આજ્ઞા ફરમાવે છે			૬૬
૧૩૬ શ્રીવર્ધમાનકુમારનો જન્મ મહોત્સવ ઉજવતા સિદ્ધાર્થરાજ			૬૬-૬૭
૧૩૭ લોકાંતિક દેવોની પ્રાર્થના અને વર્ષીદાન			૬૭-૬૮
૧૩૮ સંવત્સરીદાન આપતા શ્રીવર્ધમાનકુમાર			૬૮
૧૩૯ પ્રભુ શ્રીમહાવીર ચંદ્રલેખા પાલખીમાં દીક્ષા લેવા જતાં ૬૮-૭૦			

૧૪૦ પ્રભુ શ્રીમહાવીર ચંદ્રલેખા પાલખીમાં દીક્ષા લેવા જતાં	૭૦
૧૪૧ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનો પંચમુષ્ટિ લોચ અને દીક્ષા લેવા જતાં	૭૦
૧૪૨ ” ” ”	૭૦-૭૧
૧૪૩ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનો પંચમુષ્ટિ લોચ	૭૩
૧૪૪ ” ”	૭૩
૧૪૫ શ્રીમહાવીરપ્રભુ અર્ધવસ્ત્ર દાનમાં આપે છે	૭૩
૧૪૬ શ્રીમહાવીરપ્રભુને ગોવાલનો ઉપસર્ગ	૭૪
૧૪૭ શ્રીમહાવીરપ્રભુને શૂલપાણિયજ્ઞનો ઉપસર્ગ	૭૫
૧૪૮ શ્રીમહાવીરપ્રભુને સુદંટ્ર નાગનો ઉપસર્ગ	૭૬
૧૪૯ પ્રભુ મહાવીરનો ચંડકીશિક્ષકને પ્રતિબોધ	૭૭-૭૮
૧૫૦ પ્રભુ મહાવીરને વિનંતી કરતો પ્રદેશીરાજ	૮૧
૧૫૧ પ્રભુ શ્રીમહાવીરને કટપૂતનાનો ઉપસર્ગ	૮૧
૧૫૨ પ્રભુ શ્રીમહાવીરને સંગમનો ઉપસર્ગ	૮૨-૮૩
૧૫૩ ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત	૮૪
૧૫૪ પ્રભુ શ્રીમહાવીરને બાકળા વહોરાવતી ચંદનબાળા	૮૫-૮૬
૧૫૫ પ્રભુ શ્રીમહાવીરના કાનમાં ખીવા ઢોકવાનો ઉપસર્ગ	૮૯
૧૫૬ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું સમવસરણ	૯૦-૯૧
૧૫૭ યજ્ઞ કરતાં ઈન્દ્રભૂતિ વગેરે બ્રાહ્મણ પંડિતો	૯૨
૧૫૮ મહાવીર નિર્વાણ	૯૨-૯૩
૧૫૯ ” ”	૯૩
૧૬૦ શ્રીગૌતમસ્વામીને કેવલજ્ઞાન	૯૩-૯૪
૧૬૧ આર્યસુધર્માસ્વામી	૯૪
૧૬૨ પ્રભુ શ્રીમહાવીર સામાચારીનો ઉપદેશ આપતા	૯૪-૯૫
૧૬૩ ” ” ”	૯૫
૧૬૪ ” ” ”	૯૫
૧૬૫ ” ” ”	૯૫
૧૬૬ પ્રભુ શ્રીમહાવીર કાઉચગધ્યાનમાં	૯૫-૯૬
૧૬૭ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું મૃતક વિમાન ઉપાડતા દેવો	૯૫-૯૬
૧૬૮ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનો અગ્નિસંસ્કાર	૯૫-૯૬

The List of Illustrations

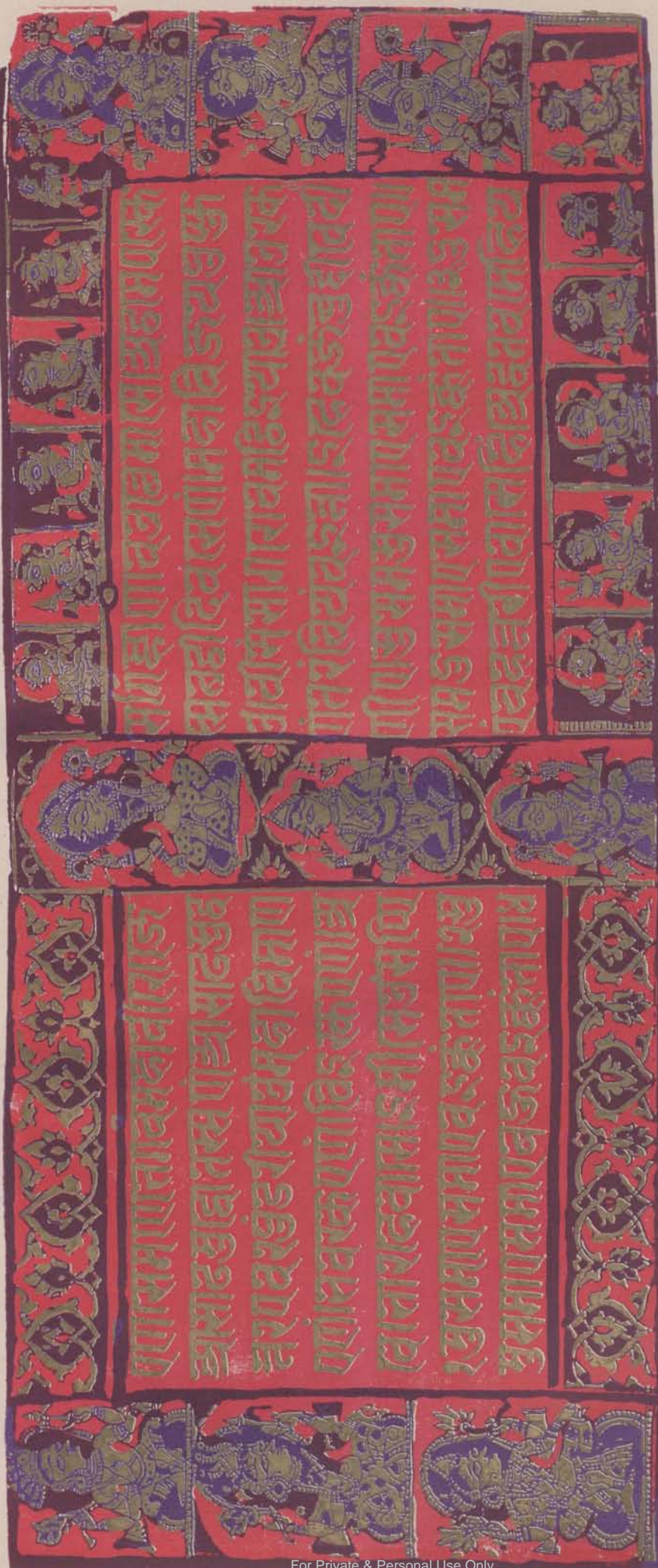
1 Śramaṇa Bhagavān Mahāvīra Seated in padmasana posture	1-2	34 The lion	25
2 Śramaṇa Bhagavān Mahāvīra as a monk and the eight auspicious symbols	2-3	35 The Goddess Śrī	26
3 The description of Śrī Mahāvīra's descending on the earth	4	36 The garland of flowers	27
4 Bhagavān Śrī Mahāvīra	5 6	37 The moon	28
5 The Puṣpottara celestial palace	6	38 The sun	28
6 Bhagavān Śrī Mahāvīra	6	39 The banner	29
7 Śrī Mahāvīra's birth	7	40 A Vase	29
8 Śrī Mahāvīra plucks out his hair	7	41 The lotus lake	30
9 Śrī Mahāvīra's Samavasaraṇa	8	42 The ocean of Milk	31
10 Śrī Mahāvīra as a Siddha	9	43 The celestial palace	32
11 The eight auspicious symbols	11	44 The heap of jewels	32
12 Description of Śrī Mahāvīra's descending	12	45 The smokeless fire	32
13 Brāhmaṇī Devānandā and the fourteen lucky dreams	13	46 Siddhārtha and Trīśalā	33
14 Devānandā relates her dreams to Rṣabhadatta	14	47 King Siddhārtha tells Trīśalā the meaning of the dreams	34-35
15 Rṣabhadatta and Devānandā	15	48 A page from DVS. KS. Siddhārtha tells Trīśalā the meaning of the dreams	36-37
16 Śakrendra seated on throne in Saudharmāsabhā	16	49 Siddhārtha commands his officers	38
17 Śakrendra	16	50 Queen Trīśalā's joy	38
18 Śakra on throne	17	51 Early morning	39
19 Five armies, out of seven of the gods	17	52 Siddhārtha at his gymnastic exercise	39-40
20 Śakra revires Mahāvīra's embryo	18	53 King Siddhārtha at his gymnastic exercise	40
21 " " " "	18	54 Siddhārtha's toilet	40
22 Śakra commands Hariṇaigameṣin	19-20	55 A Page contains the description of Siddhārtha's costumes and ornaments	41-42
23 " " " "	20	56 Siddhārtha and Trīśalā listen to the expounding of the dreams	43
24 Hariṇaigameṣin carrying the embryo	20	57 Siddhārtha, Trīśalā and the family servants	43
25 The Devānandā on her couch	21	58 The Interpreters of the dreams	44
26 Hariṇaigameṣin remove the embryo from the Devānandā's womb	21-22	59 Siddhārtha listens to the expounding of the dreams	44
27 Hariṇaigameṣin brings the embryo to Queen Trīśalā	22	60 NAVANIDHĀNA	44
28 Devānandā and the fourteen lucky dreams	22	61 Two Scenes in onn : (a) Sadness in the palace (b) Trīśalā's joy	45
29 Trīśalā and the fourteen lucky dreams	23	62 Trīśalā rejoicing at the movement of the foetus	45-46
30 Trīśalā saw the fourteen lucky dreams	23	63 Symbolic incidents from the first to twenty-third previous Bhavas, of Śrī Mahāvīra	47-51
31 The fourteen lucky dreams	23	64 The incidents of the twenty-fourth to twenty-sixth previous Bhavas and the birth of Śrī Mahāvīra	52
32 The elephant	24		
33 The bull	24		

65-72 The dikkumaris arrive	53	137 Two scenes in one : (a) The Laukān-	
73-80 „ „ „	53	tika gods comes to awaken Mahāvira	
81-89 „ „ „	54	to his mission; (b) Mahāvira gives	
90-97 „ „ „	54	away his possessions	68
98-101 „ „ „	54	138 Mahāvira gives away his possessions	68
102-105 „ „ „	55	139 Mahāvira in the initiation	
106-111 „ „ „	55	palanquin	71-72
112-113 „ „ „	55	140 Mahāvira in the initiation	
114-117 „ „ „	56	palanquin	71-72
118-120	56	141-142 „ „ „	71-73
121 Two scenes in one (a) Mahāvira's		143 Śrī Mahāvira plucks out his hair	73
birth, (b) Goddesses arrive	57	144 „ „ „	73
122 Two scenes in one (a) Mahāvira's		145 Śrī Mahāvira gives away half his	
lustration and bath at birth, (b)		garment	74
Sakra in fivefold rupas	58	146 Mahāvira's austerities : An assault	
123 Mahāvira's lustration and bath		of the cowherd	74-75
at birth	58	147 Śalpāṇi's attack Mahāvira	75-76
124 „ „ „	59	148 Nāga Sudaṇṣṭra's attack Mahāvira	76-77
125 The Servants of Kuber a rain		149-150 The former lives of Chaṇḍa-	
shower of silver, gold etc. on the		kauśika and his attack on Mahāvira	79-81
king Siddhārtha's palace	59	151 Kataputanā's attack on Mahāvira	81-82
126 At the birth of Bhagvān Śrī		152 Mahāvira's austerities	83-84
Mahāvira gods in gaiety	60	153 The fight between Camarendra	
127 Sakra in fivefold and Mahāvira's		and Sakra	84-85
birth	61-62	154 Caṇḍanabālā gives alms to	
128 Śrī Mahāvira's birth and vigil on		Mahāvira	86-89
the sixth night	62	155 The cowherd drove strikes in	
129 Showing the moon to babe Mahāvira		Mahāvira's ears	90
on the third day	62	156 Mahāvira's Samavasaraṇa	91
130 Showing the sun to babe Mahā-		157 Two Brāhmaṇs sacrificing yajna	92
vira on the third day	62	158 Mahāvira as a siddha	93
131 The youthful Mahāvira and		159 „ „ „	93
jealous god	63	160 Indrabhūti Gautama's omniscience	94
132 Two scenes in one : (a) The youthful		161 Gaṇadhara Śrī Ārya Sudharmā	94
Mahāvira and the jealous god; (b)		162 Mahāvira preaching Sāmāchārī	95
Mahāvira is going to school	63-64	163 Tīrthaṅkara Śrī Mahāvira	95
133 Vardhamāna's marriage	65	164 Part of Śrī Mahāvira's audience	95
134 „ „ „	66	165 „ „ „	95
135 Siddhārtha commands his officers		166 Lord Mahāvira in meditation	96
to announce a festival	66	167 Gods carry the body of Lord	
136 Siddhārtha celebrating the festival of		Mahāvira	96
Mahāvira's birth	67	168 The funeral ceremony of Lord	
		Mahāvira	96

3 प्रभु श्रीमहावीरना व्यवन कट्याणुकुनु वर्युन

3 The Description of Sri Mahāvīra's descending on the earth

૪ પ્રભુ શ્રી મહાવીર
 4 Bhagavān Śrī Mahāvīra

The Life of Lord Shri Mahavira

૧. પદ્માસનસ્થ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર. અમદાવાદમાં સામળાની પોળમાં આવેલા શ્રીપાર્શ્વચંદ્રગચ્છના ઉપાશ્રયમાં આવેલી શ્રીકલ્પસૂત્ર અને કાલકકથાની સુવર્ણાક્ષરી હસ્તપ્રતના પાના ૧ ઉપરથી.

ચિત્રમાં પદ્માસન ઉપર પ્રભુ શ્રીમહાવીરની મૂર્તિ ધિરાજમાન છે. આજે જેવી રીતે જિનમંદિરોમાં મૂર્તિને આભૂષણોથી શણગારવામાં આવે છે તેવી જ રીતે ચિત્રમાં પ્રભુ મૂર્તિના મસ્તકે મુકુટ, બંને કાનમાં કુંડલ, ગળામાં કંઠો, હૃદય ઉપર મોતીનો હાર, બંને આભુઓ પર આભુબંધ, બંને કાંડા ઉપર કડાં, બંને ભેગી કરેલી હથેળીઓ ઉપર સોનાનું શ્રીફળ મૂકેલું છે. મૂર્તિની આભુઆભુ પરિકર છે.

ડાબી આભુના હાંસિયામાં ઉપરના ભાગમાં મુખથી વાજિત્ર વગાડતી એક કિનરી ઊભેલી છે. મધ્યભાગમાં એક હાથીસવાર બંને હાથમાં કલશ લઈને પ્રભુ સન્મુખ જતો દેખાય છે. નીચેના ભાગમાં એક ગૃહસ્થ યુગલ પ્રભુની ભક્તિ કરવાની ઉત્સુકતામાં બેઠેલું છે.

મધ્યના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં બંને હસ્તની અંજલિ જોડીને ઊભેલો ગૃહસ્થ પ્રભુની સ્તુતિ કરે છે. નીચેના ભાગમાં પોતાના ઉંચા કરેલા જમણા હાથથી ચામર વીંજતી શ્રાવિકા પ્રભુની ભક્તિ કરે છે.

જમણી આભુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં બંને હાથથી પકડેલી વાંસળી વગાડતો એક કિનર ઊભેલો છે. મધ્યભાગમાં એક હાથીસવાર બંને હાથમાં કલશ લઈને પ્રભુ સન્મુખ જાય છે. નીચેના ભાગમાં પ્રભુની ભક્તિ કરતાં શ્રાવકો અને શ્રાવિકા ઊભેલા છે.

પાનાની ઉપર અને નીચેની કિનારોમાં સુંદર વેલબુદ્ધાની આકૃતિઓ છે. આ પાનાની અંદર સોનેરી અક્ષરોમાં નમસ્કાર મહામંત્ર અને તે કાલે અને તે સમયને વિષે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પોતાના જીવનના બનાવોમાં પાંચવાર હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર આવેલ હતું (હસ્તોત્તરા એટલે ઉત્તરાશાદ્યની નક્ષત્ર) તે જેમકે લખેલું છે.

Fig. 1. SMP, 1. Śramaṇa Bhagavān Mahāvīra seated in **Padmasana**. On a **Simhasana** sits Mahāvīra, crowned and fully ornamented. He is in the cross-legged **Padmasana** posture, the hand lying one upon the other with palms upward. Above the picture is a flight of swans (**hamsas**) bounded by an arch,

The left hand side margin is painted in three rows. **Kinnari** blowing a pipe is standing in the first row. In the second row an elephant rider is going to revere Mahāvīra. In the third row a male and female are seated in cheerful mood.

The middle margin is painted in two registers. A layman is standing and seems to revere Mahāvīra in the upper register. A laywoman is standing with fly-whisk and seems to revere Mahāvīra in the second register.

The right hand margin is also painted in three rows. **Kinnara** with flute is standing in the first row. In the second row an elephant rider is going to revere Mahāvīra. In the third row a layman and a laywoman are standing with **Kalasha** and fly-whisk to revere Mahāvīra.

At the top and the bottom of the page, beautiful designs are represented.

In the text written by gold letterings is : “Adoration to the removers of all sins. Adoration to those who have attained perfection. Adoration to those who regulate religious services. Adoration to the spiritual instructors. Adoration to the sages in every part of the world. Such is the fivefold adoration, the destroyer of all sins and bringers of all good fortune, the most fortunate.

The venerable ascetic Mahāvīra, in the age and time of which we speak, met with five propitious conjunctions (**Hathuttarai**) *uttarāphālguni*, which were as follows.”

૨. ભગવાન મહાવીર શ્રમણવસ્થામાં, અષ્ટમંગલ સહિત. સામળાની. વ્રતના પાના ૨ ના પ્રથમ ભાગ ઉપરથી.

ચિત્રમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીર સાધુનાં કપડાં પહેરી જમણા હાથ પ્રવચન મુદ્રાએ રાખીને ઉપદેશ આપતા હોય તેવી રીતે સુંદર સોનાના સિંહાસન ઉપર દેરીમાં બેઠેલા છે. પ્રભુની બંને બાજુએ બંને હસ્તની અંજલિ બેડીને, પ્રભુના ધર્મોપદેશનું શ્રવણ કરતાં એકેક સાધુ બેઠેલા છે. દેરીની ઉપરની બંને બાજુએ એકેક મોર છે. દેરીની ટોચે તથા નીચે અષ્ટમંગલિકની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે.

ડાબી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં એક ગૃહસ્થ અને મધ્યભાગમાં એક સ્ત્રી પ્રભુ તરફ દષ્ટિ રાખીને બેઠેલાં છે અને નીચેના ભાગમાં બંને હસ્તમાં ફૂલની માળા પકડીને, પ્રભુ તરફ દષ્ટિ રાખીને એક સ્ત્રી બેઠેલી છે.

મધ્યના હાંસિયામાં સુંદર ભૌમિતિક આકૃતિઓ ચીતરેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં એક સ્ત્રી પોતાના જમણા હાથમાં તેણીના માથાના વાળની લટ પકડીને બેઠેલી છે. તેણીના વાળની લટમાંથી ટપકતું પાણી નીચે બેઠેલા હસના મુખમાં પડે છે. મધ્યભાગમાં બે પુરુષો બેઠેલા છે. નીચેના ભાગમાં તોફાન કરતા ઘોડાને દોરીને લઈ જતો એક પુરુષ છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે નૃત્ય કરતી ત્રણ સ્ત્રીઓ અને બુદ્ધાંગુદાં વાદ્યો વગાડતાં ત્રણ પુરુષો દેખાય છે; અને બે પુરુષો બેઠેલા છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે બે ઘોડા, બે હાથી અને બે પુરુષો બેઠેલા છે.

આ પાનાની અંદર સોનેરી અક્ષરોમાં ભગવાન મહાવીરના પાંચે કલ્યાણકો ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં થયા હતા તેનું વર્ણન આપેલું છે.

Fig. 2. SMP. 2r. Sramana Bhagvān Mahāvīra as a monk and the eight auspicious symbols.

In a spired throne viewed from the front sits a Tirthankara, right hand upheld in a gesture of lecturing (**pravachanamudra**), under the right arm the monk's (**rajoharana**), on the right shoulder the mouth-cloth (**muhapatti**). On each side of the Tirthankara stands a disciple, with hands joined in adoration. Above the Tirthankara are four of the eight

auspicious symbols, below him the remaining four.

These eight objects, starting with our upper left hand corner, are mirror (**dappana, darpana**), throne of distinction (**bhaddasana, bhadrasana**), powder-vase (**vaddhamanaka, vardhamanaka**), pair of fish (**matsyayugma**), full water vessel (**kalasa, kalasha**), the **siriva-ccha (srivatsa)**, the **satthiya (svastika)** and the **nandiyavarta (nandyāvarta)** symbol.

The left hand side margin is painted in three rows. A layman in the first row, and a laywoman are seated in the second row, while in the third row a laywoman is standing with garland of flowers in her both hands. All are seeing towards Mahāvīra.

The middle margin is painted with the beautiful geometrical designs.

The right hand margin is also painted in three rows. A lady seeing towards Mahāvīra is standing in the first row. In the second row two gents standing, seeing each other. In the third row a man carrying horse.

At the top of the page, three dancing ladies and three singers and two gents are painted seeing each other.

At the bottom of the page, two horses, two elephants and two gents are painted, seeing each other.

In the text written by gold ink is: In Uttarāphālguni he descended and having descended, entered the womb 1. In Uttarāphālguni he was transferred 2. In Uttarāphālguni he was born 3. In Uttarāphālguni, tearing away the hair, he left his house and became an ascetic 4. In Uttarāphālguni he acquired the most excellent **kevalajñana** and kevaladarśana-perfect knowledge perfect Intuition-which is infinite, supreme, unobstructed, uncovered, complete, and perfect 5. Venerable Saint acquired final Libration in Svāti. In the age and time.

૩. પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચ્યવન કલ્યાણકનું વર્ણન સામળાની. પ્રતના પાના ૨ ઉપરથી.

ડાબી બાજુના હાંસિયાની ઉપરના ભાગમાં ચાર હાથવાળા ધરણેન્દ્ર બેઠેલા છે. મધ્યભાગમાં ચાર હાથવાળી પદ્માવતીદેવી બેઠેલી છે અને નીચેના ભાગમાં ચાર હાથવાળી સરસ્વતીદેવી બેઠેલી છે.

મધ્યના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં ચાર હાથવાળી ચક્રેશ્વરીદેવી બેઠેલી છે. મધ્યભાગમાં ચાર હાથવાળી કપરદિયક્ષ અને નીચેના ભાગમાં બ્રહ્મશાંતિ યક્ષ બેઠેલા છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં ચાર હાથવાળી શાસનદેવી અંબિકા છે. મધ્યભાગમાં ચાર હાથવાળો શકેન્દ્ર છે અને નીચેના ભાગમાં ગોમેધ નામનો યક્ષ છે.

ઉપરની કિનારની ડાબી બાજુ સુંદર ચિત્રાકૃતિઓ છે અને પાંચ પુરુષો શ્રીકૃષ્ણ લઈને બેઠેલા છે અને છેલ્લે અંબિકાદેવીની ભક્તિ કરતો એક ભક્ત બેઠેલો છે.

નીચે કિનારની ડાબી બાજુ સુંદર ચિત્રાકૃતિઓ અને અનુક્રમે પાંચ પુરુષો તથા એક સ્ત્રી પોતાના ઉચ્ચ કરેલા હાથમાં પૂજનની જૂદી જૂદી વસ્તુઓ પકડીને બેઠેલા છે.

આ પાનાની અંદર સોનેરી અક્ષરોમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચ્યવન કલ્યાણકનું અક્ષરશઃ વર્ણન આપેલું છે.

Fig. 3 SMP 2. The description of Sri Mahāvīra's descending on earth.

The left hand side margin is painted in three rows. God Dharaṇendra is seated with four hands in the first row. In the second row Goddess Padmāvati is seated. In the third row Goddess Sarasvatī is seated.

The middle margin is painted in three rows. Chakreśvarī is seated with four hands in the first row. In the second row is seated Kapardiyakṣa. In the third row is seated Brahmasāntiyakṣa.

The right hand side margin is painted in three rows. Ambikā is seated with four hands in the first row. In the second row Saudharmendra is seated with four hands. In the third row Gomedha Yakṣa is seated with four hands.

At the top of the page there are beautiful designs and five laymen are seated with a **Srifala** (cocoanut) is represented.

At the bottom of the page there are also painted same designs and four laymen, one laywoman and another layman are seated with varieties of worshipping articles keeping in their hands.

In the text written by gold letterings is : Sramaṇa Bhagvān Mahāvīra having descended on the sixth night of the fourth month of and eighth fortnight of summer, on the sixth day of the bright half of the month Āṣāḍha, from the most excellent **Vimāna**, the all victorious and eminently beautiful Puṣpottara Vimāna, without an interval, on the termination of his allotted period of twenty sāgaropamas of residence there, of his divine body, and of his existence as a god here, into this Bhāratavarṣa in Jambūdvīpa, into the southern half of Bhāratavarṣa, when, of the present Avasarpiṇī era, the first Suṣama-suṣama age, the second Suṣama age, the third Suṣama-duḥṣama age and a greater portion of the fourth Duḥṣama-suṣama age had elapsed and only seventyfive years and eight and a half.

૪. પ્રભુ શ્રીમહાવીર. દયાવિ. પત્ર. ૧ પુષ્પોત્તર વિમાનમાંથી વીસ સાગરોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ચ્યવ્યા. ચ્યવીને પ્રભુ મહાવીર બ્રાહ્મણ કુંડઆમ નામના નગરમાં, કોડાલગોત્રી ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની સ્ત્રી દેવાનંદા જે બદ્ધ-ધર ગોત્રી છે, તેની કુક્ષિમાં ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થયા. આષાઢ સુદિ દેના દિવસની મધ્યરાત્રીના સમયે અને ઉત્તરા-ફાલ્ગુની નક્ષત્રને ચંદ્રનો યોગ પ્રાપ્ત થયો હતો તે વખતે પ્રભુ દિવ્ય આહાર, દિવ્ય ભવ અને દિવ્ય શરીરનો ત્યાગ કરીને ગર્ભમાં આવ્યા.

ચિત્રમાં પળાસન ઉપર પ્રભુ મહાવીરની મૂર્તિ બિરાજમાન કરેલી છે. હાલમાં જેવી રીતે જિનમંદિરમાં મૂર્તિને આભૂષણોથી શણગારવામાં આવે છે તેવી જ રીતે ચિત્રમાં પણ મસ્તકે મુગટ, અને કાનમાં કુંડલ, ગરદનમાં કંઠો, હૃદય પર રત્નજડિત હાર, અને હાથની કોણીના ઉપરના ભાગમાં બાબુબંધ, અને કાંડા પર બે કડાં વગેરે ચીતરવામાં આવ્યાં છે. મૂર્તિ પળાસનની બેઠકે બેઠેલી છે, અને મૂર્તિની અને બાબુ પરિકર છે. પરિકરની અને બાબુએ એકેક પુરુષ સ્તુતિ કરતો બેઠેલો છે. વળી પળાસનની નીચે મધ્યમાં ધર્મચક્ર, ધર્મચક્રની અને બાબુએ એકેક હાથી અને એકેક સિંહ તથા અને છેડે એકક વ્યક્તિ પ્રભુસ્તુતિ કરતી બેઠેલી છે.

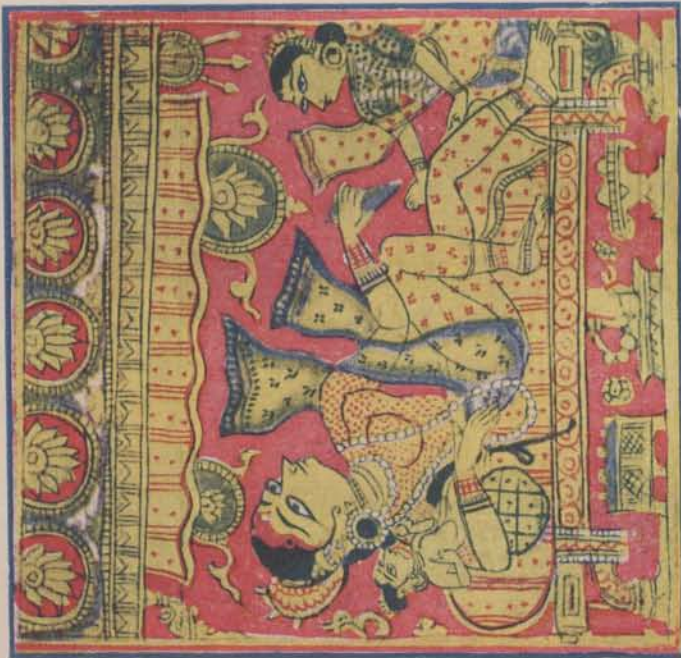
५ पुष्पोत्तर विमान

5 The Puspottara celestial palace

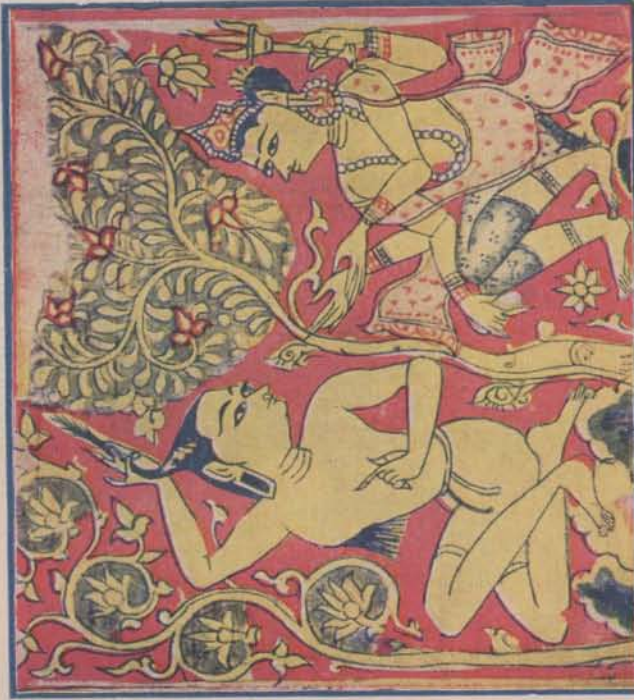

६ भक्त श्रीमहावीर

6 Bhagavān Śrī Mahāvira

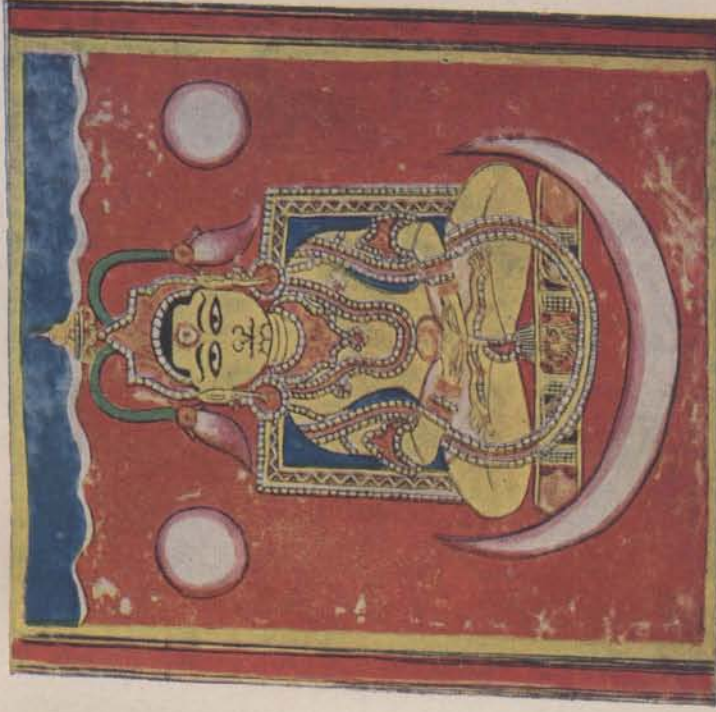
૭ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું જન્મકલ્યાણક
7 Sri Mahāvīra's birth

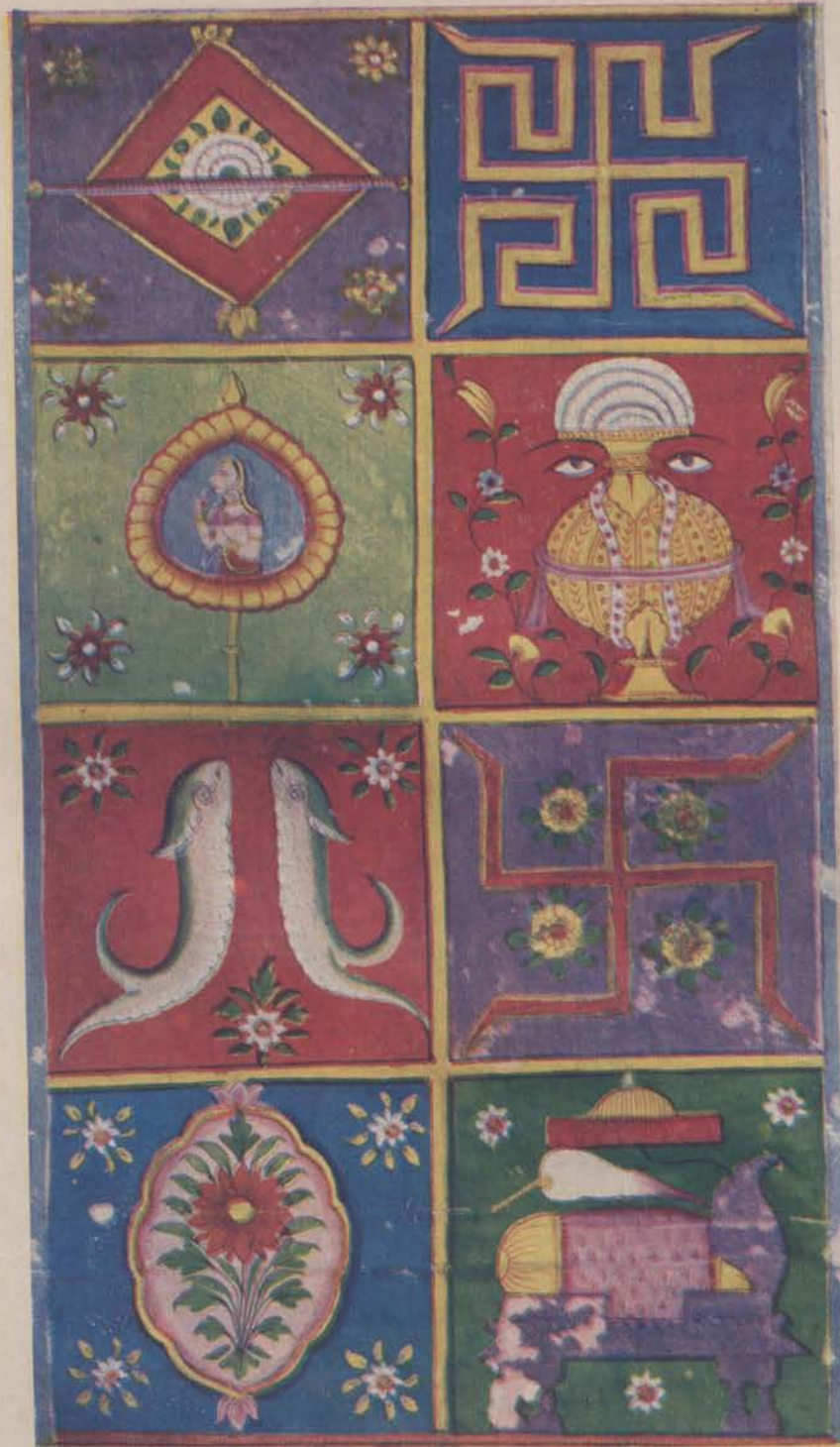
૮ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું દીક્ષા કલ્યાણક
8 Sri Mahāvīra plucks out his hair

૯ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું કૈવલ્યજ્ઞાન કલ્યાણક્ર
9 Śrī Mahāvīra's Samavasarana

૧૦ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું નિર્વાણ કલ્યાણક્ર
10 Śrī Mahāvīra as a Siddha

૧૧ અષ્ટમંગલ

11 The eight auspicious symbols

ચિત્રમાંની પ્રભુમૂર્તિની જમણી બાજુએ અને પાનાની બરાબર મધ્યમાં ગ્રંથિસ્થાને હસ્તિસ્કંધ ઉપર બંને હાથે કલશ પકડીને પ્રભુ સન્મુખ આવતો સૌધર્મેન્દ્ર રજૂ કરેલો છે. પાનાની ઉપર અને નીચે પ્રભુનો જન્મકલ્યાણક મહોત્સવ ઊજવવા આવતાં દેવદેવીઓ જુદીજુદી પૂજન સામગ્રીઓ લઈને ગીતો ગાતાંગાતાં અને નૃત્ય કરતાં કરતાં આવતાં દેખાય છે.

ચિત્રમાં પાનાની જમણી બાજુના હાંસિયામાં અનુક્રમે ત્રણ પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે. પ્રથમ લાલવર્ણ વાળી ચાર હાથવાળી પદ્માવતી દેવીનું ચિત્ર રજૂ કરેલું છે. દેવીના ચાર હાથો પૈકી ઉપરના જમણા હાથમાં અંકુશ તથા ડાબા હાથમાં પાશ છે; અને નીચેનો જમણો હાથ વરદમુદ્રાએ તથા ડાબા હાથમાં કમલનું ફૂલ છે. દેવીની નીચે પ્રસંગ બીજામાં ને હાંસિયાની મધ્યમાં બે સ્ત્રીઓ નૃત્ય કરતી પ્રભુની સન્મુખ જોતી રજૂ કરેલી છે. આ બે સ્ત્રીઓ પૈકી એકનો જમણો હાથ મસ્તક ઉપર છે તથા ડાબા હાથમાં ફૂલની માળા પકડેલી છે; અને બીજી સ્ત્રીના હાથમાં ફલ જેવી માંગલિક વસ્તુ પકડેલી છે. ત્રીજા પ્રસંગમાં ચાર હાથવાળી અને પીળા વર્ણવાળી લક્ષ્મીદેવીનું ચિત્ર છે. દેવીના ઉપરના બંને હાથમાં દાંડી સહિતનું વિકસિત કમલનું એકેક ફૂલ છે, અને નીચેના બંને હાથ વરદમુદ્રાએ છે.

પાનાની ડાબી બાજુના હાંસિયામાં પણ ત્રણ પ્રસંગો રજૂ કરેલા છે. પ્રથમ ધોળા વર્ણવાળી સરસ્વતી દેવીનું ચાર હાથ સહિતનું ચિત્ર છે. દેવીના જમણા હાથમાં પુસ્તક, અને ડાબા હાથમાં કમલનું ફૂલ છે, તથા નીચેના બંને હાથ વરદમુદ્રાએ છે. દેવીની નીચે પ્રસંગ બીજામાં ને હાંસિયાની મધ્યમાં સૌધર્મેન્દ્ર હસ્તિસ્કંધ પર બેસીને હાથમાં કલશ પકડીને પ્રભુ સન્મુખ જતો હોય એમ દેખાય છે. ત્રીજા પ્રસંગમાં તપાવેલા સુવર્ણ જેવા વર્ણવાળી ચાર હાથવાળી દેવીનું ચિત્ર છે. દેવીના ઉપરના જમણા હાથમાં ચક્ર અને ડાબા હાથમાં વજ્ર છે. તથા નીચેના બંને હાથ વરદમુદ્રાએ છે.

પાનાની ઉપર અને નીચે તથા બંને બાજુના હાંસિયાના પ્રસંગો ચિત્રપ્રસંગને અનુલક્ષીને રજૂ કરવામાં નથી આવ્યા, પરંતુ આ પ્રતના દરેકે દરેક પાનામાં આવી જ રીતે જુદાંજુદાં સુશોભનો ચીતરીને આ સંપૂર્ણ પ્રતને શણગારવામાં આવી છે. આવાં સુંદર સુશોભનોવાળી બીજી હસ્તપ્રતો ભારતભરના જૈનસંહારોમાં બહુ જ પરિમિત સંખ્યામાં છે. આ આખી ચે પ્રત સોનાની શાહીથી લખેલી છે.

Fig. 4. DV, 1. Bhagwān Śrī Mahāvīra.

Before descending to the earth for his final existence in the round of birth (**samsara**), Mahāvīra had dwelt in the Puspottara heaven for 20 **Sagaropamas** (an incalculable period of time). He descended in the middle of the night, on the sixth day of the light fortnight of the month Āṣāḍha, to take the form of an embryo in the womb of Brāhmaṇī Devā-nandā, in the town of Kundagrāma.

On a lion-throne sits Mahāvīra clad only in a loincloth, but crowned and fully ornamented. He is in the cross-legged **padmasana** posture, called by the Jains **paryanka**, the hands lying one upon the other with palms upward. Above Mahāvīra is an honorific parasol. On each side on a level with Mahāvīra's head in small architectural units, are seated two heavenly musicians (**gandharvas**), dressed in lower garment (dhoti) and scarf. Below these, on a level with Mahāvīra's body under pointed arches, stand two worshippers with hands upraised. In the bottom corners are seated two other attendants with hands upraised. Above the picture is a flight of swans (**hamsas**) bounded by an arch.

The left hand side margin is painted in three rows. The goddess Padmāvati Portrayed in red is seated in the first row. She has seated on a conspired throne of honour, and is looking Straight ahead. She has four arms. In the upper right hand she holds **Ankusha**, while in the upper left hand she has **Pasa**. Both lower hands are in **varadmudra**. In the second row are two ladies dancing and offering garland of flowers and **Srifal** (cocoanut) to Mahāvīra. In the third row is seated the goddess Laxmi (Śrī), painted in a yellow. She too has four hands. In the upper two hands she carries lotus, and the two lower hands are in **varadmudra**.

The right hand margin is also painted in three rows. In first row the goddess Sarasvatī is shown seated portrayed in white. She also has four arms. In the upper right hand she holds a book and in the upper left she has a lotus. The lower two hands are in **varadmudra**. In the second row Indra is going on his elephant to revere Mahāvīra's embryo. In his right hand he has an **ankusha** and in left hand which is raised he has **Kalasa**. In the third row is the goddess Padmāvati, golden yellow in colour. She has four arms. She holds an **Ankusha** in the upper right hand and **Vajra** in upper left hand; the lower two hands are in **varadmudra**. She is dressed in a bodice, lower garment and scarf, wears full ornaments and carries the usual spot (**tilak**) on her forehead.

At the top and the bottom of the page, there are five dancing girls, while in the middle of the page (**granthcesthane**), Indra is shown seated on his elephant going to revere the Venerable Mahāvīra.

This is a unique picture published for the first time in five colours and reproduced from the well known Illuminated Kalpasūtra Manuscript in Dayāvimāla Shāstra Saṅgraha in Vimalagachha Upāśraya. Devsāno Paḍo, Ahmedabad.

૫. પુષ્પોત્તર વિમાનમાં મહાવીર. કુસુમ. ઉપરથી. પ્રભુ મહાવીરે મનુષ્યલોકમાં જન્મ લીધા પહેલાં પુષ્પોત્તર વિમાનમાંથી દેવલોકના ભવનું વીસ સાગરોપમનું આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું હતું.

5. KSM. Mahāvīra in the Puṣpottara Vimāna. Before being born, Mahāvīra, the twenty-fourth Tirthankara, had lived for twenty Sāgaropamas in the Puṣpottara Vimāna.

The painting shows the celestial palace with a four handed god and goddess. On the sides of the spire peacocks are seated. In the lower right hand corner flows the river. Water is indicated by many frequently crossed lines, fish are also represented here.

૬. પ્રભુ શ્રીમહાવીર. નવાબ ૧. પાનાં ૫ ઉપરથી. વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૧નું આ પ્રસંગને લગતું વર્ણન.

Fig 6. SMN. 1, 5 Bhagwān Śrī Mahāvīra.

The treatment is essentially similar to that our figure 1.

ચિત્ર ૭. પ્રભુ શ્રીમહાવીરનો જન્મ. ઇંડરની પ્રતમાંથી.

જે વખતે થયો ઉચ્ચ સ્થાનમાં વર્તતા હતા, ચંદ્રનો ઉત્તમ યોગ પ્રાપ્ત થયો હતો, સર્વત્ર સૌમ્યભાવ, શાંતિ અને પ્રકાશ ખીલી રહ્યાં હતાં, દિશાઓમાં અંધકારનું નામનિશાન પણ ન હતું, ઉલ્કાપાત, રજોવૃષ્ટિ, ધરતીકંપ કે

દિગ્દાહ જેવા ઉપદ્રવોનો છેક અભાવ વર્તતો હતો, દિશાઓના અંત પર્યંત વિશુદ્ધિ અને નિર્મળતા પથરાયેલી હતી, જે વખતે સર્વ પક્ષીઓ પોતાના કલસવ વડે જયજય શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી રહ્યાં હતાં. દક્ષિણ દિશાનો સુગંધી શીતળ પવન પૃથ્વીને મંદમંદપણે સ્પર્શ કરતો વિશ્વનાં પ્રાણીઓને સુખ-શાંતિ ઉપજાવી રહ્યો હતો, પૃથ્વી પણ સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યાદિથી ઉભરાઈ રહી હતી અને જે વખતે સુકાળ, આરોગ્ય વગેરે અનુકુળ સંયોગોથી દેશવાસી લોકોનાં હૈયાં હર્ષના હિંડોળે ઝુલી રહ્યાં હતાં, તેમજ વસંતોત્સવાદિની કીડા દેશભરમાં ચાલી રહી હતી, તેવે વખતે, મધ્યરાત્રિને વિષે, ઉત્તરાશ્વિનું નક્ષત્ર સાથે ચંદ્રનો યોગ પ્રાપ્ત થતાં આરોગ્યવાળી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ બાધારહિત પણે આરોગ્યવાન પુત્રને જન્મ આપ્યો.

ચિત્રમાં સુવર્ણના પલંગ ઉપર બિછાવેલી વિવિધ જાતિનાં ફૂલોથી આચ્છાદિત કરેલી સુગંધીદાર શય્યા ઉપર ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી સૂતાં છે. જમણા હાથે પ્રભુ મહાવીરને બાળકરૂપે પકડીને પરિચારિકા સન્મુખ જોઈ રહ્યાં છે. તેમના જમણા હાથ નીચે તકીઓ છે. તેમનું સાડું જે શરીર વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત છે. તેમના ઉત્તરીય વસ્ત્ર-સાડીમાં ફૂલની સુંદર ભાત ચીતરેલી છે. તેમનો પોશાક ચૌદમા સૈકાના શ્રીમંત-વૈભવશાળી કુટુંબોની સ્ત્રીઓના પહેરવેશનો સુંદર ખ્યાલ આપે છે. પલંગની નીચે પાણીની ઝાડી તથા પલંગમાંથી ઊતરતી વખતે પગ મૂકવા માટે પાદપીઠ-પગ મૂકવાનો બાજોઠ-પણ ચીતરેલાં છે. ઉપરના ભાગની છતમાં ચંદ્રવો પણ બાંધેલો છે.

Fig. 7. 5, AMI. Mahāvīra's birth, On the thirteenth day of the light fortnight, while the moon was in conjunction with the asterism **Uttaraphalguni**, in the month Chaitra, the first month of Summer, In the middle of the night, Trisalā gave birth to Mahāvīra.

Trisalā is represented lying on a golden couch furnished with a flower, bedsheet and a cushion. The babe Mahāvīra is supported on her right arm. Her sārī is decorated with a flower pattern (**hamsvastra**), a scarf covering her coiffure is wrapped round her waist and she wears ornaments.

ચિત્ર ૮ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનો પંચમુષ્ટિ લોચ. ઇંડરની પ્રતના પાના ૬૦ ઉપરથી. અશોકવૃક્ષની હેઠળ આવી પ્રભુ નીચે ઉતર્યા અને પોતાની મેળે જ એક મુષ્ટિ વડે દાઢીમૂંછનો અને ચાર મુષ્ટિ વડે મસ્તકના કેશનો એવી રીતે પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો. એ વખતે પ્રભુને નિર્જળ છકૂનો તપ હતો જ. ઉત્તરાશ્વિનું નક્ષત્રનો યોગ થયો ત્યારે ઇન્દ્રે ડાબા બલા ઉપર સ્થાપન કરેલું દેવદ્રવ્ય વસ્ત્ર ગ્રહણ કરીને, એકલા એટલે રાગદ્રેષ રહિતપણે કેશનો લોચ કરવારૂપ દ્રવ્યથી અને કોધાદિકને દૂર કરવારૂપ ભાવથી મુંડ થઈને, શુદ્ધવાસનો ત્યાગ કરીને સાધુપણાને પામ્યા.

ચિત્રમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના ડાબા બલા ઉપર દેવદ્રવ્ય વસ્ત્ર નથી; પરંતુ અશોકવૃક્ષની નીચે પોતાના ડાબા હાથે મસ્તકના વાળનો લોચ કરવાનો ભાવ દર્શાવતા, ઇન્દ્રની સન્મુખ જોતા ભગવાન મહાવીર અને બે હાથ પ્રસારીને પ્રભુએ લોચ કરેલા વાળને ગ્રહણ કરવાની ઉત્સુકતા બતાવતો ઇન્દ્ર દેખાય છે.

Fig. 8 AMI. 60. Śrī Māhāvīra plucks out his hair. Descending from the palanquin, Mahāvīra divested himself of all his fine clothes and ornaments, fasted a Six-meal fast, put on a divine robe, and when quite alone, tore out his hair by five handfuls.

In the lower portion at the left Mahāvīra is dressed only in a lower garment (**dhoti**). As he plucks out his hair, Śakra catches it. At the right Śakra is four-armed and carries the vajra as an attribute. Like Mahāvīra he is seated. Below are mountain peaks, in exaggerated conformity with the AS. statement that the palanquin stopped on slightly elevated ground.

ચિત્ર ૯. પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું સમવસરણુ. નવાખ ૧, પાનું ૫૯

તીર્થંકરને કૈવલ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી દેવો સમવસરણુની રચના કરે છે. આ સમવસરણુની જે જાતની રચનાઓ આપણને પ્રાચીન ચિત્રોમાં મળી આવે છે. એક જાતની રચના ગોળાકૃતિમાં હોય છે અને બીજી જાતની ચતુષ્કોણ-ચાર ખૂણાવાળી-ચોખંડી હોય છે.

આ ચિત્ર ગોળાકૃતિ વાળા સમવસરણુનું છે. સમવસરણુની મધ્યમાં મહાવીરની મૂર્તિ તથા આજુબાજુ ફરતા ત્રણ ગઢ છે. મસ્તકની પાછળના ભાગમાં અશોકવૃક્ષને બદલે બે બાજુ લટકતાં કમલ જેવી આકૃતિ ચીતરેલી છે. ગઢની ચારે દિશાએ એકેક દરવાજો તથા ગઢની બહાર ચારે ખૂણામાં એકેક વાપિકા-વાવ-ચીતરેલી છે. પ્રસંગોપાત સમવસરણુનું ટૂંક વર્ણન અત્રે આપવું મને યોગ્ય લાગે છે.

પ્રથમ વાયુકુમાર દેવો યોજન પ્રમાણ પૃથ્વી ઉપરથી કચરો, ઘાસ વગેરે દૂર કરીને તે શુદ્ધ કરે છે. પછીથી મેઘકુમાર દેવો સુગંધી જળની વૃષ્ટિ કરી એ પૃથ્વીનું સિંચન કરે છે. તીર્થંકરનાં ચરણોને પોતાના મસ્તકે ચડાવનાર આ પૃથ્વીની જાણે પૂજા કરતા હોય તેમ બ્યંતારો છએ ઋતુના પચરંગી, સુગંધી, અધોમુખ ડીંટવાળાં પુષ્પોની જાતુ પર્યંત વૃષ્ટિ કરે છે. ત્યાર બાદ વાણબ્યંતર દેવો સુવર્ણ મણિ અને માણેક વડે પૃથ્વીતલ બાંધે છે; અર્થાત્ એક યોજન પર્યંતની આ પૃથ્વી ઉપર પીઠબંધ કરે છે. ચારે દિશાઓમાં તેઓ મનોહર તોરણો બાંધે છે. વિશેષમાં ભવ્યજનોને દેશના સાંભળવા માટે બોલાવતો હોય તેમ તોરણોની ઉપર રહેલી ધ્વજનો સમૂહ રચીને તેઓ સમવસરણુને સુશોભિત કરે છે. તોરણોની નીચે પૃથ્વીપીઠ ઉપર આલેખાએલાં આઠ મંગળો મંગળતામાં ઉમેરો કરે છે.

વૈજ્ઞાનિક દેવો અંદરનો, જ્યોતિષકો મધ્યનો અને ભવનપતિ બહારનો ગઢ બનાવે છે. મણિના કાંગરાવાળો અને રત્નનો બનાવેલો અંદરનો ગઢ જાણે સાક્ષાત્ 'રોહણગિરિ' હોય તેમ શોભે છે. રત્નના કાંગરાવાળો અને સોનાનો બનાવેલો મધ્ય ગઢ દ્વીપોમાંથી આવેલા સૂર્યની શ્રેણિ જેવો જળકી રહે છે. સૌથી બહારનો ગઢ સોનાના કાંગરાવાળો અને રૂપાનો બનેલો હોવાથી તીર્થંકરને વંદન કરવા માટે જાણે સાક્ષાત્ વૈતાલ પર્વત આવ્યો હોય એમ લાગે છે.

આ પ્રતમાંના ચિત્રપ્રસંગો જૂઠીજૂઠી પ્રતોમાં આલેખાએલા હોવા છતાં આ ચિત્રો આલેખનમાં વધુ સુકોમળતાવાળા તેમજ કાંઈક વધારે રસિકતાથી આલેખાયેલાં હોય એમ લાગે છે.

Fig. 9. SMN. 1. 59. Mahāvīra's Samavasarana. When a Jina obtains perfect knowledge, the gods prepare his Samavasarana. The earth is cleansed for a space a Yojana in radius and is scented and adorned. Three walls are erected, the innermost of jewels, the middle of gold, and the outermost of silver. There are four jewelled gates to each wall. In the centre is a tree on a pedestal and under the tree are four lion thrones. The throne on the east is occupied by the Jina; the three others by reproductions of him. There he preaches to gods, men and animals. The Samavasarana may be either round, as here or square.

In the painting Mahāvīra sits within the Samavasarana. He is not in monks garb, but is in the ornamented array common to perfected being.

ચિત્ર ૧૦ પ્રભુ મહાવીરનું નિર્વાણ. નવાખ ૧, પાનું ૬૬

१३ श्रीदेवानंदानां चौदह उत्तम स्वप्नो
13 Śrī Devānandā and the fourteen lucky dreams

૧૨ પ્રભુ શ્રીમહાવીરના વ્યવન કૃત્યાણક્રમું વર્ણન
12 Description of Śrī Mahāvīra's descending

૧૪ દેવાનંદા ઋષભદત્તને પોતાને આવેલા
સ્વપ્નો કહી છે
14 Devānandā relates her dreams
to Ṛṣabhadatta

૧૫ ઋષભદત્ત દેવાનંદાને સ્વપ્નોનું ફલ કહી છે
15 Ṛṣabhadatta tells Devānandā
the meaning of the dreams

૧૬ સૌધર્મસભામાં બેઠેલા શકેન્દ્ર
16 Sakrendra seated on throne,
in Saudharmāsabhā

૧૭ શકેન્દ્ર
17 Sakrendra

શ્રમણ લગવાન મહાવીરે જે વર્ષાકાળમાં મધ્યમ અપાપાપુરીને વિષે હસ્તિપાલ રાજાના કારકુનની સલામાં છેલ્લું ચોમાસું વર્ષાઋતુમાં રહેવા માટે કર્યું, તે ચોમાસાનો ચોથો મહિનો, વર્ષાકાળનું સાતમું પખવાડિયું એટલે, કે કાર્તિક માસનું (શુજરાતી આસો માસનું) કૃષ્ણ પખવાડિયું, તે કાર્તિક માસના કૃષ્ણ પખવાડિયાના પંદરમે દિવસે (શુજરાતી આસો માસની અમાસે) પાછલી રાત્રિએ કાળધર્મ પામ્યા, તેઓ સિદ્ધ થયા, બુદ્ધ થયા.

પ્રભુ મહાવીરની મૂર્તિ જે પ્રમાણે ચિત્ર નં. ૧માં વર્ણવી ગયા તે પ્રમાણેનાં આભૂષણો સહિત ચીતરેલી છે. નિર્વાણ-કલ્યાણકનો પ્રસંગ દર્શાવવા ખાતર સિદ્ધશિલાની આકૃતિ અને બંને બાજુ એકેક ઘોળી ગોળાકૃતિ વધારામાં ચીતરેલી છે. જે નિર્મળતાની દ્યોતક છે. આ ચિત્રની પૃષ્ઠભૂમિ રાતા રંગની છે.

Fig. 10. SMN. 1. 66. Mahāvīra as a siddha. At death a liberated soul goes to Siddha-silā, which is at the top of the universe, and is shown upon an open white parasol made of pure white gold, measuring 4,500,000 Yojanas long and as many wide, eight Yojanas thick at the middle but tapering off till all the edges it is thinner than a fly's wing. All varieties of Siddhas (perfected beings) go there after death; of these Tirthankaras are the foremost. There the released souls dwell in omnipotence and omniscience, and perfect blissful.

Mahāvīra fully adorned as in figure 1, sits on a throne. The Siddhasilā is represented in the shape of a crescent. with a white round design on either sides which depicts perfectness and pureness; of perfected beings.

૧૧. અષ્ટમંગલ. નવાખ ૮ ઉપરથી.

અષ્ટમંગલિકની માન્યતા જૈનોમાં બહુ પ્રાચીન સમયથી પ્રચલિત છે. જે વાતને મથુરાના કંકાલી ટીલા-માંથી નીકળેલા પાપાણના પ્રાચીન આચાર્યપટો પુષ્ટિ આપે છે.^૧ પ્રાચીન સમયમાં પ્રભુની સન્મુખ જૈન ગૃહસ્થો અષ્ટમંગલિકને અક્ષતથી આલેખતા હતા. હાલમાં તે રિવાજ લગભગ નાશ પામ્યો છે, તો પણ પ્રતિષ્ઠા, શાંતિસ્નાત્ર, અષ્ટોત્તરી સ્નાત્ર વગેરે મોટા મહોત્સવ સમયે લાકડામાં કેતરેલા અષ્ટમંગલિકનો આજે પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને દરેકે દરેક જિનમંદિરમાં અષ્ટમંગલિકની ઘાતુની પાટલીઓ હજારોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે, જેની પૂજા ચંદન-કેસર વગેરેથી કરવામાં આવે છે. તેની માન્યતા આ રીતે આજે પણ પ્રચલિત હોવા છતાં પણ અષ્ટમંગલિકનાં પૂરેપૂરાં નામ જાણનાર વર્ગ પણ સૈકડે એક ટકો ભાગ્યે જ હશે, તો પછી તે આલેખવાના હેતુઓ-ઉદ્દેશો-ને ધ્યાનમાં રાખીને તેનો ઉપયોગ કરનારની તો વાત જ શી ? કોઈ વિરલ વ્યક્તિઓ હશે પણ ખરી, છતાં પણ અષ્ટમંગલિકને આલેખવાના ઉદ્દેશને લગતી કલ્પના ‘શ્રીઆચારદિનકર’ નામના ગ્રંથમાં શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ કરેલી છે, તે અતિ મહત્વની હોઈ તેના ભાવાર્થ સાથે ટૂંકમાં અત્રે આપવી યોગ્ય ધારી છે.^૨

આત્માલોકવિધૌ જનોડપિ સકલસ્તીત્રં તપો દુશ્ચરં

દાનં બ્રહ્મપરોપકાદકરણં કુર્વન્પરિસ્ફર્જતિ ।

સોડયં યત્ર સુલ્હેન રાજતિ સ વૈ તીર્થાધિપસ્યાગ્રતો

નિર્મેયઃ પરમાર્થવૃત્તિવિદુરૈ સજ્ઞાનિભિર્દર્પણમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ : આત્માનું જ્ઞાન મેળવવાને-ઓળખવાને માટે દરેક મનુષ્ય તીવ્ર અને દુશ્ચર એવું તપ, દાન, બ્રહ્મચર્ય, પરોપકાર એ બધાંને કરતો શોભે છે; તે મનુષ્ય જ્યાં સુખપૂર્વક શોભે-પોતાનું દર્શન કરી શકે-એવું દર્પણ પરમાર્થને સમજનાર સદ્જ્ઞાનીઓએ તીર્થંકર દેવના આગળ આલેખવું.

1. The Jaina Stupa and other Antiquities of Mathura Plate No. VII & IX by V. A. Smith.

૨. આચારદિનકર પત્ર ૧૯૭-૧૯૮

जिनेन्द्रपादैः परिपूज्यपृष्टैरतिप्रभावैरपि संनिवृष्टम् ।

भद्रासनं भद्रकरं जिनेन्द्र पुरो लिखेन्मङ्गलसत्प्रयोगम् ॥ २ ॥

ભાવાર્થ : અત્યંત પ્રભાવશાળી, પૂજનીય છે તળિયાં જેમનાં, એવા જિનેશ્વરનાં ચરણો વડે સન્નિવૃષ્ટ-ચુકત અને કલ્યાણકારી તેમ જ મંગળના શ્રેષ્ઠ પ્રયોગરૂપ એવું ભદ્રાસન જિનેશ્વર ભગવાનના આગળ આલેખવું.

पुण्यं यच्च समुदयः प्रभुता महत्त्वं सौभाग्यधीविनयशर्ममनोरथाच्च ।

વર્ધન્ત ઇવ જિનનાયક તે પ્રસાદાત તદ્વર્ધમાનયુગસંપુટમાદધાનઃ ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ : હે જિનેશ્વર દેવ ! આપની કૃપાથી પુણ્ય, યશ, ઉદય, પ્રભુતા અને મહત્ત્વ તથા સૌભાગ્ય, ખુદ્ધિ, વિનય અને કલ્યાણની કામનાઓ વધે છે; માટે વર્ધમાન સંપુટકને આલેખું છું.

विश्वत्रये च स्वकुले जिनेशो व्याख्यायते श्रीकलशायमानः ।

અતીડવપૂર્ણ કલશં લિખિત્વા જિનાર્ચનાકર્મ કૃતાર્થયામઃ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ : ત્રણ જગતમાં તેમ જ પોતાના વંશમાં ભગવાન કલશસંમાન છે, માટે પૂર્ણકલશને આલેખીને જિનેશ્વરની પૂજાને સફળ કરીએ છીએ.

अन्तः परमज्ञानं यदभाति जिनाधिनाथहृदयस्य ।

તત્કલ્પીવત્સવ્યાજાત્પ્રકટીભૂતં બહિર્વન્દે ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ : શ્રીવત્સના બહાનાથી પ્રગટ થએલ, જિનેશ્વર દેવના હૃદયમાં જે પરમજ્ઞાન શોભે છે તેને વંદન કરું છું.

त्वद्वन्व्यपञ्चशरकेतनभावकलुप्त कर्तुं मुधा भुवननाथ निजापराधम् ।

સેવાં તનોતિ પુરતસ્તવ મીનયુગ્મં શાદ્ધૈઃ પુરો વિલિખિતોરુનિજાઙ્ગયુક્ત્યા ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ : હે જગતપ્રભુ ! શ્રાવકોએ પોતાના અંગની-અંગુલિની ચુકિતથી આલેખેલ મીનયુગલ, આપનાથી નિષ્કૃણ થયેલા કામદેવના ધ્વજરૂપે કલ્પાએલ હોઈ પોતાના અપરાધને ફેાકટ કરવા માટે આપની સેવા કરે છે.

स्वस्ति भूगमननागविष्णुपेषुदितं जिनवरोदये क्षणात् ।

સ્વસ્તિકં તદનુમાનતો જિનસ્થાપ્રતો વુધજનૈર્વિલિખ્યતે ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ : જિનેશ્વર દેવના જન્મ સમયે એક ક્ષણવારમાં મર્ત્યલોક, સ્વર્ગલોક અને પાતાલલોકમાં સ્વસ્તિ શાંતિ-યુખ ઉત્પન્ન થયું હતું. એ માટે જ્ઞાની મનુષ્યો જિનેશ્વર ભગવાનની આગળ સ્વસ્તિકને આલેખે છે.

त्वन्सेवकानां जिननाथ दिक्षु सर्वासु सर्वं निधयः स्फुरन्ति ।

અતઃપ્રતુર્ધા નવકોણનન્ધાવર્તઃ સતાં વર્તયતાં સુખાન્તિ ॥ ૮ ॥

ભાવાર્થ : હે જિનેશ્વર ! તારા સેવકોને સર્વ દિશાઓમાં નિધિઓ સ્ફુરાયમાન થાય છે-પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી કરીને આરે બાબુ નવ ખૂણાવાળો નન્ધાવર્ત સજ્જનોને સુખ કરે.

ઉપર પ્રમાણેના વર્ણનવાળા અષ્ટમાંગલિક, મહા માંગલિક અને કલ્યાણની પરંપરાના હેતુભૂત હોવાથી જિનમંદિરોમાં પાષાણ ઉપર કોરેલા, લાકડાના પાટલાઓમાં કોતરેલા, સુખડની પેટીઓ ઉપર કોતરેલા, શ્રાવિકાઓ જિનમંદિરે લઈ જવા માટે અક્ષત અને બદામ જેમાં મૂકે છે તે ચાંદીની ડાબડીઓ ઉપર, સાધુઓને પુસ્તકોની નીચે રાખવાની પાટલીઓ ઉપર ચીતરેલા તથા રેશમની અને કોઈ કોઈ દાખલાઓમાં વર્ણી સાચા મોતીથી પણ ભરેલા મળી આવે છે.

આ પ્રતનાં ચિત્રોમાં રેખાઓ વધુ ખારીક થાય છે. પરંપરાની બીડી વેગવાન લીટીઓનું સામર્થ્ય તેમાં નથી, પણ ચિત્રકાર ઝીણવટનો લાભ લેવા ઉત્સુક હોવાથી વિગતો વધારે ચીતરવા મંડ્યો હોય એમ લાગે છે.

રંગ પણ જામતો આવે છે. આ ચિત્રનું રંગવિધાન સમગ્ર ચિત્રમાળામાં નવીન ભાત પાડે છે. વિવિધતા સાચવતાં એ ચિત્રકાર પાત્રોમાં નવા અભિનયો બહુ ચતુરાઈથી ઉતારી શક્યો છે અને પ્રસંગની જમાવટ કરવામાં વાતાવરણ, પ્રાણીઓનો ઉપયોગ વગેરે આધુનિક ચિત્રકાર જેટલું શક્ય માને તે બધું કૌશલ તેમાં લાવી શક્યો છે. સંવિધાનનું રેખામંડળ ઘણું રસમય છે.

આ ચિત્રમાં સફેદ, લાલ, પીળો, કાળો, વાદળી, ગુલાબી, લીલો વગેરે રંગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે.

Fig. 11. SMN. 8. The eight auspicious symbols. The eight auspicious objects (**astamangala**) which are regularly associated with the Tirthankaras, are :

(Starting with our upper left corner) 1 Powder vase (**Vaddhamanaga, Vardhamanaga**) 2 the nandiyāvatta (**nandyavarta**), 3 mirror (**dappana, darpana**), 4 full water vessel (**kalasha, kalasa**), pair of fish (**matsyayugma**) 6 the sothiya (**svastika**) symbol, 7 the (**sirivachchha srivatsa**) symbol, and 8 throne of distinction (**bhaddasana, bhadrasana**) symbol.

ચિત્ર ૧૨ પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચ્યવન કલ્યાણકનું વર્ણન. સામળાની. પ્રતના પાનાના પ્રથમ ભાગ ઉપરથી.

ડાબી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીર દેવલોકમાંથી ચ્યવીને ગર્ભમાં આવેલા હોવાથી, ચિત્રકારે દેવવિમાનની આકૃતિ દોરેલી છે. મધ્યભાગમાં ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણ અને દેવાનંદા બ્રાહ્મણી વાતચીત કરતાં બેઠેલાં છે. નીચેના ભાગમાં મકાનની નીસરણી ઉપરથી ઉતરીને, મકાનની બહાર જતી કોઈ સ્ત્રી પરિચારિકા બેઠેલી છે.

મધ્યના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં સોનાના સિંહાસન ઉપર સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય બેઠેલા છે. સિદ્ધાર્થના મસ્તકની પાછળ છત્ર પણ છે. નીચેના ભાગમાં હાથમાં દર્પણ પકડીને, તેમાં મુખ જોતાં પ્રભુ મહાવીરની માતા ત્રિશલા બેઠેલાં છે. ત્રિશલાની સન્મુખ એક પરિચારિકા બેઠેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં સ્થાપનાચાર્ય અને સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય, બીજા ભાગમાં સ્થાપનાચાર્ય અને ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણ; ત્રીજા ભાગમાં સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા તથા ચોથા ભાગમાં ઋષભદત્ત અને દેવાનંદા વાતચીત કરતાં બેઠેલાં છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે એક મયૂરપક્ષી, મંગલસૂચક બે જળ ભરેલાં કુંભો, ખલે ગંગાજલ ભરેલું પાત્ર લઈને જતો એક માણસ, મધ્યભાગના હાંસિયામાં સોનાના સિંહાસન પર બેઠેલ સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની પાછળના ભાગે બે ચામર ધરનારાઓ તથા સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની સન્મુખ નૃત્ય કરતી ત્રણ નર્તકીઓ તથા જૂઠાં જૂઠાં વાદ્યો વગાડીને આનંદ દર્શાવતી ત્રણ સ્ત્રીઓ ચીતરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે બે ઘોડા, ત્રણ હાથી, પાતાના ઉંચા કરેલા જમણા હાથમાં માંગલિક સામગ્રી લઈને બેઠેલા ત્રણ પુરુષો અને ઢાલ તથા તલવાર હાથમાં પકડીને ચાલતા બે સૈનિકો અને અંતભાગમાં ઉત્તમ એવા હંસપક્ષીની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે.

આ ચિત્રાવલીના પ્રસંગો પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચ્યવન કલ્યાણક સમયે કુંડગ્રામ નગરના લોકોએ ઉજવેલો આનંદ દર્શાવે છે, અને તે વખતે કુંડગ્રામ નગરમાં ગણનાયક તરીકે સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય હોવાથી, અહીં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય અને ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી હોય એમ લાગે છે.

આ પાનાની અંદર સોનેરી અક્ષરોમાં પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચ્યવન કલ્યાણકનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:
“[સાડા આઠ] માસ બાકી રહ્યા હતા; ભગવાન ગર્ભરૂપે આવ્યા પહેલાં ઇક્ષ્વાકુકુલમાં જનમ પામેલા અને કાશ્યપ-

ગોત્રવાળા એકવીશ તીર્થંકરો ક્રમે ક્રમે થઈ ચૂક્યા હતા, હરિવંશકુલમાં જનમ પામેલા અને ગૌતમગોત્રવાળા બીજા બે તીર્થંકરો થઈ ચૂક્યા હતા, એ રીતે કૂલ તેવીશ તીર્થંકરો થઈ ચૂક્યા હતા તે વખતે ભગવાન ગર્ભરૂપે આવ્યા હતા, વળી આગળના તીર્થંકરોએ ‘હવે પછી શ્રમણ ભગવાન મહાવીર છેલ્લા તીર્થંકર થશે’ એ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીર વિશે નિર્દેશ કરેલો હતો.

આ રીતે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર આગલી રાતની છેવટમાં અને પાછલી રાતની શરૂઆતમાં એટલે બરાબર મધરાતને સમયે હસ્તોત્તરા-ઉત્તરાશ્લેષ્ઠી-નક્ષત્રનો યોગ થતાં જ દેવાનંદાની કૂખમાં ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થયા.

વળી, ભગવાન જ્યારે કૂખમાં ગર્ભરૂપે આવ્યા ત્યારે તેમનો આગલા દેવભવને યોગ્ય આહાર, દેવભવની હયાતી અને દેવભવનું શરીર છૂટી ગયાં હતાં અને વર્તમાન માનવભવને યોગ્ય આહાર, માનવભવની હયાતી અને માનવભવનું શરીર તેમને સાંપડી ગયાં હતાં.”

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ત્રણ જ્ઞાનથી યુક્ત પણ હતા-‘હવે દેવભવમાંથી હું ચવીશ’ એમ તેઓ જાણે છે.

Fig 12. SMP. 3r. Description of Śrī Mahāvīra's descending.

The left hand side margin is painted in three rows. A *Vimāna* (celestial-palace) is depicted here, because, before entering in the womb of Devānandā, he was living in the Puṣpottara *Vimāna*. Rṣabhadatta Brāhmaṇa and Devānandā Brahmanī seems discussing. In the third row a maid is standing near the stair and seems going outside.

In the middle margin Kṣatriya Siddhārtha seated on *simhasana*, behind him is an open royalumbrella is depicted in the upper part. Kṣatriyāṇī Triṣalā seeing her face in mirror carried in her right hand. A maid is standing near her.

The right hand margin is also painted in four rows. A *sthapanacharya* and Siddhārtha Kṣatriya is depicted in the first row. A *sthapanacharya* and Rṣabhadatta Brāhmaṇa is depicted in the second row. In the third row, Siddhārtha and Triṣalā seems talking; and in the fourth last row, Rṣabhadatta and Devānandā seems also talking on some topic.

At the top of the page is a peacock, two vessels full of water and a man carrying a pure water of river ganges and two chowri-bearers standing behind Kṣatriya Siddhārtha. In the front of Siddhārtha, three dancing ladies and three singing ladies are depicted in joyful manner.

At the bottom of the page are two horses, three elephants, three men with auspicious things carrying in their upraised right hands, two soldiers and a *hams* (swan) at the end of the page are depicted to show the joyful manner at the time of descending Śrī Mahāvīra.

In the text written by gold ink is : After twenty-one Tirthankaras of **Ikṣvaku** race and **Kasyapa Gotra** and two Tirthankaras of **Harivamsa** and **Goutama Gotra**, on the whole twenty-three Tirthankaras had preceded-Śramaṇa Bhagavān Mahāvīra, the last Tirthankara of the present series-whose advent had been foretold by previous Tirthankaras took the form of a foetus in the womb of Brāhmaṇī Devānandā of Jālandhara gotra, the

૧૮ સુધર્માસલાની મધ્યમાં બિરાજમાન થયેલો શકેન્દ્ર

18 Sakra on throne, surrounding by heavenly dancers

૧૯ દેવાનું સિન્ય

19 The army of Gods

૨૦ શિક્ષતી

20 Sakra reverences Mahāvīra's embryo

૨૧ શિક્ષતી

21 Sakra reverences Mahāvīra's embryo

૨૨ શક્તિશી

22: Sakra commands Hariṇaigameṣin

૨૩ શક્તિશી

23 Sakra commands Hariṇaigameṣin

wife of Brāhmaṇa Rṣabhadatta of Koḍāla gotra, in the Brāhmanical part of the town Kuṇḍagrāma during the middle of the night, when the moon was in the conjunction with the constellation uttarāṣṭhāgunī—the constellation whose next is Hasta—after leaving of divine existence, and divine body.

Śramaṇa Bhagavān Mahāvīra possessed three kind of knowledge. He knew that he would descend.”

ચિત્ર ૧૩. દેવાનંદાનાં ચૌદ ઉત્તમ સ્વપ્નો. સામળાની પ્રતના પાના ૩ ઉપરથી.

આપણે ઉપર ચિત્ર ૧૨ના ‘મહાવીર-ચ્યવન’ને લગતા પ્રસંગના વર્ણનમાં જણાવી ગયા છીએ કે શ્રમણુ લગવાન મહાવીર દેવલોકમાંથી ચ્યવીને દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં ગર્ભ તરીકે આવ્યા.

તે રાત્રીએ દેવાનંદા બ્રાહ્મણી ભર ઊંઘમાં ન હતી, તેમ પૂરી જાગૃત પણ ન હતી. એટલે કે પ્રભુ ગર્ભમાં આવ્યા એટલે તેણીએ અતિઉદાર, કલ્યાણમય, ઉપદ્રવ હરનાર, મંગળમય અને સુંદર ચૌદ મહાસ્વપ્ન જોયાં. તે આ પ્રમાણે :

‘૧ ગજ, ૨ વૃષભ, ૩ સિંહ, ૪ લક્ષ્મી (અભિષેક), ૫ પુષ્પમાળા, ૬ ચંદ્ર, ૭ સૂર્ય, ૮ દેવજ, ૯ પૂર્ણકુંભ-કલશ, ૧૦ પદ્મસરોવર, ૧૧ ક્ષીરસમુદ્ર, ૧૨ દેવવિમાન, ૧૩ રત્નનો ઢગલો, અને ૧૪ નિર્ધૂમ અગ્નિ.’

ચિત્રમાં દેવાનંદાએ જોળી, ઉત્તરીય વસ્ત્ર-સાડી, ઉત્તરાસંગ વગેરે વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં છે. શય્યામાં સુગંધીદાર ફૂલો ઘિછાવેલાં છે. તેણી તકીઆને અઢેલીને-ટેકો દબાવેને અર્ધ જાગૃત અને અર્ધ નિદ્રાવસ્થામાં સૂતેલી દેખાય છે. તેણીએ ડાબો પગ જમણા પગના ઢીંચણ ઉપર રાખેલો છે. તેણીના માથે મુગટ, કાનમાં કુંડલ, માથામાં આભૂષણ તથા તેણીના માથાની વેણી છૂટી છે અને તેનો છેડો ઠેઠ પલંગની નીચે લટકતો દેખાય છે. પલંગની નીચે નજીકમાં પાણીની ઝારી તથા પાદપીઠ મૂકેલાં છે. તેણીનો પલંગ સુવર્ણનો છે.

ડાબી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં ડાબા હાથમાં ચામર પકડીને ઊભેલી એક સ્ત્રી છે. નીચેના ભાગમાં જમણા હાથમાં વીણા પકડીને ઊભેલી એક સ્ત્રી પોતાના ડાબા હાથથી નજીકમાં ઊભેલા હરણને ઘાસ ખવડાવતી દેખાય છે.

મધ્યના હાંસિયામાં સુંદર ફૂલોનો છોડ ચીતરેલો છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પણ પોતાના જમણા હાથમાં ચામર પકડીને ઊભેલી એક સ્ત્રી છે. નીચેના ભાગમાં જમણા હાથમાં ફૂલ તથા ડાબા હાથમાં વીણા પકડીને ઊભેલી સ્ત્રી, દેવાનંદા તરફ દષ્ટિ રાખીને ઊભેલી છે. હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં દેવાનંદા લખેલું છે.

ઉપરની કિનારમાં હંસપક્ષીની સુંદર ગોઠવણી કરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં અનુક્રમે ત્રણ હરણીયાંઓ, મંજરા વગાડતો એક પુરુષ, ઓસરી બળવતો એક પુરુષ અને એક હંસયુગલ ચીતરેલાં છે.

આ પાનાની અંદર સોનેરી અક્ષરોમાં બ્રાહ્મણી દેવાનંદાએ પ્રભુ મહાવીર જે રાત્રીએ તેણીની કુક્ષિમાં ગર્ભરૂપે આવ્યા, તે રાત્રીએ તેણીએ ઉત્તમ ચૌદ મહાસ્વપ્નો જોયાં. જેવાં કે : ૧ ગજ, ૨ વૃષભ, ૩ સિંહ વગેરેનું વર્ણન આપેલું છે.

Fig. 13. SMP. 3. Brāhmaṇī Devānandā and the fourteen lucky dreams. On the night when Mahāvira descended from the Puṣpottara heaven to take the form of an embryo in the womb of Brāhmaṇī Devānandā, she had the fourteen important auspicious dreams; namely (1) an elephant, (2) a bull, (3) a lion, (4) the anointing of the goddess Śrī, (5) a garland, (6) the moon, (7) the sun, (8) a banner, (9) a full jar, (10) a lotus lake, (11) an ocean of milk, (12) a celestial palace, (13) a heap of jewels, (14) a brilliant smokeless fire.

In the foreground of the scene Devānandā lies on her couch, dressed almost as in our figure 14 with bodice, scarf and ornaments and her lips are painted red. A maid is in attendance. Above Devānandā the fourteen dreams appear in three panels. Under a canopy spread with a coverlet decorated with arabesque.

The left hand margin is painted in two registers. A maid Chawri-bearer is standing in the upper register. A maid holding a **vina** in her right hand and feeding grass by her left hand to an antelope is standing in the lower register.

In the middle margin is painted the beautiful flower-plant.

The right hand margin is also painted in two registers. In the upper register, another maid chawri-bearer is standing. In the lower register, another maid holding a **vina** in her right hand is standing.

At the top of the page is the beautiful arrangement of **hamsa** is depicted.

At the bottom of the page are three antelopes, two singers and a couple of **hamsa** is depicted.

In the text written in gold ink is :

“He did not know that he was descending; and that he knew that he had descended.

During that night, in which Śramaṇa Bhagavān Mahāvira took the form of a foetus in the womb of Brāhmaṇī Devānandā of Jālandhara gotra, Brāhmaṇī Devānandā was on bed couch, in a condition between sleeping and waking-taking fits of sleep-and having seen the following noble, prosperous, happy, fortunate, auspicious and beautiful fourteen great dreams she woke up. The objects were as follows : (1) An elephant, (2) a bull, (3) a lion ”

ચિત્ર ૧૪. દેવાનંદા ઋષભદત્તને પોતાને આવેલા સ્વપ્નો કહે છે. જીરાની પ્રતના પાના ૩ ઉપરથી.

ચિત્રના વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૧૩નું આ પ્રસંગને લગતું જ વર્ણન. ચિત્રમાં વધારામાં કેડ ઉપરના ભાગમાં ડાબી બાજુએ બેઠેલા ઋષભદત્તને, દેવાનંદા પોતાને આવેલા સ્વપ્નો કહી સંભળાવે છે.

Fig. 14. Devānandā relates her dreams to R̥ṣabhadatta. The treatment is essentially the same as that in figure 13.

In this painting, at the left hand top corner Brāhmaṇa R̥ṣabhadatta and Brāhmaṇī Devānandā are also seated.

૧૫. ઋષભદત્ત દેવાનંદાને સ્વપ્નોનું ક્ષણ કહે છે. જૈસલમેરના ભંડારની કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતનાં પાના ૨ ઉપરથી

આ પ્રકારનાં ઉદાર ચૌદ મહાસ્વપ્નો જોઈને દેવાનંદાના હર્ષ, સંતોષ અને વિસ્મયનો પાર ન રહ્યો. ચિત્તમાં આનંદ, હૃદયમાં પ્રીતિ અને મનમાં પરમતુષ્ટિનો અનુભવ થયો, આ મહાસ્વપ્નો જોઈને તેણીને એટલો ખર્ષો હર્ષ થયો કે વરસાદના પાણીથી પોષાએલું કદંબનું ફૂલ જેવી રીતે પ્રકુલ થાય તેવી રીતે તેણીના રામેરામ વિકસ્વર થયા.

તે પછી તેણી આવેલા સ્વપ્નોનું એક પછી એક સ્મરણ કરવા લાગી, અને પોતાની પથારીમાંથી ઉઠીને ઘણીજ ધીરજ શાંતિ, સ્થિરતા અને ગંભીરતાપૂર્વક, રાજહંસના જેવી ગતિ વડે પોતાના પતિ ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણ જ્યાં હતા ત્યાં આવી. આવીને ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણને જય તથા વિજયથી વધાવ્યા.

આ રીતે વધાવીને ભદ્રાસન પાસે ગઈ. ત્યાં શ્રમને પરિહરી, ક્ષોભને દૂર કરી, સુખપૂર્વક આસન પર બેઠી. પછી બંને હાથના દશ નખ લેગા કરી, મસ્તકે અંજલિ કરીને દેવાનંદા આ પ્રમાણે બોલો :— “હે દેવાનુપ્રિય ! આજે શય્યામાં હું થોડી થોડી ઉઘટી હતી તે વખતે મેં આવા ઉદાર અને લક્ષ્મીને આપવાવાળા ગજ, વૃષભ વગેરે ૧૪ મહાસ્વપ્નો, આ પ્રમાણે જોયાં અને તે જોઈને હું જાગી ઉઠી. હે દેવાનુપ્રિય ! આ ચૌદ મહાસ્વપ્નોનું કેવું કલ્યાણકારી ફલ મલશે તેનો મને વિચાર આવે છે.”

પછી ઋષભદત્ત દેવાનંદા પાસેથી સ્વપ્નને લગતો સઘળો વૃત્તાંત સાંભળીને રાજી થયો, સંતોષ પામ્યો, અને તેનાં રામેરામ વિકસ્વર થઈ ગયાં. પછી તેણે પોતાના મનમાં એ સ્વપ્નોના અર્થોનો ઉકેલ કરીને, પોતાની સામે જ બેઠેલી દેવાનંદાને આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું.

ચિત્રમાં ભદ્રાસન ઉપર બેઠેલો ઋષભદત્ત પોતાનો ડાબો હાથ ઉઘો કરીને, સામે જ ભદ્રાસન ઉપર બેઠેલી દેવાનંદાને સ્વપ્નોનું ફલ કહેતો સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરેલો છે,

ઋષભદત્તની તથા દેવાનંદાની વેશભૂષા ચિત્રકારના સમયના પુરુષ-સ્ત્રીઓની વેશભૂષાનો ઉત્તમોત્તમ પૂરાવો છે. ઋષભદત્તની દાઢીના એકએક વાળ ગણી શકાય તેવી રીતે ચીતરીને આ ચિત્ર ચીતરનાર ચિત્રકારે પોતાની ચિત્રકળાની સિદ્ધહસ્તતાનો પૂરાવો રજૂ કરેલો છે. કલ્પસૂત્રની સંકડો સચિત્ર હસ્તપ્રતોમાં આ હસ્તપ્રતનાં ચિત્રો જેટલાં કલાપૂર્ણ ચિત્રો મારાં જોવામાં આવ્યાં નથી. બંનેનાં વસ્ત્રો પરની ચિત્રાકૃતિઓ આપણને તે સમયનાં રેશમી પટોળાંનાં સુંદર નમૂનાઓ પૂરા પાડે છે.

આ ચિત્રમાં ગુલાબી, કેસરી, રાતો, કાળો, વાદળી, ખીળો, રૂંધેરી તથા સોનેરી રંગોનો ચિત્રકારે ઉપયોગ કરેલો છે.

Fig. 15 **Rsabhadatta and Devanāṇḍa**. JSM. Fol. 2 size 2 $\frac{3}{4}$ " × 3". When Mahāvīra descended from Puṣpottara heaven in the womb of Devānandā, she saw fourteen blessed dreams representing all forms of prosperity and good luck in a semi-conscious stage. This awakened her and her joy was boundless. She experienced a wonderful stage of blissful mind, love in her heart and unique satisfaction of mind. Devānandā gave a graphic description of all fourteen dreams. Rṣabhadatta expounded the mysteries of her dreams, which signified the birth of a son who would either a world emperor or saviour.

Brāhmaṇa Rṣabhadatta is seen seated at the left on the seat of honour with beautiful canopy above him, and handkerchief in his right hand. Devānandā faces him, seated on

Bhadrāsana (seat of honour) mentioned in KS text. The dress of the couple represents beautiful **patola** design.

ચિત્ર ૧૬. સૌધર્માસલામાં બેઠેલો શકેન્દ્ર. પાટણુ રના પાના ૪ ઉપરથી. તે કાળ અને તે સમયે સૌધર્મેન્દ્ર પોતાની સુધર્મા સલામાં બેઠેલો છે. તે સૌધર્મેન્દ્ર કેવો છે? શક નામના સિંહાસન ઉપર બેસનારો, દેવોનો સ્વામી, શરીર પરની કાંતિ વગેરેથી દેવોમાં અધિક શોભતો, હાથમાં વજ્રને ધારણ કરનારો, દૈત્યોના નગરોને તોડનારો, શ્રાવકની પાંચમી પડિમા સો વખત વહન કરનારો અને જેણે પોતાના કાર્તિક શેઠના ભવમાં સો વખત શ્રાવકની પડિમા વહન કરી હતી.

ચિત્રમાં સુવર્ણના સાદા સિંહાસન પર ચાર હાથવાળો શકેન્દ્ર વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત થઈને બેઠેલો છે. તેના ચાર હાથ પૈકી ઉપરના જમણા હાથમાં અંકુશ તથા ડાબા હાથમાં વજ્ર છે અને નીચેના જમણા હાથમાં ફલ છે તથા ડાબા હાથથી કોઈને આજ્ઞા કરમાવતો હોય તેવી રીતે બેઠેલો છે.

Fig. 16. Sakrendra seated on throne in Saudharmāsabhā. HGP. 1, 4.

During that age, at that time, **Sakra** the lord of the gods, more shining than other deities by his luster and having **Vajra**—thunderbolt—in his hand, the destroyer of strong-holds of demons, **Satakratu** as he observed the fifth religious vow of a **Sravaka**—layman, known as **Sraddhapratima**, one hundred times during his previous birth as Kārtika Seth

Sakra is seated on a cushion, bearing in three of his four hands an elephant—goad, thunderbolt, and a **bijora** fruit. His scarf and **dhoti** are elaborately patterned.

ચિત્ર ૧૭. શકેન્દ્ર. નવાબ ૧ના પાના ૮ ઉપરથી. વર્ણન માટે જુઓ ઉપરના ચિત્ર ૧૬નું વર્ણન.

Fig. 17. Sakrendra. SMN. 1, 8. The treatment is essentially the same as that in our figure 16.

ચિત્ર ૧૮, સુધર્માસલાની મધ્યમાં બિરાજમાન થયેલો શકેન્દ્ર. નવાબ ૨ના પાના ૧૦ ઉપરથી.

સૌધર્મેન્દ્ર ઇન્દ્રસલામાં બેઠો છે. તે સૌધર્મેન્દ્ર કેવો છે? જે બત્રીસ લાખ વિમાનોનો અધિપતિ છે, જે રજરહિત આકાશ જેવાં સ્વચ્છ વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, જેણે માળા અને મુકુટ યથાસ્થાને પહેરેલાં છે, નવીન સુવર્ણનાં મનોહર આશ્વર્યને કરનારાં આભુષાણુ કંપાયમાન થતાં એવાં જે કુંડળો જેણે ધારણ કર્યાં છે, છત્રાદિ રાજચિહ્નો જેની મહાઋદ્ધિને સૂચવી રહ્યાં છે, શરીર અને આભૂષણોથી અત્યંત દીપ્તો, મહાબળવાળો, મોટા ચશ તથા માહાત્મ્યવાળો, દેહીપ્યમાન શરીરવાળો, પંચવર્ણી પુષ્પોની બનાવેલી અને છેક પગ સુધી લાંબી માલાને ધારણ કરનારો, સૌધર્મ નામે દેવલોકને વિષે સૌધર્માવતંસક નામના વિમાનમાં, સુધર્મા નામની સલામાં શક નામના સિંહાસન ઉપર બિરાજેલો છે.

ચિત્રની બરાબર મધ્યમાં ચાર હાથવાળો ઇન્દ્ર સૌધર્મ સલામાં બેઠેલો છે. ઇન્દ્રના ઉપરના જમણા હાથમાં અંકુશ તથા ડાબા હાથમાં પાશ છે. નીચેના જમણા હાથમાં માળા છે અને તે હાથ વરદ મુદ્રાએ રાખેલો છે તથા ડાબો હાથ કોઈને આજ્ઞા કરતો હોય તેવી રીતે રાખેલો છે. આ ચિત્રકારનો આશય ઇન્દ્રસલામાં થતા બત્રીશબદ્દ નાટકની રજુઆત કરવાનો હોય એમ લાગે છે અને તે માટે ચિત્રના બંને હાંસિયામાં નૃત્ય કરતી બે બે સ્ત્રીઓ, ચિત્રના ત્રણ વિભાગો પૈકી ઉપરના વિભાગમાં, જુદાંજુદાં વાદ્યો લઈને નૃત્ય કરતી ૧૧સ્ત્રીઓ,

२५ शयनमंदिरमा देवानंदा
25 The Devānandā on her couch

२४ हरिणैगमेषिन्
24 Harinaigameṣin

૨૬ ગર્ભપૂર્ણ

26 Hariṇaigameṣin removes the embryo
from Devānanda's womb

૨૭ ગર્ભસંક્રમણ

27 Hariṇaigameṣin brings the embryo
to Queen Trisala

૨૮ દેવાનંદાની ઉત્તમ ચૌદ સ્વપ્નો
28 Devānandā and the fourteen lucky dreams

૨૯ ત્રિશલાની ઉત્તમ ચૌદ સ્વપ્નો
29 Trisalā's fourteen lucky dreams

૩૦ ત્રિશલાએ ઉત્તમ ચૌહ સ્વપ્નેા જોયાં
30 Trisala saw the fourteen lucky dreams

૩૧ ઉત્તમ ચૌહ સ્વપ્નેા
31 The fourteen lucky dreams

મધ્ય વિભાગમાં બિરાજમાન થએલા ઇંદ્રની બંને બાજુએ મલીને ત્રણ ત્રણ નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓ અને સૌથી નીચેના વિભાગમાં બીજી અગિયાર સ્ત્રીઓ મલીને કુલ ૩૨ સ્ત્રીઓ જુદીજુદી જાતનાં નૃત્ય કરતી ચીતરેલી છે.

Fig. 18. Śakra on throne, surrounding by heavenly dancers. SMN 2, 10. Śakra the chief of the gods the lord of thirty-two hundred thousand **Vimans**, who puts on garments as clean as the sky without dust, who has put on garlands and crown in their proper places, whose two cheeks are stroked by charming, embellished swinging earpendants of fine gold, the most prosperous, the most brilliant, the most powerful, the most renowned, the most glorious, the most happy, with a shining body, with a garland of flowers of many colours reaching to his feet; who was in Saudharma Kalpa, in the celestialcar Saudharma Avatamsaka in the audience hall Sudharman, in the **simhasana** named Śakra.

In the centre; Śakra is seated on **Bhadrāsana**. He has four arms, with **Ankusha** and **Vajra** as usual. Round behind him in all three panels and on both the margins are represented 32 dancers in different poses.

ચિત્ર ૧૯. દેવોનું સૈન્ય. સિનોરના ભંડારની ‘સંગ્રહણી સૂત્ર’ની પ્રત ઉપરથી. શકેન્દ્ર સાત જાતના સૈન્યનો અધિપતિ છે.

મંધવ નદૃ હય ગય, રહ મહ અણિયાણિ સવ્વ હંદાણં ।
માણિયાણ વસહા, મહિસાણ અહીન્નિવાસીણં ॥

૧ મંધર્વ-ચિત્રમાં જમણા બાજુ ઉપર તંબૂરો રાખીને બેસેલા રહેલો છે તે. ૨ નદૃ-ચિત્રમાં બે હાથથી મંજરા વગાડતો તથા નૃત્ય કરતો દેખાય છે. ૩ ઘોડો-ચિત્રમાં નીચેના ભાગમાં ડાબો પગ બેસેલા રાખીને બેસેલો છે. ૪ હાથી-ચિત્રમાં ઉપરના ભાગમાં ચાલતો બતાવેલો છે. ૫ રથ-ચિત્રમાં રથ તેના હાંકનાર સહિત ચીતરેલો છે. રથ હાંકનારે મોગલ સમયની પાઘડી પહેરેલી છે. રથમાં બેઠેલા બે ઘોડામાં એક સફેદ અને બીજો વાદળી રંગનો ઘોડો છે.

આ ચિત્રમાં ઉપર વર્ણન કર્યા પ્રમાણે સાત જાતના સૈન્યમાંથી પાંચ જાતના સૈન્યનું ચિત્ર આપેલું છે. તે સિવાય ૬ સુલટ અને સાતમો વૃષભ અથવા પાડો હોય છે. જે ચિત્રો પાનાની પાછળની બાજુ હોવાથી અત્રે આપ્યાં નથી.

Fig. 19 Five armies, out of seven of gods. From a manuscript of ‘Sangrahani Sutra’ of Sinor collection.

Sakrendra is the lord of the seven armies; The painting represent the various **anikas** that the Indras have. They include **Gandharvas** (musicians), **natas** (dancers), the elephant, the horse, chariot ridden by a rider. The rider, musician and dancer wear the typical Mogal costumes of the Shāhajahān period.

ચિત્ર ૨૦. શકસ્તવ. ડહેલા. ૧ના પાના ૮ ઉપરથી.

સૌધર્મેન્દ્રે શક નામના સિંહાસન ઉપર બેઠાંબેઠાં પોતાના અવધિજ્ઞાન વડે શ્રમણ લગવાન મહાવીરને, ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની ભાર્યા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુસિમાં ગર્ભપણે ઉત્પન્ન થએલા જોયા. જોતાં જ તે હર્ષિત થયો. હર્ષના અતિરેકથી, વરસાદની ધારાથી પુષ્પ વિકાસ પામે તેમ તેના રોમરાજિ વિકસ્વર થયા. તેનાં મુખ અને

નેત્ર ઉપર પ્રસન્નતા છવાઈ રહી. તરત જ શકેન્દ્ર આદર સહિત ઉત્સુકતાથી પોતાના સિંહાસન ઉપરથી ઊઠ્યો, ઊઠીને પાદપીઠથી નીચે ઊતર્યો, ઊતરીને રત્નોથી જડેલી બંને પાદુકાઓને પગમાંથી ઉતારી નાખી. પછી એક વસ્ત્રવાળું ઉત્તરાસંગ ધારણ કરીને અંજલિ વડે બે હાથ બેડી તીર્થંકરની સન્મુખ સાત-આઠ પગલાં ગયો.

પછી પોતાનો ડાબો હાથ ઊભો રાખી, જમણા હાથને પૃથ્વીતળ ઉપર લગાડીને પોતાનું મસ્તક ત્રણ વાર પૃથ્વીતળને લગાડ્યું, અને તે સાથે પોતાના શરીરને પણ નમાવ્યું. કંકણ અને ઘેરખાથી સ્તંભિત થયેલી પોતાની જુલઓને જરા વાળીને ઊંચી કરી, બે હાથ બેડી, દસે નખ ભેગા કરી, આવર્ત કરી, મસ્તકે અંજલિ બેડીને શકસ્તવ વડે પ્રભુ શ્રીમહાવીરની સ્તુતિ કરી.

ચિત્રમાં ઇન્દ્ર સિંહાસનની નીચે પોતાનો ડાબો હાથ ઊભો રાખીને તથા જમણા હાથ જમીનને અડાડીને શકસ્તવ બોલતો બેઠેલો છે. ઇન્દ્રના ચાર હાથ પૈકી બે હાથ અભયમુદ્રાએ રાખેલા છે, નીચે રાખેલા જમણા હાથમાં ફલ છે તથા બીજા ઊંચા કરેલા ડાબા હાથમાં અંકુશ છે. ઇન્દ્રના ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં સુંદર ડીઝાઈન છે. ઇન્દ્રના હાથની આંગળીઓ વગેરેની રજૂઆત ચિત્રકારની કલાપ્રવીણતાનું દિગ્દર્શન કરાવે છે.

Fig. 20. DUA. 1, 8. Sakra reveres Mahāvira's embryo. Sakra, by the power of his *avadhi* (all-seeing) knowledge, saw that Mahāvira had descended to the earth. He left his throne, took off his bejewelled shoes, arranged his garments, folded his hands in a gesture of worship, advanced seven or eight steps towards the Tirthankara, bent his left knee and rested upon the right and touched the earth with his head three times. He joined his hands, put them to his head, and then, after addressing all the holy beings, spoke in praise (*shakrastava*) to Mahāvira.

At the left Sakra kneels with hands extended in worship, and behind him are four gods standing in worship. Above him is his honorific parasol.

ચિત્ર ૨૧. શકસ્તવ. જૈસલમેરની પ્રતના પાના ૯ ઉપરથી.

વર્ણન માટે જૂઓ ઉપરના ચિત્ર ૨૦નું આ પ્રસંગને જ લગતું વર્ણન.

ચિત્રમાં ડાબી બાજુએ ઇન્દ્ર પોતાના બંને હાથને પૃથ્વીતળ ઉપર લગાડી બે હાથની અંજલિ બેડીને ભક્તિપૂર્વક શકસ્તવ બોલતો હોય તેમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઇન્દ્રના બંને હસ્તની અંજલિમાં ઉત્તરાસંગ પકડેલું છે. ચિત્રમાં જમણી બાજુએ શક નામનું સિંહાસન સુંદર ચિત્રાકૃતિઓવાળું ચીતરેલું છે. ઉપરના ભાગમાં સુંદર ચિત્રાકૃતિઓવાળા ચંદરવા બાંધેલા છે. આ ચિત્રમાં ચિત્રકારે સોનાની શાહીનો જ મુખ્યત્વે ઉપયોગ કરેલો છે. ઇન્દ્રની રજૂઆત ચિત્રકારે ખુબ જ સરસ રીતે કરેલી છે.

Fig. 21. JSM. 9. Sakra reveres Mahāvira's embryo. The treatment is essentially same as that in figure 20.

ચિત્ર ૨૨. શકાશા. પાટણના પાના ૮ ઉપરથી.

શકસ્તવ કહીને શ્રમણ લગવાન મહાવીરને વંદન અને તમસ્કાર કરીને, ઇન્દ્ર પોતાના સિંહાસન ઉપર પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખીને બેઠો. ત્યાર પછી દેવોના રાજા શકેન્દ્રને વિચાર થયો કે તીર્થંકરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવો અને વાસુદેવો માત્ર શુદ્ધ અને ઉચ્ચ ક્ષત્રિયકુળમાં જ જન્મ લઈ શકે. તેથી તુચ્છ, લિષ્ઠ અને નીચ એવા બ્રાહ્મણ

કુળમાં મહાવીરના જીવનું અવતરણ યોગ્ય નથી, એમ વિચારી શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના ગર્ભને ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિને વિષે મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમજ ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીનો પુત્રીરૂપે જે ગર્ભ હતો તેને દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં મૂકવાનો વિચાર કર્યો. નિશ્ચય કરીને પદાતિ સૈન્યના અધિપતિ હરિશ્ચૈગમેષી નામના દેવને બોલાવી પોતાની આખી યોજનાની સમજૂતી આપતાં કહ્યું કે : ‘હે દેવાનુપ્રિય ! દેવોના ઇન્દ્ર અને દેવોના રાજ તરીકે મારો એવો આચાર છે કે ભગવાન અરિહંતોને શુદ્ધ કુળોમાંથી વિશુદ્ધ કુળોમાં સંક્રમાવવા. માટે હે દેવાનુપ્રિય ! તું જ અને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાંથી સંહરી, ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિને વિષે ગર્ભપણે સંક્રમાવ અને ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીનો જે ગર્ભ છે તેને દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં ગર્ભપણે સંક્રમાવ. આટલું કામ પતાવીને જલદી પાછો આવ અને મને નિવેદન કર.’

આ ઘટનાને લગતી જ ઘટના કૃષ્ણના સંબંધમાં બન્યાનો ઉલ્લેખ ભાગવત, દશમસ્કન્ધ, અ. ૨, ૨લો. ૧ થી ૧૩, તથા અ. ૩, ૨લો. ૪૬ થી ૫૦માં જોવામાં આવે છે, જેનો ટૂંક સાર આ પ્રમાણે છે. ‘અસુરોનો ઉપદ્રવ મટાડવા દેવોની પ્રાર્થનાથી અવતાર લેવાનું નક્કી કરી વિષ્ણુએ યોગમાયા નામની પોતાની શક્તિને બોલાવી. પછી તેને સંબોધી વિષ્ણુએ કહ્યું કે તું જ અને દેવકીના ગર્ભમાં મારો શેષ અંશ આવેલો છે, તેને ત્યાંથી (સંકર્ષણ) હરણ કરી વસુદેવની બીજી સ્ત્રી રોહિણીના ગર્ભમાં દાખલ કર. જે પછી બગલદ્ર-રામરૂપે અવતાર લેશે અને તું નંદપત્ની યશોદાને ત્યાં પુત્રી રૂપે અવતાર પામીશ. જ્યારે હું દેવકીના આઠમા ગર્ભરૂપે અવતાર લઈ જન્મીશ ત્યારે તારો પણ યશોદાને ત્યાં જન્મ થશે. સમકાળે જન્મેલા આપણા બંનેનું એકબીજાને ત્યાં પરિવર્તન થશે.’

ચિત્રમાં સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર ચાર હાથવાળો શકેન્દ્ર બેઠેલો છે. શકેન્દ્રના ચાર હાથો પૈકી ઉપરના જમણા હાથમાં અંકુશ અને ડાબા હાથમાં પાશ છે તથા નીચેના જમણા હાથમાં તલવાર અને ડાબા હાથમાં ફલ છે. ઇન્દ્રના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં સુંદર છત્ર લટકે છે. વળી ઇન્દ્રના મસ્તકના પાછળના ભાગમાં રત્ન-જડિત સુવર્ણનું સુંદર ડિઝાઇનવાળું ભાંડલ છે. ઇન્દ્ર આખા શરીરે વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત થઈને બેઠેલો છે. ઇન્દ્રના ઉત્તરાસંગના બે છેડા પવનમાં ઊડતા દેખાય છે અને કર્મર નીચેના વાદળી રંગના રેશમી ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં હંસપક્ષીની સુંદર ડિઝાઇન ચીતરેલી છે. વળી સિંહાસનના ચારે પાયાની નીચે એકેક સિંહની આકૃતિ ચીતરેલી છે. ઇન્દ્રની સામે બે હાથ જોડીને ઇન્દ્રની આજ્ઞાનું શ્રવણ કરતો વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત થઈને હરિશ્ચૈગમેષિન દેવ મસ્તક ઉપર સુંદર છત્ર સહિત બેઠેલો છે. આ ચિત્રનું એકેએક અંગ પ્રમાણપેત છે અને પંદરમા સૈકાના ગુજરાતી ચિત્રકારોના ચિત્રનો સુંદર નમૂનો છે. ઇન્દ્રના પગની નીચેના ભાગમાં તેના વાહન હાથીની સુંદર હાર ચીતરેલી છે.

Fig. 22. HGP 2, 8, Śakra commands Hariṇaigameśin. Śakra, reflecting that in all periods Tirthankaras are born only in families of the ruling caste (Kṣatriya) and never in those of the priestly caste (Brāhmaṇa), decides that he must have the embryo in the Brāhmaṇī Davaṇanda's womb exchanged for that in the womb of Kṣatriyāṇī Trisālā, wife of King Siddhārtha of the Kāśyapa gotra. He summons Hariṇaigameśin, commander of his infantry and instructs him to make the exchange, Hariṇaigameśin signifies obedience.

At the left is Śakra seated on his throne. Facing him, at the right, is Hariṇaigameśin, with his hands in a gesture of obedience.

Hariṇaigameśin is represented in the paintings as a being with a human body or with a human body and the head of an antelope as in this illustration. In our next (fig. 23) illustration the head is that of an antelope with horns.

Naigameṣa the short form of the name Hariṇaigameṣin, is the name of a Yakṣa known from the time of the Atharva Veda, where he appears as a ramheaded creature—elsewhere with a horse's head. With the name Naigameṣa should be connected the name Naigameya, applied to the war god Skanda. So, too, the vehicle of Hariṇaigameṣin is the peacock (Br. fig. 15) which is also that of Skanda. In various ways connections are indicated between Hariṇaigameṣin and Cāgamukha, Agnimukha, Sanatakumāra (Skanda, Chand. Up. VII. 26. 2), Śuṣeṇa (Rām. IV, 22. 42; VII. 2). Māṇibhadra, the Buddha Sankusumita, Pradyumna and Pañcaśikha. Hariṇaigameṣin is a composite figure, the son of a great deity, who becomes the leader of the army of some god or of the gods, and at the same time is associated with the procreation of children and the use of herbs. In our story he functions both as a general and as a deity of procreation.

For the literature on Hariṇaigameṣin, see : Winternitz, M., Journ. Roy. Asiatic Soc., pp. 149 ff., 1895; Hopkins, E. W., Epic Mythology, pp. 119, 228 ff., Keith, A. B., Religion and Philosophy of the Veda, p. 242; Mukhopādhyāya, Indian Hist. Quart., vol. 7, pp. 309–318; Epigraphia Indica II. 314 ff.; Barnett, L. D., The antagadadasāo p. 67; Smith. V. A., The Jain Stupa of Mathura, plate XVII; Lalou, L'iconographie des étoffes peintes (paṭa) dans le Mañjuśrīmūlakalpa, pp. 66–70; Coomaraswamy, A. K. Yakṣas pt. 1, pp. 10, 12; Sh. p. 21. Four very early sculptural representations of Hariṇaigameṣin and a female counterpart, from Kushana times, are reproduced in Sh. pl. XXVI. (The exchange episode in our story recalls the legends of Krishna in infancy.)

A red back-ground with part of the sky depicted in ultramarine; Indra is seated on a beautifully worked **simhasana**, facing to the right, in his upper right hand he holds a goad and in the left, a noose, in the lower right hand, a naked sword, and in the left, a **bijora** fruit; he wears a **mukuta**, a light scarf and a blue dhoti worked with the geese pattern, and ornaments. On the right stands Hariṇaigameṣa with folded hands.

The picture is very carefully drawn, and the decorative design on the costumes filled in with a similar care.

ચિત્ર ૨૩. શકાજ્ઞા. નવાબ ૧ના પાના ૧૩ ઉપરથી.

વર્ણન માટે જુઓ ઉપરનાં ચિત્ર ૨૨નું આ પ્રસંગને લગતું વર્ણન.

Fig. 23. SMN. 1, 13. Śakra commands Hariṇaigameṣin.

The treatment is essentially the same as that in our figure 22.

ચિત્ર ૨૪ હરિશ્ચૈગમેષિન્, સોહન. પાના ૧૧ ઉપરથી. ચિત્રમાં હરિશ્ચૈગમેષિન્ એ હાથમાં આકાશમાર્ગે ગર્ભ લઈને જતો દેખાય છે. તેના પગની નીચેના ભાગમાં પહાડની આકૃતિ તથા બંને બાજુ સુંદર ઝાડ ચિત્રકારે ચીતરેલાં છે. તેને આકાશમાર્ગે ચાલતો હોવાનો અતાવવા માટે હંસપક્ષીની ડિઝાઈનવાળા તેના ઉત્તરાસંગના બંને છેડાઓને ચિત્રમાં ઊડતા અતાવેલા છે.

Fig. 24. Soh. 11. Hariṇaigameṣin carrying the embryo. Hariṇaigameṣin carrying the

embryo, went from the part of Kuṇḍagrāma where the Brāhmaṇa dwelt to the part where the Kṣatriyas dwelt, to the home of Siddhārtha and Trisālā.

Haripaigameṣin is seen flying in the air with the foetus of Devānandā. In the foreground is represented a mountain flanked with trees. The flutter of his **dupatta** expresses his flight in the air.

ચિત્ર ૨૫. શયનમંદિરમાં દેવાનંદા. પાટણ રના પાના ૧૦ ઉપરથી. શ્રીમહાવીર ભગવાન બ્રાહ્મણકુંડામ નગરમાં, કોડાલગોત્રી ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની પત્ની બલંધર ગોત્રી દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થયા. તે સમયે મધ્યરાત્રિ હતી અને ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રને ચન્દ્રનો યોગ પ્રાપ્ત થયો હતો.

ચિત્રમાં શયનગૃહમાં બિછાવેલાં સુંદર ડિઝાઇનવાળા પલંગમાં બિછાવેલી સુંદર શય્યામાં દેવાનંદા બ્રાહ્મણી વસ્ત્રભૂષણોથી સુસજ્જિત સૂતેલાં દેખાય છે. આ ચિત્ર પંદરમા સૈકાના ગૃહસ્થના શયનગૃહો કેવી રીતે શણગારેલા રહેતા હતા તેનો સરસ ખ્યાલ આપે છે.

Fig. 25 HGP. 2, 10. The Devānandā on her couch. When Mahāvira descended from heaven to take the form of an embryo in the womb of the Brāhmaṇi Devānandā, she was lying on her couch resting fitfully, now sleeping, now waking.

Devānandā, dressed in a bodice (**choli**) lower garment with **hamsa** pattern and scarf, rests upon a beautifully worked couch, on which is a bed with a flowered coverlet. She is half sitting up with support of a bolster, her left leg crossed is over the right. She is richly bejewelled and wears a diadem in her hair. At the bottom is a **hamsa** panel. Overhead is an elaborate canopy and a hanging lamp.

ચિત્ર ૨૬. ગર્ભાપહાર. નવાળ ૪ની પ્રતના પાના ૧૬ ઉપરથી. શકની આજ્ઞા લઈને દેવોને વિષે પ્રતીત એવી, બીજી ગતિઓ કરતાં મનોહર, ચિત્તની ઉત્સુકતાવાળી, કાયાની ચપળતાવાળી, તીવ્ર, બાકીની ગતિઓને જીતનારી, પ્રચંડ પવનથી ઉછળતા ધુમાડાની ગતિ જેવી, શરીરના સમગ્ર અવયવોને કંપાવનારી, ઉતાવળી અને દેવોને યોગ્ય એવી દેવગતિ વડે ઉતાવળથી દોડતો દોડતો તે હરિભૈગમેષિન્ દેવ, તીરછા અસંખ્યાતા ક્ષીપસમુદ્રોની મધ્ય ભાગમાં થઈને જંબુદ્વીપના ભરતક્ષેત્રને વિષે બ્રાહ્મણકુંડામ નગરમાં ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણને ઘેર, જ્યાં દેવાનંદા બ્રાહ્મણી શયનગૃહમાં સુખપૂર્વક સૂઈ રહી છે ત્યાં પહોંચ્યો. પહોંચીને ભગવંતના ગર્ભનાં દર્શન થતાં જ ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કર્યા. દેવાનંદાને તથા તેના પરિવારને અવસ્થાપિની નિદ્રા આપી. દેવાનંદાના શરીરમાંથી અશુચિ પુફ્ફગલો દૂર કર્યા અને શુભ પુફ્ફગલો સ્થાપન કર્યા. પછી ‘હે ભગવાન! આપ મને અનુજ્ઞા આપો.’ એમ ઉચ્ચારણ કરી પ્રભુ મહાવીરને બિલકુલ હરકત ન આવે તેમ સુખપૂર્વક પોતાની દિવ્યશક્તિ વડે બંને હાથની અંજલિમાં લીધા.

ચિત્રમાં શયનગૃહમાં દેવાનંદા બ્રાહ્મણી સુંદર પલંગપર સૂતેલાં છે અને પલંગની બાજુમાં જ હરિભૈગમેષિન્ બંને હાથની અંજલિમાં પ્રભુ મહાવીરના ગર્ભનું અપહરણ કરીને જવાની તૈયારી કરતો હોય તેમ ચીતરેલો છે.

Fig. 26. SMN. 4, 16. Haripaigameṣin remove the embryo from the Devānandā's womb. Haripaigameṣin miraculously went to the continent of Jambudvīpa, to Bhāratvarṣa (India), to the village of Kuṇḍagrāma, bowed to Mahāvira, cast Devānandā and her attendants into a deep sleep, and saying “May the Venerable one permit me” took out the embryo from Devānandā's womb.

Devānandā is lying on her bed, with her eyes wide open, although she is supposed to be asleep—in this art eyes are regularly represented open, no matter what the circumstances. At the right Harīṇaigameṣin is seen carrying the embryo in his both hands. Overhead is an elaborate canopy, and above that the top of the house, there are three birds and a streaming banner. Below the bed are two objects : One of which is a sacrificial altar with burning butter-balls and the other a water jar.

ચિત્ર ૨૭. ગર્ભસંક્રમણ. જૈસલમેરની પ્રતના પાના ૧૭ ઉપરથી. પછી ક્ષત્રિયકુંડઆમ નગરમાં, સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયને ઘેર જ્યાં ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી સૂતાં છે ત્યાં આવી, તેમના આખા પરિવારને અવસ્થાપિની નિદ્રા આપી, ત્રિશલા માતાના શરીરમાંથી અપવિત્ર પુદ્ગલો દૂર કરી, પવિત્ર પુદ્ગલો સ્થાપી, પ્રભુને બિલકુલ હરકત ન આવે તેવી રીતે સુખપૂર્વક, પોતાના દિવ્ય પ્રભાવ વડે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં સંક્રમાવ્યા.

ચિત્રમાં ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી રત્નજડિત પલંગ ઉપર જાગૃત અવસ્થામાં સૂતેલાં છે અને તેમના પગ અગાડી એ હાથમાં લગવાન મહાવીરના ગર્ભને પકડી રાખીને હરિશ્ચૈગમેષિન જોભો છે. આ ચિત્રમાં શયનગૃહની સજાવટ ખાસ જોવા લાયક છે.

Fig. 27. JSM. 17. Harīṇaigameṣin brings the embryo to Queen Trīśalā. Bringing the embryo of Mahāvira to the home of King Siddhārtha and Queen Trīśalā, Harīṇaigameṣin cast the queen and her retinue into a deep sleep, and then placed the embryo that had been in the womb of Devānandā into the womb of Trīśalā.

ચિત્ર ૨૮. દેવાનંદાને આવેલાં ઉત્તમ ચૌદ સ્વપ્નો. હંસવિ. ૧, પાનાં ૨ ઉપરથી. વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૧૩નું આ પ્રસંગને જ લગતું વર્ણન.

Fig. 28. HVB. 1, 2. Devānandā and the fourteen lucky dreams. The treatment is essentially similar to that of our figure 13.

ચિત્ર ૨૯. ત્રિશલાના ચૌદ સ્વપ્ન. જૈસલમેરની પ્રતના પાના ૨૦ ઉપરથી. ચિત્રની પહોળાઈ અને લંબાઈ ૩x૩ ઈંચ છે.

જે સમયે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં પ્રભુ મહાવીરના ગર્ભનું સંક્રમણ થયું તે સમયે—મધ્યરાત્રિએ તે પોતાની અવર્ણનીય શય્યામાં અદ્યપનિદ્રા કરતી હતી, એટલામાં તે મહાપુરુષના અવતરણને સૂચવનારાં ચૌદ મહાસ્વપ્નો જોઈ જાગી ઉઠી. એ ચૌદ મહાસ્વપ્નો આ પ્રમાણે હતાં :— (૧) હાથી, (૨) વૃષભ, (૩) સિંહ, (૪) લક્ષ્મી, (૫) કૂલની માળા, (૬) પૂર્ણચંદ્ર, (૭) જિગતો સૂર્ય (૮) ધ્વજ, (૯) પૂર્ણકુંભ, (૧૦) પદ્મ સરોવર, (૧૧) ક્ષીર સમુદ્ર, (૧૨) દેવવિમાન, (૧૩) રત્નનો ઢગલો, અને (૧૪) ધૂમાડા વગરનો અગ્નિ.

ચિત્રમાં દેવાનંદાએ યોગી, સુંદર ચિત્રાકૃતિવાળું ઉત્તરીય વસ્ત્ર—સાડી, ઉત્તરાસંગ વગેરે વસ્ત્રો, કાનમાં કુંડલ, કંઠો તથા મોતીની માળા વગેરે આભૂષણો પરિધાન કરેલાં છે. તેમની શય્યામાં મુગંધીદાર કૂલો બિછાવેલાં છે. તેણી તકીઆને અઢેલીને—ટેકો દઈને અર્ધ જાગૃત અને અર્ધ નિદ્રાવસ્થામાં સૂતેલી દેખાય છે. તેણીએ હાથો પગ જમણા પગના ઢીંચણ ઉપર રાખેલો છે. તેણીના માથામાં આભૂષણ છે, અને માથાની વેણી છૂટી છે અને તેનો છેડો ઠેઠ પલંગની નીચે લટકતો દેખાય છે. પલંગની નીચે પાદપીઠ, પાણીની ઝારી વગેરે વસ્તુઓ મૂકેલી છે.

ચિત્રકારે ચિત્રના ત્રણ ભાગ પાડેલા છે. તેના સૌથી ઉપરના ભાગમાં હાથી, વૃષભ, સિંહ તથા લક્ષ્મી વગેરે ચાર સ્વપ્નો, મધ્યભાગમાં પૂર્ણકુંભ, દેવવિમાન, પદ્મ સરોવર, ક્ષીર સમુદ્ર, નિર્ધૂમ અગ્નિ તથા ધન્ય વગેરે છ સ્વપ્નો અને નીચેના ભાગમાં પલંગમાં સૂતેલા ત્રિશલા માતા અને પૂર્ણચંદ્ર, ઊગતો સૂર્ય અને કૂલની માળા વગેરે ચાર સ્વપ્નો મળીને કુલ ચૌદ સ્વપ્નો આ ચિત્રમાં રજૂ કરેલાં છે. ચિત્રમાં રંગોની સપ્રમાણ વહેંચણી તથા પ્રસંગની રજૂ કરવાની ચિત્રકારની સિદ્ધહસ્તતા જગતના કોઈપણ કલાપ્રેમીને તેની કળા પ્રત્યે માન ઉપજાવે તેમ છે.

Fig. 29 : **Trisalā and the fourteen lucky dreams.** JSM. Fol. 20. Size 3" × 3". On the night when the embryo was transferred, the Kṣatriyāṇī Trisalā was sleeping fitfully in her beautifully ornamented room, lying upon a highly decorated couch, and at the time she saw the fourteen lucky dreams, namely (1) an elephant (2) a bull (3) a lion (4) the anointing of the goddess Śrī (5) a garland (6) the moon (7) the sun (8) a banner (9) a full jar (10) a lotus lake (11) an ocean (12) a celestial mansion (13) a heap of jewels (14) and a brilliant smokeless fire.

At the bottom of the scene lies Trisalā on a couch dressed in bodice (**coli**), lower garment (**sari**) and scarf (**dupatta**), rests upon a bed with flowers coverlet (**caddar**), half sitting up with the support of a bolster; left leg crossed over the right. She is fully ornamented and wears a diadem on her hair. Beneath it are four objects. The one at the left is an incense-burner, another is a foot-stool (**padapitha**), third is a water-jar and the fourth is a basket,

Above Trisalā, the fourteen dreams appear in three rows, reading from top to bottom and from left to right not in the order of the KS text. Although the text specifically states the fourth dream is the anointing (**abhiseya**) of Śrī, the elephants that usually appear in the composition sprinkling her with water not represented and the omission is common in the KS Illustrations.

ચિત્ર ૩૦ ત્રિશલાએ ઉત્તમ ચૌદ સ્વપ્નો જોયાં. નવાળ. ૧, પાનાં ૨૦ ઉપરથી. વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૨૯નું આ પ્રસંગને જ લગતું વર્ણન.

Fig. 30 : SMN. 1, 20 Trisalā saw the fourteen lucky dreams.

The treatment is essentially similar to our figure 29.

ચિત્ર ૩૧. ઉત્તમ ચૌદ સ્વપ્નો. કાંતીવિ. ૧, પાનાં ૧૬ ઉપરથી. વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૨૯નું આ પ્રસંગને જ લગતું વર્ણન. આ ચિત્રમાં ચિત્રકારે ત્રિશલાને બાકાત રાખીને એકલા ચૌદ સ્વપ્નોની રજૂઆત કરેલી છે.

Fig. 31. KVB. 1, 16. The fourteen lucky dreams.

The treatment is essentially similar to our figure 29. In this painting artist has represented only fourteen dreams and omitted Trisalā.

ચિત્ર ૩૨. હાથી. દેવસા. ની પ્રત ઉપરથી. ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ સૌથી પહેલાં સ્વપ્નમાં હાથી જોયો. એ હાથી ભારે ઓજવાળો, ચાર દાંતવાળો, ઊંચો, ગળી ગએલા ભારે મેઘની સમાન ધોળો, તથા ભેગો કરેલો માતીનો હાર, હૂધનો દરિયો, ચંદ્રનાં કિરણો, પાણીનાં બિહુઓ, રૂપાનો મોટો પહાડ, એ બધા પદાર્થો જેવો ધોળો હતો.

એ હાથીના ગંડસ્થળમાંથી સુગંધી મદ્દ જ્યાં કરે છે અને સુગંધથી ખેંચાએલા ભમરાઓ ત્યાં ટોળે મળ્યા છે એવું એના કપાળનું મૂળ છે. વળી, એ હાથી દેવોના રાજાના હાથી-ઐરાવરણ હાથી-ના જેવો છે, તથા પાણીથી પરિપૂર્ણ રીતે ભરેલા વિપુલ મેઘની જેવો ગંભીર અને મનોહર એવો એ હાથીનો ગુલગુલાટ છે તથા એ હાથી શુભ છે, તમામ જાતનાં શુભ લક્ષણોથી અંકિત છે તથા એ હાથીના સાથળ ઉત્તમ છે એવા હાથીને ત્રિશલાદેવી સ્વપ્નમાં જુએ છે.

ચિત્રમાં હાથીને બે દાંત છે. વળી, તેના ઉપર તેનો માવત બેઠેલો છે. માવતની પાછળ અંખાડી છે. અંખાડીની પાછળ એક ચામર ધરનારો પરિચારક ચામર વીંજતો બેઠેલો છે. ચિત્રની ઉપરના ભાગમાં બંને બાજુ વાતાયનોની મધ્યમાં પૂર્ણકલશ ચીતરેલો છે.

Fig. 32. DVS. **The elephant.** The first of Trisalā's fourteen dreams was an elephant. Large and beautiful possessing all the lucky marks, white, four tusks, its forehead streaming with ichor, an animal equal to Indra's elephant.

On a blue background is the elephant. It is fully caparisoned, like a state elephant. An elephant driver is seated on it and behind him is a fly-whisk bearer. Of the four tusks mentioned in the text, two are represented.

The top part of the painting has three peaks. A full vase filled with the water is in the middle peak.

ચિત્ર ૩૩ વૃષભ. દેવસાની પ્રત ઉપરથી. ત્યાર પછી વળી, ઘોળા કમળની પાંખડીઓના ઢગલાથી પણ વધારે રૂપની પ્રભાવાળા, કાંતિના અંખારના ફેલાવાને લીધે સર્વ બાજુઓને દીપાવતા, જેની કાંધ બાજુ કે અતિ-શય શોભાને લીધે હલહલ ન થતી હોય એવી કાંતિવાળી શોભતી અને મનોહર કાંધવાળા તથા જેની રુંવાટી ઘણી પાતળી ચોકળી અને સૂંવાળી છે અને એવી રુંવાટીને લીધે જેની કાંતિ ચક્રચકિત થાય છે એવા, જેનું અંગ સ્થિર છે, બરાબર બંધાએલ છે, માંસથી ભરેલ છે, તગડું છે, લઠુ છે અને બરાબર વિભાગવાર ઘડાયેલ છે એવા સુંદર અંગવાળા, જેનાં શિંગડાં બરાબર પૂરાં ગોળ, લઠુ, બીજાં કરતાં વિશેષતાવાળાં, ઉત્કૃષ્ટ, અણીદાર અને નીચે ચોપડેલાં છે એવા ઉત્તમ શિંગડાવાળા તથા દેખાવમાં ગભરુ અને એક સરખા શોભતા અને ઘોળા છે એવા સુંદર દાંતવાળા, વળી, ન ગણી શકાય એટલા ગુણુવાળા અને મંગલમય સુખવાળા એવા વૃષભ-બળદ-ને ત્રિશલા દેવી બીજા સ્વપ્નમાં જુએ છે.

ચિત્રમાં સુંદર લઠુ અને પુષ્ટ બળદ મસ્તીમાં દોડતો હોય એવી રીતે ચીતરેલો છે. બળદની ઉપરના ભાગમાં બંને બાજુ વાતાયનો, તથા વાતાયનોની મધ્યમાં પૂર્ણકલશ ચીતરેલો છે.

Fig. 33. DVS. **The bull.** The second dream was of a white bull. The bull shedding a flood of radiance like a bunch of white lotus flowers, shining and darting out rays on every side. A very fine ornamental attractive hump adorns his shoulders, with his skin clear; hair sleek, form graceful, and body in healthy condition, and on the whole beautiful to look at his horns circular, smooth and elevated; his teeth harmless and clean. Such was the assemblage of excellent qualities the bull possessed.

In the painting, the artist has represented a mighty beautiful bull on the blue background. The upper part of the picture, showing the entablature of the house, is beautifully ornamented with a full vase in the middle.

ચિત્ર ૩૪. દેવસા. ની ત્રત ઉપરથી. કેસરીસિંહ. પછી વળી, મોતીના હારનો ઢગલો, દૂધનો દરિયો, ચંદ્રનાં કિરણો, પાણીના બિંદુઓ અને રૂપાનો મોટો પહાડ એ બધાની સમાન ગોરા, રમણીય, દેખાવડા જેના પોંચા એટલે પંખ સ્થિર અને લઘુ-મજબૂત છે, જેની દાઢો ગોળ, ખુબ પુષ્ટ, વચ્ચે પોલાણ વગરની, બીજા કરતાં ચડી-આતી અને અણીવાળી છે, એવી દાઢો વડે જેનું મુખ સોહામણું દેખાય છે એવા, તથા જેના બંને હોઠ ચોકખાઈ-વાળા, ઉત્તમ કમળ જેવા કોમળ, બરાબર માપસર, શોભાયમાન અને લઘુ છે એવા, રાતા કમળની પાંખડી જેવા કોમળ સુંવાળા તાળવાવાળા અને જેની ઉત્તમ જીભ બહાર લપલપાયમાન-લટકતી-છે, એવા, જેની બંને આંખો સોનાની મૂસમાં પડેલા તપાવેલા ઉત્તમ સોનાની પેઠે હલહલ કરે છે, બરાબર ગોળ છે તથા ચોકખી વીજળીની પેઠે ઝગારા માર્યા કરે છે એવી ઉત્તમ આંખવાળા, વિશાળ અને ખુબ પુષ્ટ ઉત્તમ સાથળવાળા, બરાબર પૂર્ણપણે ભરાવદાર એવા જેનાં ચોકખા કાંધ છે એવાં, તથા જેની યાળ-કેસરાવળી-કોમળ, ઘોળી, પાતળી, સુંદર લક્ષણવાળી અને ફેલાએલી એવી યાળના આડંબરથી જે શોભિત છે એવા, જેનું પૂછડું ઊંચું, પછાડીને ઊંચું કરેલું હોવાથી ગોળાકારે વળેલું અને સુંદર છે એવા સૌમ્ય, સૌમ્ય દેખાવદાર, ગેલ કરતા, આકાશમાંથી ઊતરતા અને પોતાના મોંમાં પેસતા તથા નહોર જેના અણીવાળા છે એવા તથા જાણે કે મુખની શોભાએ પોતાનો પાલવ ન ફેલાવેલો હોય એવી સુંદર લટકતી જીભવાળા સિંહને તે ત્રિશલારાણી ત્રીજા સ્વપ્નમાં જુએ છે.

ચિત્રમાં સિંહને બદલે ચિત્રકારે સિંહને સૂંઢ સહિત ચીતરીને કેસરીસિંહની રજૂઆત કરેલી છે. સ્વપ્નના વર્ણન પ્રમાણે જ સિંહનું પૂંછડું વળેલું તથા સિંહની જીભ લપલપાયમાન કરતી બતાવેલી છે. અહીં પણ ઉપરના ભાગમાં વાતાયનો રજૂ કરેલાં છે.

Fig. 34. DVS. **The lion.** The third dream was a lion of a dazzling white colour, like a bunch of pearls, or the ocean of milk, representing lunar radiance, the drops of dew, whiter than the great mountain Vaitādhya pleasing and delightful to the sight, strong, muscular, and fat, with his members all properly rounded in the most elegant way, having a sharp well-formed jaw, a mouth beautiful as the periphery of a lotus. a fine muscular lip, with a palate like the red water lily, and the tip of his tongue hanging out of his mouth like fine gold being poured out of a crucible, while his bright eyes seemed like a ball of lightning. His chest was broad and his large well-made shoulders were adorned with a soft, bright, sleek, long-haired mane, while his tail was raised aloft with a circle in the centre, bounding like a ball, and possessing the good qualities as well as form of the moon. He seemed descending from heaven with open mouth, as if he was coming directly down upon us; lion with sharp strong claws, yet pleasing to the sight, and with a tongue hanging out of his mouth, beautiful as the petal of a lotus.

In the painting, the artist has represented a lion with a tongue protruding from his mouth on the blue background. The lion's tail is also flapping as mentioned in the text. The upper part of the picture, showing the entablature of the house is beautifully ornamented with a swan in the centre.

ચિત્ર ૩૫. લક્ષ્મીદેવી. પાટણ ૧, ૨૧. ત્યારપછી વળી, તે પૂર્ણચંદ્રમુખી ત્રિશલા દેવી ચોથે સ્વપ્નને લક્ષ્મીદેવીને જુએ છે. એ લક્ષ્મીદેવી ઊંચા પહાડ ઉપર ઉગેલા ઉત્તમ કમળના આસન પર બરાબર બેઠેલી છે, સુંદર રૂપવાળી છે, એના બંને પગના ફણા બરાબર ગોઠવાયેલા સોનાના કાચબા જેવા ઉંચા છે. અતિ ઉંચા અને પુષ્ટ એવાં ઝગૂઠા તથા આંગળીઓમાં એના નખ જાણે રંગેલા ન હોય એવા લાલ, માંસથી ભરેલા ઉંચા પાતળા, તાંબા સમાન રાતા અને કાંતિથી ચમકદાર છે. કમળની પાંદડીઓ જેવી સૂંવાળી એના હાથ અને પગની

કામળ અને ઉત્તમ આંગળીઓ છે. એની બન્ને બંધો ચડ઼િતર પ્રમાણે મોથના વળાંકની પેઠે ગોળ વળાંકવાળી છે, શરીર પુષ્ટ હોવાથી એના બન્ને હાથ ઘુંટણ ખહાર દેખાતા નથી, એના સાથળ ઉત્તમ હાથીની સૂંઢ જેવા પુષ્ટ છે તથા એણે કેડ ઉપર સોનાનો કંદોરો પહેરેલો છે એવી, એણીની કેડ કાંતિવાળી અને વિશાળ ઘેરાવાવાળી છે. જેણીના શરીર ઉપરનાં રૂંવાટાં ઉત્તમ આંગળી, ભમરાનું ટોળું, મેઘનું જૂથ, એ બધાં જેવાં શ્યામ તથા સીધાં, બરાબર સરખાં, આંતરા વિના લગોલગ ઉગેલાં, અતિશય પાતળાં, સુંદર મનોહર સૂંવાળામાં સૂંવાળા નરમ અને રમણીય છે, નાભિમંડળને લીધે જેણીનાં જઘન સુંદર વિશાળ અને સરસ લક્ષણવાળાં છે એવી, હથેળીમાં માઈ જાય તેવો પાતળો સુંદર ત્રિવલ્લીવાળો જેણીનાં શરીરનો મધ્યભાગ છે એવી, અંગે અંગે વિવિધ મણિનાં, રતનનાં, પીળા સોનાનાં, ચોકળા લાલ સોનાના જેણીએ આભરણો અને ભૂષણો સજેલાં છે એવી, જેણીના સ્તનયુગલ ગળહળતા છે, નિર્મળ કળશની સમાન ગોળ અને કઠણ છે, મોતીના હારથી તથા કુંદ-મોગરા વગેરેનાં કૂલોની માળાથી સજેલાં છે એવી વચ્ચે વચ્ચે જ્યાં શોભે ત્યાં પત્રાનાં નંગો જડેલાં હોઈને શોભાયમાન બનેલા તથા આંખને ગમે તેવી રીતે મોતીનાં ઝુમખાં લટકતાં હોઈને વિશેષ ચમકતા એવા મોતીના હારથી સુશોભિત એવી, છાતી ઉપર પહેરેલી ગીનીની માળાથી વિરાજિત એવી, તથા ગળામાં પહેરેલાં મણિસૂત્રથી સોહામણી એવી, તે લક્ષ્મીદેવીએ ખભા સુધી લટકતાં ચમકતાં બે કુંડલને પહેરેલાં છે તેથી વધારે સોહામણા તથા સરસ કાંતિવાળા બનેલા અને જાણે કે મુખનો કુટુંબી-સગો-જ ન હોય એવી રીતે મુખ સાથે એકાકાર થયેલા એવા શોભાગુણના સમુદાય વડે તે શોભાતી લાગે છે, તેનાં લોચન કમળ જેવાં નિર્મળ વિશાળ અને રમણીય છે એવી, કાંતિને લીધે ગગારા મારતા બન્ને હાથમાં કમળો રાખેલાં છે અને કમળોમાંથી મકરંદનાં પાણીનાં ટીપાં ટપક્યાં કરે છે એવી, ગરમી લાગે છે માટે નહીં પણ માત્ર મોજને ખાતર વીંજતા પંખાવડે શોભતી એવી, એકદમ છૂટા છૂટા ગૂંચ વિનાના, કાળા, ઘટ્ટ, ઝીણા-સૂંવાળા અને લાંબાવાળ વાળો એનો કેશકલાપ છે એવી, પદ્મરૂપના કમળ ઉપર નિવાસ કરતી અને હિમવંત પર્વતના શિખર ઉપર દિગ્ગજોની વિશાળ અને પુષ્ટ સૂંઢમાંથી નીકળતા પાણીવડે જેણીનો અભિષેક થયા કરે છે એવી ભગવતી લક્ષ્મીદેવીને ત્રિશલા રાણી થોથે સ્વપ્ને જૂએ છે.

ચિત્રની મધ્યમાં ચાર હાથવાળાં લક્ષ્મીદેવી બેઠેલાં છે. તેમના ચાર હાથ પૈકી ઉપરના જમણા તથા ડાબા હાથમાં કમલના ફૂલ ઉપર એકેક હાથી બેસેલો છે. નીચેના જમણા હાથમાં વરદમુદ્રાએ માળા પકડેલી અને ડાબા હાથમાં વરદમુદ્રાએ ફૂલ પકડેલું છે. તેઓ સુવર્ણના બાજેઠ ઉપર બેઠેલાં છે. માથે મુગટ, કાને કુંડલ, હાથે રત્નજડિત ચૂડીઓ, કપાળમાં સુંદર તિલક તથા પાછળ અંગોડાના વાળ પણ બંને બાજુ બાંધેલા દેખાય છે. મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં તથા વિમાનને ફરતી સુંદર કમલ કૂલોની ડિઝાઇનવાળી કમાન છે અને કમાનની ઉપરના ભાગમાં બંને બાજુએ એકેક મોર મુખમાં રતનની માળા લઈને બેઠેલા છે.

Fig. 35. HGP, 1. 21. The goddess Śrī. The fourth of the fourteen lucky dreams is represented alone.

The goddess is seated in a spired seat of honour, looking straight forward. She is four-armed, and in the upper hands carries the two lotuses with elephants mentioned in the KS text. She is dressed in a bodice, lower garment, and scarf, wears full ornaments, and on her forehead carries the usual spot (**tilaka**). Peacocks are shown in the upper corners.

ચિત્ર ૩૬. દેવસાની પ્રત ઉપરથી. ફૂલની માળા. વળી, પાંચમા સ્વપ્નમાં ત્રિશલા આકાશમાંથી નીચે પડતી માળાને જૂએ છે. મંદારનાં તાલં કૂલો ગુંથેલાં હોઈને એ માળા સુંદર લાગે છે. એમાં ચંપો, આસોપાલવ, પુંનાગ, નાગકેસર, ત્રિચંડુ, સરસડો, મોગરો, મલિકા, જાઈ, જૂઈ, અંકોલ, ફૂલો, કોરંટકપત્ર, મરવો-ડમરો, નવમાલિકા, બકુલ, તિલક, વાસંતીવેલ, સૂર્યવિકાસી કમળો, ચંદ્રવિકાસી કમળો, ખાટલ, કુંદ, અતિમુક્તક, સહકાર-આંગો એ બધાં વૃક્ષો અને

કેટલીક વેલડી-લતા-ઓ તથા કેટલાક ગુચ્છાઓનાં ફૂલો ગુંથીને એ માળા બનેલી હોવાથી ઘણી જ સુગંધવાળી છે તથા એ માળાની અનોપમ મનોહર સુગંધને લીધે દશે દિશાઓ મહેક મહેક થઈ રહી છે. વળી, એ માળામાં તમામ ઋતુમાં ખિલતાં ફૂલોની માળાઓ મળેલી છે, માળાનો મુખ્ય વર્ણ ધોળો છે છતાં તેમાં બીજાં રંગબેરંગી ફૂલો ભળેલાં હોવાથી તે વિવિધરંગી શોભાયમાન અને મનોહર દીસે છે તથા એમાં વિવિધ ભાતો પડે એ રીતે ફૂલો ગોઠવેલાં છે. એથી એ અચરજ પમાડે એવી લાગે છે. વળી, એ માળામાં ઊપર નીચે આગળ પાછળ એમ બધી બાજુઓમાં ગણગણાટ કરતાં પટપટ, મધમાખીઓ અને ભમરાઓનાં ટોળાં મળેલાં છે એથી એ માળાના તમામ ભાગો ગુંજતા જણાય છે એવી એ માળા આકાશમાંથી નીચે આવતી દેખાય છે.

ચિત્રની મધ્યમાં બે સુંદર માળાઓ વિવિધરંગી ફૂલોથી ગુંથેલી દેખાય છે. ઉપરના ભાગમાં વાતાયનો છે. વળી, એક વાતાયનની મધ્યમાં હંસપક્ષી બેઠેલ છે.

Fsg. 36. DVS. **The garland of flowers** : The fifth dream was a vision of a garland of flowers altogether delightful, and worthy a place in the heaven of delights. It was composed of the flowers : “**Champaka, ashoka, punnaga, nagakesara, priyangu, sarisava, mogaro, mallika, jai-jui, ankola, navamalika and bakula**”, intermingled with amaranth leaves, and sandal-wood, besides jasmine and rare varieties; sesame flowers, and other flowers of pspring, with red, blue and white water lilies with beautiful sweet smelling mango blossoms producing altogether an unequalled, delightful, sweet-smelling garland of flowers, imparting pleasure to the inhabitants of the world, shining and waving, and pleasing the eye and of every variety of colour, while a swarm of six footed (**satpada**) honey-bees were seen buzzing and flying around it as it descended from heaven.

In the painting, artist has represented the pair of garlands hanging down. The part of the picture, showing the entablature of house, is beautifully ornamented with a swan in the centre.

ચિત્ર ૩૭. ચંદ્રમા. પાટણ ૧, ૨૩. હવે છઠું સ્વપ્ને માતા ચંદ્રને જુએ છે. એ ચંદ્ર ગાયનું દ્વંધ, પાણીનાં ફીણ, પાણીનાં ખિંદુઓ અને રૂપાનો ઘડો એ બધાની જેવો વર્ણ-રંગે ધોળો છે, શુભ છે, હૃદય અને નયન એ બન્નેને જમે એવો છે, બરાબર સંપૂર્ણ-પૂરેપૂરો છે, ગાઠાં અને ઘેરાં અંધારાવાળાં સ્થળોને અંધારાં વગરનાં બનાવનાર એવો એ ચંદ્ર છે તથા પક્ષ પૂરો થતાં એટલે શુકલપક્ષ પૂરો થતાં છેલ્લે દિવસે જેની આનંદ આપનારી તમામ કળાઓ પૂરેપૂરી રીતે ખિલી નીકળે છે એવો, કુમુદનાં વનોને ખિલવનાર, રાત્રિને શોભાવનાર ચોકળા કરેલા દર્પણના કાચ જેવો ચમકતો, હંસ સમાન ધોળા વર્ણવાળો, તારા અને નક્ષત્રોમાં પ્રધાન, તથા તેમને શોભાવનારા, અંધારાનો શત્રુ, કામદેવના બાણોને ભરવાના ભાથા સમાન, દરિયાના પાણીને ઊછાળનારો, દૂમણી અને પતિ વગરની વિરહીત્રીઓને ચંદ્ર પોતાના કિરણોવડે સૂકવી નાખે છે એવો, વળી, એ ચંદ્ર સૌમ્ય અને સુંદર રુપવાળો છે, વળી વિશાળ ગગનમંડળમાં સૌમ્ય રીતે ફરતો તે, બાણે ગગનમંડળનું હાલતું ચાલતું તિલક ન હોય એવો, રોહિણીના મનને સુખકર એવો એ રોહિણીનો ભરથાર છે એવા, સારી રીતે ઉલ્લસતા એ પૂર્ણચંદ્રને ત્રિશલાદેવી છઠ્ઠા સ્વપ્નમાં જુએ છે.

ચિત્રમાં ચંદ્રદેવ પોતાના જમણા હાથમાં અમૃતનો કલશ અને ડાબા હાથમાં સાત પાંખડીવાળા ડાંડી સહિત કમલફૂલને પકડીને બેઠેલાં છે. ચંદ્રદેવના શરીરનો વર્ણ સફેદ છે. મસ્તકે મુગટ, કાનમાં કુંડલ, વાળના અંગોડામાં આભૂષણ, હાથે કડાં તથા બાજુબંધ વગેરે આભૂષણ અને કમ્બરની ઉપરના ખૂલ્લા બદન પર બંને છેડેથી ઉડતા ઉત્તરાસંગ તથા કમ્બર નીચે ઉત્તરીય વસ્ત્ર સહિત ભદ્રાસનની બેઠકે લીલા રંગથી તૈયાર કરેલી

ડિઝાઈનવાળા કિંમતી ગાલીચા ઉપર ચન્દ્રદેવ બેસીને ઉડતા દેખાય છે. ચિત્રની ઉપરના બંને ખૂણામાં એકેક સિંહની આકૃતિ દોરેલી છે, જે ચિત્રવાનો ચિત્રકારનો આશય ચન્દ્રદેવનું વિમાન બતાવવાનો હોય એમ લાગે છે. કલ્પસૂત્રની કોઈપણ હસ્ત પ્રતમાં છઠ્ઠા સ્વપ્ન તરીકે પૂર્ણચન્દ્રનું આ જાતનું સ્વરૂપ ચીતરેલું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. આ ચિત્ર આપણને ચૌદમા સૈકાના અંતભાગની ચન્દ્રદેવની મૂર્તિના મૂર્તિવિધાનનો નમૂનો પૂરો પાડે છે.

Fig. 37. HGP. 1, 23. The moon. The sixth dream was the full moon. The moon god is seated on a round cushion and faces to the left. He is holding the **purnakalasha** in the right hand and a lotus flower in the left; he wears a **mukuta**, a yellow criss-crossed **dupatta** and a rose coloured **dhoti**.

This is an unique figure of Moon-God.

ચિત્ર ૩૮. સૂર્ય. પાટણ ૧, ૨૪. ત્યારપછી વળી, અંધારા પડ્યોને ફેડી નાખનાર, તેજથી ઝળહળતો, રાતો આસોપાલવ, ખિલેલાં કેસુડાં, પોપટની ચાંચ, ચણોડીનો અડધો લાલભાગ એ બધાનાં રંગ જેવો લાલચોળ, કમળનાં વનોને ખિલવનાર, વળી, જ્યોતિષચક્ર ઉપર ફરનારો હોવાથી તેના લક્ષણને જણાવનાર, આકાશતળમાં દીવા જેવો, હિમનાં પડ્યોને ગળે પકડનાર, એટલે ગાળી નાખનાર, ચંદ્રમંડળનો મુખ્ય નાયક, રાત્રિનો નાશ કરનાર, ઊગતાં અને આથમતાં ઘડીભર બરાબર સારી રીતે જોઈ શકાય એવો, બીજે વખતે જેની સામે જોઈ જ ન શકાય એવા રૂપવાળો, તથા રાત્રિમાં અપાટાબંધ દોડતા ચોર જાર વગેરેને અટકાવનાર, હંડીના વેગને હડાવી નાખનાર, મેરૂપર્વતની આસપાસ નિરંતર ફેરા ફરનાર, વિશાળ અને ચમકતા ચંદ્ર તારા વગેરેની શોભાને પોતાનાં કિરણોવડે દાબી દેનાર એવા સૂર્યને માતા સાતમા સ્વપ્નમાં જૂએ છે.

ચિત્રમાં સૂર્યનારાયણ બે પૈડાવાળાં બંને બાજુ એકેક ઘોડો જોડેલા અને તે બંને ઘોડાને હાંકતાં એકેક અરુણ સારથિ સહિતના રથ પર બિરાજમાન થયેલા છે. સૂર્યનારાયણે બંને હાથે પ્રકાશનાં કિરણો પકડેલાં છે. ચિત્રની પૃષ્ઠભૂમિ સિંદૂરિયા લાલરંગની છે. સૂર્યનું આ જાતનું ચિત્ર આજસુધી મળી આવેલી બીજી કોઈપણ કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતમાં મારા જોવામાં આવ્યું નથી, તે આ ચિત્રની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. વળી, આ ચિત્ર પંદરમા સૈકાની શરૂઆતના સમયની સૂર્યનારાયણની મૂર્તિની આકૃતિનો એક નમૂનો છે. સારથીઓની હાંકવાની રીત અને ઘોડાઓનો દોડવાનો વેગ પણ ચિત્રકારની પોતાના વિષય ઉપરની રજૂઆત કરવાની પૂર્ણ શક્તિ સાબિત કરે છે.

Fig. 38. HGP. 1, 24. The Sun. The seventh dream was the red sun.

In our painting the sun is anthropomorphic, seated on his chariot with legs crossed and dangling down in front. His roundness is indicated by a circle behind his head. He is riding in the two horses chariot, driven by his charioteer **Aruna** (Dawn.)

ચિત્ર ૩૯. ધ્વજ (ધ્વજ). દેવસાની પ્રત ઉપરથી. ત્યારપછી વળી, આઠમા સ્વપ્નમાં ઉત્તમ સોનાના દંડની ટોચ ઉપર બરાબર બેસાડેલો, ભેગાં મળેલાં નીલાં રાતાં ખીજાં અને ઘોળાં તથા ઝુંવાળાં, વળી પવનને લીધે લહેરખીચો લેતાં જેને માથે મોરપીંછાં વાળની જેમ શોભી રહ્યાં છે એવા ધ્વજને માતા આઠમે સ્વપ્નને જૂએ છે, એ ધ્વજ અધિક શોભાવાળો છે. જે ધ્વજને મથાળે-ઉપરના ભાગમાં-સ્ફટિક અથવા તોડેલો શંખ, અંકરત્ન, મોગરો, પાણીનાં બિંદુઓ અને રૂપાનો કળશ એ બધાની જેવા ઘોળા રંગનો શોભતો સિંહ શોભી રહેલ છે જાણે કે એ સિંહ ગગનતળને ફાડી નાખવાને ફાળ ભરતો ન હોય એવો દેખાય છે એવો એ ધ્વજ છે તથા એ ધ્વજ, સુખકારી મંદમંદ પવનને લીધે ફરફરી રહેલ છે, ઘણો મોટો છે અને માણસોને ભારે દેખાવડો લાગે છે.

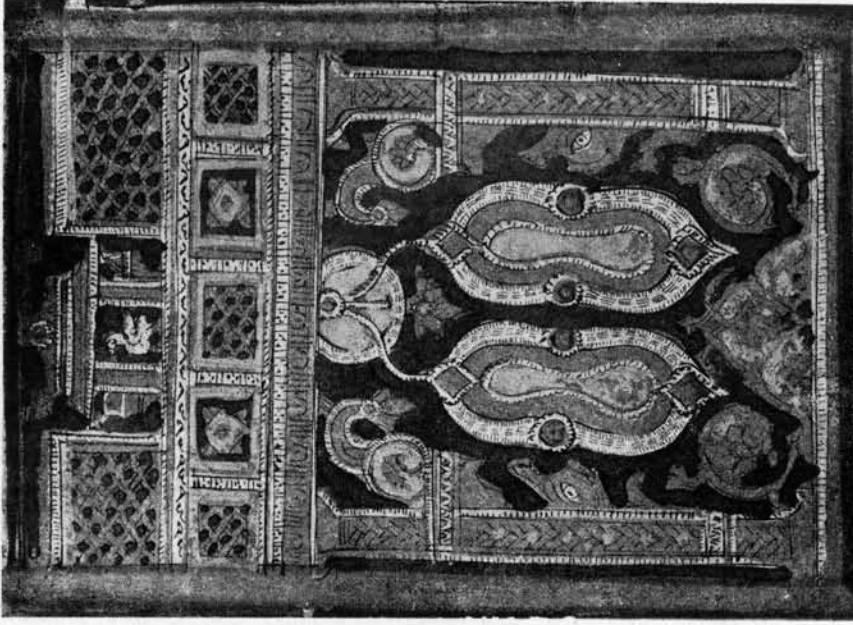
ચિત્રમાં ધ્વજમાં સિંહ ચીતરેલો નથી. વળી, ઉપરના ભાગમાં એક પૂર્ણકલશ ચીતરેલો છે.

૩૨ સ્વર્ણ ૧ હિરણ્ય (હિરણ્ય)
32 The elephant

૩૩ સ્વર્ણ ૨ ગૌરવ (ગૌરવ)
33 The bull

૩૬ સ્વપ્ન ૫ ફૂલની માળા
:36 The garland of flowers

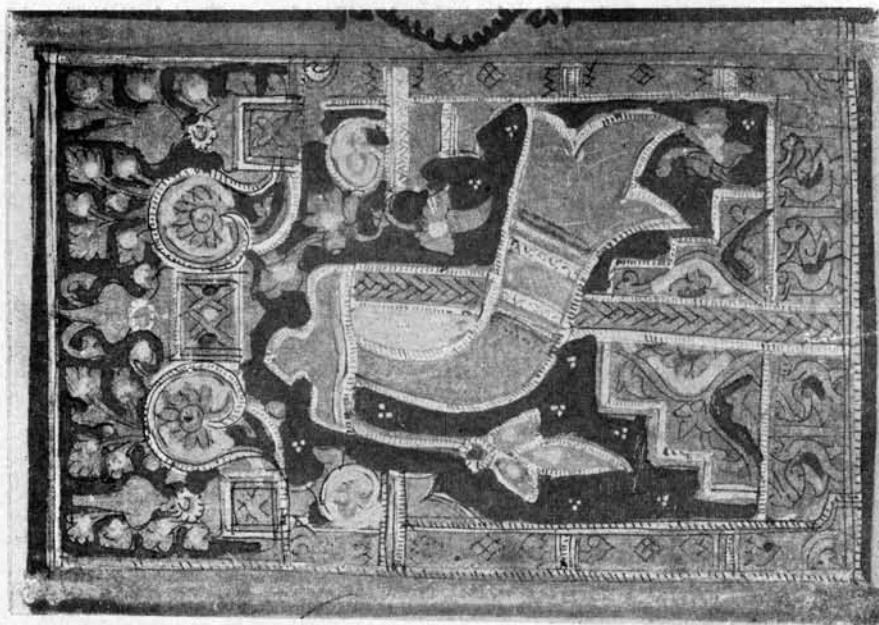
૩૪ સ્વપ્ન ૩ હિસરીસિંહ
34 The lion

૩૫ સ્વામી ય શ્રીલક્ષ્મીદેવી
35 The goddess Sri

૩૭ સ્વામી ય ચંદ્ર
37 The moon

૩૯ સ્વર્ગ ૮ દેવજ (ધન)
39 The banner

૩૮ સ્વર્ગ ૭ સૂર્ય
38 The sun

Fig. 39, DVS. The banner., The eighth dream was of a standard, with its golden staff firmly fixed, its flag, consisting of profusion of blue, red, yellow, and white cloth, raised and spread out to the wind, while the extremity was adorned with a bunch of peacock's feathers. It was brilliant as crystal, a conch, the flowers of jasmine, the drops of dew, or a silver jar. Its head was like a lion's head exceedingly splendid, while it pierced the sky with its extremity. It was lucky to behold, and had its soft flag moved backward and forward by a gentle wind, and, though vast in size, yet of a form attractive to the beholder.

In the painting, the artist has represented a large banner. The upper of the picture above the banner, is a beautiful arch (**torana**) and at the bottom, there is a panel of four swans.

ચિત્ર ૪૦ પૂર્ણકલશ. પાટણ ૧, ૨૫. ત્યારપછી વળી, ઉત્તમ કંચનની જેવા ઊજળા રૂપવાળો, ચોકખા પાણીથી ભરેલો, ઉત્તમ ઝગારા ભારતી કાંતિવાળો, કમળોના જથ્થાથી ચારે બાજુ શોભતો એવો રૂપાનો કલશ માતાને નવમે સ્વપ્ને દેખાય છે, તમામ પ્રકારના મંગલના ભેદો એ કલશમાં ભેગા થએલા છે એવો એ સર્વ-મંગલમય છે, ઉત્તમ રત્નોને જડીને બનાવેલા કમળ ઉપર એ કલશ શોભી રહેલ છે, જેને ભેતાં જ આંખ ખુશ ખુશ થઈ જાય છે એવો એ રૂપાળો છે. વળી, એ પાતાની પ્રભાને ચારે કોર ફેલાવી રહ્યો છે, તમામ દિશાઓને બધી બાજુથી ઊજળી કરી રહ્યો છે, પ્રશસ્ત એવી લક્ષ્મીનું એ ઘર છે, તમામ પ્રકારનાં દ્રવ્યો વિનાનો છે, શુભ છે, ચમકિલો છે, શોભા વડે ઉત્તમ છે, તથા તમામ ઋતુનાં ફૂલોની માળાઓ એ કલશના કાંઠા ઉપર મૂકેલી છે એવા રૂપાના પૂર્ણકલશને એ માતા જૂએ છે.

ચિત્રમાં સુવર્ણકલશને ગળામાં રત્નજડિત કંઠો તથા હાર પહેરાવેલો છે. બંને બાજુના છેડા ઉપર ઉડતું રંગીન રેશમી કપડું પણ ચિત્રની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યું છે. ઉપરના ભાગમાં જ્ઞાન અને દર્શનની દ્યોતક એ આંખો ચીતરેલી છે અને ઠેઠ ઉપરના ભાગમાં કલ્પવૃક્ષના પાંદડાઓવાળી ડાળીઓની બંને બાજુ ઉપરના ભાગમાં એકેક પોપટ પણ ચીતરેલો છે. ચિત્રકારની ચિત્રનિરૂપણ શૈલિ કલાત્મક છે.

Fig. 40, A Vase. HGP. 1, 25 The ninth dream was a full vase shining like burnished gold, full of the purest and best water, brilliant and ornamental, and placed upon a lotus made of pearls, pleasant to see and shedding a brilliant lustre spreading on all sides; a habitation of Laksmī herself, free from any defect, auspicious and resplendent, symbolic prosperity, with the beautiful and sweetsmelling flowers of all seasons arranged like a necklace; altogether, a perfect and brilliant flowerpot.

In the painting, artist has represented a beautiful vase, set in its own nice frame. A parrot is seated on both the sides of frame.

ચિત્ર ૪૧. પદ્મ સરોવર. દેવસા.ની પ્રત ઉપરથી. ત્યારપછી વળી, પદ્મ સરોવર નામના સરોવરને માતા ત્રિશલા દસમા સ્વપ્નમાં જૂએ છે. એ સરોવર ઊગતા સૂર્યનાં કિરણોથી ખિલેલાં હજાર પાંખડીવાળાં-સહસ્રલ-મોટાં કમળોને લીધે સુગંધિત બનેલ છે, એમાં કમળોનાં રજકણો પડેલાં હોવાથી એનું પાણી પિંજરા રંગનું એટલે પીળું તથા રાતું દેખાય છે, એ સરોવરમાં ચારે કોર ઘણા બધા જીવો ફરી રહ્યા છે, માછલાં એ સરોવરનું અઢળક પાણી પીધા કરે છે, વળી, ઘણું લાંબું, પહોળું અને અને ઊંડું એ સરોવર સૂર્યવિકાસી કમળો, ચંદ્રવિકાસી કુવલયો, રાતાં કમળો, મોટાં કમળો, ઊજળાં કમળો, એવા અનેક પ્રકારનાં કમળોની વિસ્તારવાળી,

ફેલાતી વિવિધરંગી શોભા એને લીધે બાણે કે ઝગારા મારતું હોય એવું દેખાય છે, સરોવરની શોભા અને રૂપ ભારે મનોહર છે, ચિત્તમાં પ્રમોદ પામેલા લમરાઓ, માતેલી-મત્ત-મધમાળીઓ એ બધાનાં ટોળાં કમળો ઉપર બેસી તેમનો રસ ચૂસી રહ્યાં છે એવા એ સરોવરમાં મીઠો અવાજ કરનારા કલહંસો, બગલાઓ, ચકવાઓ, રાજહંસો, સારસો ગર્વથી મસ્ત બનીને તેના પાણીનો ઉપયોગ કરે છે તથા વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષીઓનાં નરમાદાનાં બેડકાં એ સરોવરનાં પાણીનો હોંશે હોંશે ઉપયોગ કરે છે એવું એ સરોવર કમલિનીનાં પાંદડાં ઉપર બાજેલાં મોતી જેવાં દેખાતાં પાણીનાં ટીપાંઓ વડે ચિત્રોવાળું દેખાય છે. વળી, એ સરોવર જોનારનાં હૃદયોને શાંતિ પમાડે એવું છે એવા અનેક કમળોથી રમણીય દેખાતા એ સરોવરને માતા દસમે સ્વાને દેખે છે.

ચિત્રની મધ્યમાં પાણીની અંદર સુંદર કમલો, તથા તરતા કલહંસો દેખાડેલા છે. સરોવરની ચારે બાજુ ચાર દરવાજા છે. દરેક દરવાજે એકેક પક્ષીની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે. વળી, સરોવરની ઉપર અને નીચે, તથા ચારે ખૂણામાં સુંદર વૃક્ષો તથા ઉડતાં પક્ષીઓની રજૂઆત પણ સુંદર રીતે કરેલી છે. આખા ચિત્રમાં કોઈ પણ જગ્યા જળચર પક્ષીઓ, વૃક્ષો તથા કમળકૂલો અને પાણીના દેખાવ વગર ખાલી રાખી નથી. આ ચિત્રનું સંયોજન પણ ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું છે.

Fig. 41. DVS. **The lotus lake.** After that, the mother Trisalā saw the lotus lake in the tenth dream. The lake radiates with the beams of the rising sun, tinging its waters with an orange hue, effected by innumerable thousand-leaved water lilies. The lake is filled up with aquatic animals, and exhibiting shoals of happy fishes, sporting and shining as if the water was on fire. There are lotus flowers of the solar and the lunar radiance, the blue lotus, the rose-coloured, and the pale, all growing together in one splendid and delightful assemblage. Large black bees and the swarms of flies are sucking honey from lotus flowers. Black and white swans, cranes, geese, and Indian cranes, in all their pride, males and females, were fluttering over the water, while the lotus leaves, besprinkled with drops of dew, reflected varied colours, a sight quite pleasing to the eye; the whole scene inspiring the greatest delight.

In the painting, the lake is full of swan and lotuses. It has four gateways. The birds appear near the entrance of two gates. A beautiful tree is represented in four corners with birds on it, and two other gates; altogether artist has represented six trees.

ચિત્ર ૪૨. ક્ષીર સમુદ્ર. દેવસાની પ્રત ઉપરથી. ત્યારપછી વળી, માતા અગિયારમે સ્વાને ક્ષીર સમુદ્રને- દૂધના દરિયાને જુએ છે. ક્ષીર સમુદ્રનો મધ્ય ભાગ, જેવી ચંદ્રનાં કિરણોની શોભા હોય તેવી શોભાવાળો છે એટલે અતિ ઊજળો છે, વળી, એ ક્ષીર સમુદ્રમાં ચારે બાજુ પાણીનો ભરાવો વધતો વધતો હોવાથી એ બધી બાજુએ ઘણો ઊંડો છે, એનાં મોજાં ભારે ચપળમાં ચપળ અને ઘણાં ઊંચાં ઊછળતાં હોવાથી એનું પાણી ડાહ્યા જ કરે છે, તથા જ્યારે ભારે પવનનું ભેર હોય છે ત્યારે પવનો એનાં મોજાંની સાથે ભેરથી અથડાય છે તેથી મોજાં બાણે ભેરભેરથી દોડવા લાગે છે, ચપળ બને છે, એથી એ સ્પષ્ટ દીસતા તરંગો આમતેમ નાચતા હોય એવો દેખાવ થાય છે તથા એ તરંગો ભયભીત થયા હોય એમ અતિશ્લેષ પામેલા જેવા દેખાય છે એવા એ સોહામણા નિર્મળ ઉદ્ધત કલ્પલોલોના મેળાપને લીધે જોનારને એમ જણાય છે કે બાણે ઘડીકમાં એ દરિયો કાંઠા તરફ દોડતો આવે છે અને ઘડીકમાં વળી એ પોતા તરફ પાછો હડી જાય છે. એવો એ ક્ષીરસમુદ્ર ચમકતો અને રમણીય દેખાય છે, એ દરિયામાં રહેતા મોટા મોટા મગરો, મોટા મોટા મચ્છો, તિમિ, તિમિંગલ, નિરુદ્ધ અને તિલતિલિય નામના જળચરો પોતાનાં પૂંછડાંને પાણી સાથે અડ્ડાળ્યા કરે છે એથી એનાં ચારે

બાબુ કપૂરની જેવાં ઊજળાં ફીણ વળે છે અને એ દરિયામાં મોટી મોટી ગંગા જેવી મહાનદીઓના પ્રવાહો ભારે ધસારાબંધ પડે છે, એ વેગથી પડતા પ્રવાહોને લીધે એમાં ગંગાવર્ત નામની ભમરીઓ પેદા થાય છે, એ ભમરીઓને લીધે ભારે વ્યાકુળ થતાં દરિયામાં પાણી ઊછળે છે, ઊછળીને પાછાં ત્યાં જ પડે છે, ભમ્યા કરે છે—ધુમરી લે છે, એવાં ધુમરીમાં ચક્કર ચક્કર ફરતાં એ પાણી ભારે ચંચળ જણાય છે, એવા એ ક્ષીર સમુદ્રને શરદ્રજતુના ચંદ્ર સમાન સૌમ્ય મુખવાળી તે ત્રિશલા માતા અગિયારમે સ્વપ્ને જૂએ છે.

ચિત્રમાં સમુદ્રના પાણીમાં એક વહાણ તરતું બતાવેલું છે. વહાણની અંદર બે મુસાફરો બેઠેલા છે. વહાણના ઉપરના ભાગમાં ચિત્રની જમણી બાજુએ એક માણસ—વહાણનો સુકાની બેઠેલો છે. વળી, વહાણની આબુબાબુ પાણીમાં માછલી વગેરે જળચર પ્રાણીઓ તરતાં બતાવેલાં છે. સ્વપ્નના વર્ણનમાં વહાણનો ઉલ્લેખ ક્યાંએ નથી.

Fig. 42. DVS. **The ocean of milk.** Thereafter, she also saw the ocean of milk shining like the moon, with utmost brilliance, propitious as the divine curle, the fluid rushing together from the four quarters of the heaven, the lofty gaint waves utterly devoid of stability, agitated by the tempestuous winds; in one place rushing against each other, while in another they dash against the shore, sending forth a brilliant spray, inspiring the soul with delight. Enormous whales, crocodiles and sea serpents, durtling through the fluid form rivers of foam, white as camphor, and again diving into the depths, cause a whirlpool like that of the Ganges when she bursts her mountain barriers. Such was the mighty effervescence of waters seen by the queen.

In the painting, the ocean is represented by a wide diagonal band, in which the crossed lines indicate water. Fish & crocodiles swim around. In the centre is a boat with two travellers. At the top is a navigator. Fishes and other aquatic animals are also represented. There is no reference to the ship in the description.

ચિત્ર ૪૩. દેવવિમાન. પાટણ વના પાના ઉપરથી. ત્યાર પછી વળી, માતા બારમે સ્વપ્ને ઉત્તમ દેવવિમાનને જૂએ છે, એ દેવવિમાન ઊગતા સૂર્યમંડલની જેવી ચમકતી ક્રાંતિવાળું છે, અળહળતી શોભાવાળું છે, એ વિમાનમાં ઉત્તમ સોનાના અને મહામણિઓના સમૂહમાંથી ઘડેલા ઉત્તમ એક હબ્બર અને આઠ ટેકા—થાંભલા—મૂકેલા છે તેથી એ ચમકતું દેખાતું વિમાન આકાશને વિશેષ ચમકતું બનાવે છે, એવું એ વિમાન સોનાના પતરામાં જડેલા લટકતા મોતીઓના ગુચ્છઓથી વિશેષ ચમકીલું દેખાય છે, તથા એ વિમાનમાં અજકતી દિવ્યમાળાઓ લટકાવેલી છે, વળી એમાં વૃક્ષ, વૃષભ, ઘોડો, પુરુષ, મગર, પક્ષી, સાપ, કિત્તરો, રુરુમૃગો, શરભ, ચમરી ગાય, વિશેષ પ્રકારનાં જંગલી જનાવરો, હાથી, વનની વેલડી, કમળવેલ વગેરેનાં વિવિધ ભાતવાળાં ચિત્રો દોરેલાં છે તથા એમાં ગંધર્વો ગાઈ રહ્યાં છે, અને વાળાં વગાડી રહ્યાં છે તેથી એમના અવાજોથી એ પૂરેપૂરું ગાજતું દેખાય છે, વળી, પાણીથી ભરેલા વિપુલ મેઘની ગર્જનાના જેવા અવાજવાળા નિત્ય ગાજતા દેવદુંદુભિના મોટા અવાજવડે બાણે આખાય જીવલોકને એ વિમાન ન ભરી દેતું હોય એવું એ ગાજે છે, કાળો અગર, ઉત્તમ કંદરૂ—કિન્નરૂ, તુરકી ધૂપ વગેરે અળતા ધૂપોને લીધે મધમધી રહેલું એ વિમાન ગંધના રેલાવાને લીધે મનોહર લાગે છે અને એ નિત્ય પ્રકાશવાળું, ઘોળું, ઊજળી પ્રભાવાળું, દેવોથી શોભાયમાન, સુખોપભોગરૂપ એવું ઉત્તમોત્તમ વિમાન તે ત્રિશલાદેવી બારમા સ્વપ્નમાં જૂએ છે.

ચિત્રમાં પોતાના રત્નજડિત વિમાનમાં દેવ આકાશમાં ઊડતો કોઈ જગ્યાએ જઈ રહ્યો હોય એમ દેખાય છે. દેવના ઊંચા કરેલા જમણા હાથમાં ફલ જેવું કાંઈક અને ડાબા હાથમાં સાત પાંખડીવાળું ડાંડી સહિતનું કમલનું

કૂલ છે. સાત પાંખડીવાળું કમલનું કૂલ કામદેવનું ઘોતક છે. દેવના શરીરનો વર્ણ તપાવેલા સુવર્ણ જેવો પીળો છે. વિમાનની ઉપર ઊડતી બે ધજાઓ પણ પાંધેલી છે વિમાનની બહારના ભાગમાં બંને બાજુએ એકેક ચામર ધરનારી સ્ત્રી પરિચારિકા પણ છે. દેવનું વિમાન સહિતનું આ પ્રમાણેના સ્વરૂપવાળું ચિત્ર આ પ્રત સિવાયની બીજી કોઈપણ કલ્પસૂત્રની સચિત્ર પ્રતમાં મારા જોવામાં આવ્યું નથી.

આ ચિત્રો, તાડપત્ર ઉપરની હસ્તપ્રતોની કાગળની પ્રતો ઉપર નકલો થવી શરૂ થઈ તેની શરૂઆતના સમયનું હોય એમ ચિત્રોમાં વપરાયેલા તાડપત્રીય પ્રતોના ચિત્રોના રંગો તથા તાડપત્રને મલતી જ સાઈઝના પ્રતના પાના વગેરે જોતાં લાગે છે.

Fig. 43. HGP, 1, 7. The celestial palace. In our painting God is seen going in his **Devavimana**. God has two hands. In his raised right hand he holds a piece of cloth and in his left hand a lotus.

ચિત્ર ૪૪. રત્નનો ઢગલો. દેવસાની પ્રત ઉપરથી. ત્યાર પછી, માતા ત્રિશલા તેરમે સ્વપ્ને તમામ પ્રકારના રત્નોના ઢગલાને જૂએ છે. એ ઢગલો ભોંતળ ઉપર રહેલો છે છતાં ગગનમંડળના છેડાને પોતાના તેજથી ચક્રચક્રિત કરે છે, એમાં પુલક, વજ્ર, ઈંદ્રનીલ, સાસંગ, કર્કેતન, લોહીતાક્ષ, મરકત, મસારગદલ, પ્રવાલ, સ્ફટિક સૌગંધિક, હંસગર્ભ, અંજન, ચંદનપ્રભ વગેરે ઉત્તમ રત્નોનો રાશિ સરસ રીતે ગોઠવાયેલો છે, રત્નોનો એ ઢગલો ઊંચો મેરુપર્વત જેવો લાગે છે, એવાં રત્નોના રાશિ-ઢગલાને તે ત્રિશલા દેવી તેરમે સ્વપ્ને જૂએ છે.

Fig. 44. DVS. The heap of jewels. Then further, she seems a heap of a dense mass of best jewels. Containing Pulaka, Vajra, Indranila (Sapphires), Sasyakaratna, Karketan-ratna, Lohitākṣa (a kind of gem, not ruby. very rare), Markata-ratna (emeralds), Masāra-galla (a variety of sapphires), Pravāla (coral), Sphatika (quartz; crystal), Saugandhika-ratna, Hamsagarbha-ratna, Anjana-ratna, and Chandrakānta-ratna, resting on the level of the earth and illuminating the end of the sphere of the sky. It was high and resembled Mount Meru. The heap stands upon a low table.

ચિત્ર ૪૫. નિર્ધૂમ અગ્નિ. દેવસાની પ્રત ઉપરથી. પછી વળી, ચૌદમે સ્વપ્ને માતા ત્રિશલા અગ્નિની જ્વાલાઓ જૂએ છે, એ અગ્નિની જ્વાલાઓ ખુબખુબ ફેલાયેલ છે તથા એમાં ઘોળું ઘી અને પીળાશ પડતું મધ વારંવાર છંટાતું હોવાથી એમાંથી મુદલ ધૂમાડો નીકળતો નથી એવો એ અગ્નિ ધબધબી રહ્યો છે, એની ધબધબતી જલતી જ્વાલાઓને લીધે તે સુંદર લાગે છે, વળી, એની નાની મોટી ઝાળો-જ્વાલાઓ-નો સમૂહ એક બીજામાં મળી ગયા જેવો જણાય છે તથા જાણે કે ઊંચે ઊંચે સળગતી ઝાળોવડે એ અગ્નિ કોઈ પણ ભાગમાં આકાશને પકવતો ન હોય એવો દેખાતો એ અતિશય વેગને લીધે ચંચળ દેખાય છે. તે ત્રિશલા માતા ચૌદમે સ્વપ્ને એવા અગ્નિને જૂએ છે.

Fig. 45. DVS. The smokeless fire Then, after, she sees a flame of fire in vehement motion, fed by abundant pure ghee and yellow honey, smokeless, burning fiercely, and beautiful by its bright burning flames. The mass of the flames progressively increasing seemed to interpenetrate each other, and seemed to hake the vault of the sky in some places by the rising blaze of its flames,

ચિત્ર ૪૬. સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા. જૈસલમેરની પ્રતના પાના ૩૭ ઉપરથી. આ ચિત્રની પહોળાઈ તથા લંબાઈ ૩૬x૩ ઇંચ છે.

સ્વપ્ન દર્શનથી વિસ્મય પામેલી, સંતુષ્ટ થએલી, હર્ષોલ્લાસવાળી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી સ્વપ્નોનું સ્મરણ કરવા લાગી. ત્યારપછી તે ઊઠી અને પાદપીઠથી નીચે ઉતરી. કોઈપણ જાતની માનસિક વ્યથતા વગર, રાજાઈસની ગતિથી તે સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની શય્યા પાસે આવી. આવીને પોતાના વિશિષ્ટ ગુણવાળી વાણી વડે સિદ્ધાર્થને જગાડ્યા.

ત્યારપછી સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની આજ્ઞાથી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી રત્નમણિથી શોભતા સિંહાસન ઉપર બેઠાં. પોતાના શ્રમ અને ક્ષોભને દૂર કરી, પોતાની સ્વાભાવિક મધુર, કોમળ, લલિત અને ભાવભરી વાણી વડે કહ્યું કે : 'હે સ્વામી ! હું આજે મહાપુણ્યશાળી અને ભાગ્યશાળીને યોગ્ય શય્યામાં કંઈક જાગતી અને કંઈક ઊઘતી હતી, તેવી સ્થિતિમાં ચૌદ મહાસ્વપ્ન દેખી જાગી ઊઠી.'

ચિત્રના ઉપરના ભાગમાં મસ્તકે મુગટ અને કાનમાં કુંડલ પહેરીને, જમણા હાથમાં તલવાર પકડીને સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય બેઠેલા છે અને તેમની સામે ભદ્રાસન ઉપર ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી બેસીને પોતાને આવેલા સ્વપ્નોનું વૃત્તાંત કહેતાં દેખાય છે. સિદ્ધાર્થની પાછળ એક સ્ત્રીપરિચારિકા પોતાના ડાબા હાથથી ચામર વીંઝતી આ સ્વપ્નનો વૃત્તાંત સાંભળતી બેઠેલી છે. સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલાની વચ્ચે મધ્યભાગમાં સુંદર ચિત્રાકૃતિવાળો ચંદરવો લટકે છે.

આ પછી ચિત્રના અનુસંધાને, નીચેના ભાગનો ચિત્ર પ્રસંગ જોવાનો છે. આ પ્રસંગમાં પણ સિદ્ધાર્થ માથે મુગટ અને કુંડલ વગેરે આભૂષણો અને સુંદર ચિત્રાકૃતિઓવાળા ઉત્તમ રેશમી ઉત્તરાસંગ અને ઉત્તરીય વસ્ત્ર પહેરીને બેઠેલા છે. સિદ્ધાર્થના ઉંચા કરેલા ડાબા હાથમાં લીલો રેશમી રૂમાલ છે, અને જમણા હાથથી સામે બેઠેલા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીને સ્વપ્નનું ફલ કહે છે. ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી પણ કુંડલ, મસ્તકનું આભરણ અને મોતીની માળા વગેરે આભૂષણો તથા કંચુકી, ઉત્તરાસંગ અને ઉત્તમ જાતિના રેશમની વિવિધ ચિત્રાકૃતિઓવાળું ઉત્તરીય વસ્ત્ર-સાડી પરિધાન કરીને સ્વપ્નનું વૃત્તાંત એક ચિત્તે શ્રવણ કરતાં અને ઉંચા કરેલા પોતાના જમણા હાથથી તે વૃત્તાંત સ્વીકાર કરતાં ભદ્રાસન ઉપર બેઠેલાં છે. ભદ્રાસનની ચિત્રાકૃતિ પણ પ્રેક્ષનીય છે. આ ચિત્રની વેશભૂષા ચિત્રકારના સમયના પહેરવેશનો સમકાલીન પૂરાવો છે. અહીં પણ બંનેના મધ્યભાગમાં સુંદર ચિત્રાકૃતિઓવાળો ચંદરવો બાંધેલો છે. સ્ત્રી-પરિચારિકા ચામર વીંઝતી અને સ્વપ્નનું ફલ સાંભળતી આ પ્રસંગમાં રજૂ કરેલી છે.

Fig. 46. : Siddhartha and Trishala. JSM. Fol. 37. Size 3½"×3". On waking from the fourteen dreams, Trisālā with stately gait like that of the royal swan (**raja hamsa**), went to the couch of the Kṣatriya Siddhārtha, and addressed him. With the permission of Siddhārtha, Trisālā sat down upon the throne of honour and related to him the fourteen dreams. He assured her that the dreams presaged the birth of a son, who would become a mighty monarch—in Jainism, the dreams indicate the child just conceived will be either a world-emperor or a Saviour.

King Siddhārtha sits at the left on his throne. An elaborated canopy hanging between them. In the left hand of Siddhārtha is a flower and in his right hand his sword, this being the customary pose in this art of a King occupying the throne. Trisālā faces him, seated on the **bhadrāsana** mentioned in the KS Text. A female **chauri-bearer** is standing behind the throne of King Siddhārtha.

The rich silk printed garments put on by both reflect varied details and provide to the posterity the progress in printing of fabrics and drapery in the early 15th century. The representation of Gujarātī **patola** a patternised silk textile is found here.

ચિત્ર ૪૭. નવાબ ૩, ૧. ઉપરથી. સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા. ત્યાર પછી, તે સિદ્ધાર્થ રાજા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી પાસેથી એ વાત સાંભળીને સમજીને હર્ષવાળો અને સંતુષ્ટ ચિત્તવાળો થયો, આનંદ પામ્યો, તેના મનમાં પ્રીતિ થઈ, મન ઘણું પ્રસન્ન થઈ ગયું, હર્ષને લીધે તેનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું અને મેહની ધારાથી છંટાયેલ કંઈબના સુગંધી ફૂલોની પેઠે તેનાં રોમ રોમ ઊભાં થઈ ગયાં. આ રીતે ખુબ રાજી થયેલો સિદ્ધાર્થ તે સ્વપ્નો વિશે એક સામટો સામાન્ય વિચાર કરે છે, તે સ્વપ્નો વિશે એક સામટો સામાન્ય વિચાર કરી પછી તે સ્વપ્નોનો નોખો નોખો વીગતથી વિચાર કરે છે, એ રીતે તે સ્વપ્નોનો નોખો નોખો વીગતથી વિચાર કરીને પછી તે પોતાની સ્વાભાવિક મતિસહિતના બુદ્ધિ વિજ્ઞાન વડે તે સ્વપ્નોના વિશેષ ફળનો નોખો નોખો નિશ્ચય કરે છે, તેમના વિશેષ ફળનો નોખો નોખો નિશ્ચય કરીને તેણે પોતાની ઇષ્ટ યાવત્ મંગળરૂપ, પરિમિત મંગળ અને સોહામણી ભાષાવડે વાત કરતાં કરતાં ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીને આ પ્રમાણે કહ્યું :

હે દેવાનુપ્રિયે ! તમે ઉદાર સ્વપ્નો દીકાં છે, હે દેવાનુપ્રિયે ! તમે કલ્યાણરૂપ સ્વપ્નો દીકાં છે, એ જ પ્રમાણે તમે જોયેલાં સ્વપ્નો શિવરૂપ છે, ધન્યરૂપ છે, મંગળરૂપ છે, ભારે સોહામણાં છે, એ તમે જોયેલાં સ્વપ્નો આરોગ્ય કરનારાં, તુષ્ટિ કરનારાં, દીર્ઘાયુષ્યનાં સૂચક અને કલ્યાણકારક છે. હે દેવાનુપ્રિયે ! તમે મંગલ કરનારાં સ્વપ્નો દીકાં છે. તે જેમકે; તમે જોયેલાં સ્વપ્નોથી આપણને હે દેવાનુપ્રિયે ! અર્થનો લાભ થવો જોઈએ. હે દેવાનુપ્રિયે ! ભોગનો લાભ થવો જોઈએ, પુત્રનો લાભ થવો જોઈએ. એ જ રીતે સુખનો લાભ અને રાજ્યનો લાભ થવો જોઈએ. ખરેખર એમ છે કે હે દેવાનુપ્રિયે ! તમે નવ મહિના બરાબર પૂરા થયા પછી અને તે ઉપર સાડાસાત રાતદિવસ વિત્યા પછી અમારા કુલમાં ધ્વજ સમાન, અમારા કુલમાં દીવા સમાન, એ જ પ્રમાણે કુલમાં પર્વત સમાન અચળ, કુલમાં મુગટ સમાન, કુલમાં તિલક સમાન, કુલની કીર્તિ કરનાર, કુલનો બરાબર નિર્વાહ કરનાર, કુલમાં સૂરજ સમાન, કુલના આધારરૂપ, કુલની વૃદ્ધિ કરનાર, કુલનો જશ વધારનાર, કુલને છાંયો આપનાર વૃક્ષસમાન અને કુલની વિશેષ વૃદ્ધિ કરનાર, એવા પુત્રને જન્મ આપશો. વળી તે જનમનાર પુત્ર હાથેપગે સુકુમાળ, શરીર અને પાંચે ઇન્દ્રિયોથી પૂરો તથા જરાપણ ખોડ વગરનો હશે તથા એ, શરીરનાં તમામ ઉત્તમ લક્ષણોથી એટલે હાથપગની રેખાઓ વગેરેથી અને બ્યંજનોથી એટલે તલ, મસ વગેરેથી સુક્રત હશે, એના શરીરનું માન, વજન અને ઉંચાઈ એ પણ બધું બરાબર હશે તથા એ પુત્ર સર્વાંગે સુખત, સુંદર, ચંદ્રસમાન સૌમ્યકાંતિવાળો, કાંત, પ્રિય લાગે અને દર્શન કરવું ગમે એવો હશે અર્થાત્ હે દેવાનુપ્રિયે ! તમે ઉપર વર્ણવ્યા તેવા ઉત્તમ પુત્રને જનમ આપશો.

વળી, તે પુત્ર જ્યારે પોતાનું બાળપણ પૂરું કરી ભણીગણી બરાબર ઘડાઈ તૈયાર થઈ યૌવન અવસ્થાએ પહોંચશે ત્યારે શૂર થશે, વીર થશે, પરાક્રમી થશે, એની પાસે વિશાળ સેના તથા વાહન વિપુલ થશે, અને તમારો એ પુત્ર રાજ્યનો ધણી એવો રાજા થશે, માટે હે દેવાનુપ્રિયે ! તમે જે મહાસ્વપ્નો દીકાં છે તે બધાં ભારે ઉત્તમ છે એમ કહીને યાવત્ બે વાર પણ અને ત્રણ વાર પણ એમ કહીને તે સિદ્ધાર્થ રાજા, ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની ભારે પ્રશંસા કરે છે.

47. SMN. 3, 1. King Siddhārtha tells Trisālā, the meaning of the dreams.

Then, Siddhārtha, after having heard this news from Kṣatriyāṇī Trisālā and having reflected upon, It, he-pleased, contented, with his hair bristling in their pores, with joy at heart, like the fragrant flower of Nipa tree, Nuclea, Cadamba, sprinkled with showers of rain, fixed those dreams in his mind, and having fixed the dreams, begins to think about their meanings. Having commenced thus, he meditates upon the meaning of those dreams through the medium of his natural lunate intellect determined by his superior knowledge. Having done so, he spoke thus to Kṣatriyāṇī Trisālā addressing repeatedly with those pleasing, lucky, measured, sweet auspicious words.

Noble dreams, o beloved of the gods ! you have seen; auspicious dreams, o beloved of the gods ! you have seen. Thus o beloved of the gods ! you have seen noble, prosperity, lucky, beautiful dreams, bestowing health, contentment, long-life, luck and prosperity; o beloved of the gods ! you will acquire wealth; o beloved of the gods ! you will get pleasures; o beloved of the gods ! you will have a son. o beloved of the gods ! you will have happiness; o beloved of the gods ! you will acquire a kingdom. Thus, o beloved of the gods ! after the lapse of nine months and seven and half nights and days, you will give birth to a lovely, beautiful, handsome child who will become an emblem of our family, a lantern of our family, a support of the family, a diadem of the family, a Tilaka, An ornament of the fore-head for the family, a renower of the family, a maintainer of the family, a sun in family, a prop of the family, a gladdener of the family, a maker of the fame of the family, a shelter of the family, an augmentor of the family, a child with tender hands and feet, whose body is furnished with unlackng complete five sense-organs, furnished with lucky marks and signs, and whose handsome body is furnished with all the members which are well-measured, well-proportioned, appropriate, perfect, and beautiful, and with a face as calm as the moon.

Besides, the child when he has completed boy-hood, and after having acquired proficiency in arts and sciences, when he has reached youth, he will become a benevolent powerful, invincible king—an owner of an extensive large army and force.

Under a canopy sits king Siddhārtha on a spired throne, dressed in a lower garment (dhoti) and a scarf. In his right hand is a sword which is the regular attribute in Western Indian miniature painting of a king in ceremonial dress. Before him sits Queen Trisalā on a cushion, wearing bodice (choli), scarf, and lower garment (sārī). The king and both wear jewellery and an elaborated head-dress. In the right corner of the upper register, two maids are depicted.

ચિત્ર ૪૮. દેવસાના પાડાની કલ્પસૂત્રની પ્રતના સુંદર સુશોભનોવાળા આ પાનાની અંદર સોનાની શાહીથી આ પ્રમાણે લખેલું છે કે :— સિદ્ધાર્થ રાજા, ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીને સ્વપ્નોનું ફલ કહે છે. ત્યાર પછી, તે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી સિદ્ધાર્થ રાજા પાસેથી એ વાત સાંભળી સમજી ભારે હરખાણી, સંતોષ પામી યાવત તેનું હૃદય પ્રકુલ થઈ ગયું અને તે હાથની બન્ને હથેલીની દશે નખ ભેગા થાય એ રીતે મસ્તકમાં શિરસાવર્ત કરવા સાથે અંજલિ કરીને આ પ્રમાણે બોલી :

હે સામી ! એ એ પ્રમાણે છે, હે સામી ! એ તમે કહ્યું તે પ્રમાણે છે, હે સામી ! તમારું કહેણ સાચું છે, હે સામી ! તમારું વચન સંદેહ વિનાનું છે. હે સામી ! હું એ તમારા કથનને વાંછું છું, હે સામી ! મેં તમારા કથનને તમારા એ મુખથી નીકળતાં જ સ્વીકારી લીધું છે, હે સામી ! તમારું મને ગમતું એ કથન મેં ફરી ફરીને વાંછેલ છે. જેમ તમે સ્વપ્નોના એ અર્થને બતાવો છો તેમ એ સાચા છે; એમ કરીને ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી સ્વપ્નોના અર્થને સારી રીતે સ્વીકારે છે, એ પ્રમાણે સ્વપ્નોના અર્થને સારી રીતે સ્વીકારીને સિદ્ધાર્થ રાજાની રજા લઈ તે વિવિધ પ્રકારનાં જડેલાં મણિ અને રત્નોની ભાતવાળા અદ્ભુત ભદ્રાસન ઉપરથી ઊભી થાય છે, ઊભી થઈને ધીમે ધીમે અચલપણે, ઉતાવળ વગરની, વિલંબ કર્યા વગરની રાજહંસની જેવી ચાલથી ચાલતી એવી રીતે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી જ્યાં પોતાનું બિછાનું છે ત્યાં આવી પહોંચે છે.

દેવસાના પાડાની કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતનાં સુંદરતમ સુશોભનોવાળા એક પાનાનાં સુશોભનોનું વર્ણન. આ પાનામાં જૈન સાધુઓની ધાર્મિક ક્રિયાના જૂદાજૂદા પ્રસંગો ચિત્રકારે ઉત્તમ રીતે રજૂ કરેલા છે, જે જૈન સાધુઓની ધાર્મિક ક્રિયાઓનું ચિત્રકારને પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોવાની ખાત્રી આપે છે.

પાનાની જમણી બાજુના હાંસિયામાં ચાર ચિત્ર પ્રસંગો છે. જે અનુક્રમે ઉપરથી નીચે જોવાના છે : (૧) પહેલા પ્રસંગમાં સુંદર ચંદ્રવા નીચે એક ગૃહસ્થ યુગલ આસન ઉપર બેસીને કાંઈ વાતચીત કરતું દેખાય છે, તે બંનેની પાછળ એક બાજે ઉપર સવારનો સમય દર્શાવવા માટે ચોઘડીયાં વગાડવાનું નગારું છે; અને તે નગારાંની પાસે ચોઘડીયાં વગાડનાર એક પુરુષ બેઠેલો છે. (૨) બીજા પ્રસંગમાં એક જૈન સાધુ ઉપાશ્રયથી બહાર નીકળીને. જિનમંદિરના દર્શન કરવા જતા હોય એમ લાગે છે; જ્યારે બીજા બે જૈન સાધુઓ તેથી ઊલટી દિશામાં ગૃહસ્થોને ઘેર ગોચરી લેવા જતા હોય એમ લાગે છે. (૩) ત્રીજા પ્રસંગમાં એક ઊંચા સિંહાસન ઉપર ગુરુ મહારાજ બેઠેલા છે, તેમની સામે ગૃહસ્થોને ઘેરથી ગોચરી વહોરી લાવવા ગએલા બે જૈન સાધુઓ પૈકીના એક સાધુ પોતાના ઊંચા કરેલા જમણા હાથથી પોતે જે કાંઈ ગોચરી વહોરી લાવેલ છે, તે સંબંધી વાતચીત કરે છે; અને તેમની પાછળ ઊભેલા બીજા જૈન સાધુ શાંત ચિત્તે ગુરુ-શિષ્યની વાતચીત સાંભળે છે. ગુરુ મહારાજની પાટની પાસે બે પુરુષો બેઠેલા છે, તેઓ પણ પરસ્પર કાંઈક ધાર્મિક ચર્ચા કરતા હોય એમ લાગે છે. (૪) ચોથા પ્રસંગમાં એક ગૃહસ્થ અને એક સાધુ ધર્મક્રિયા સંબંધી વાતચીત કરતા દેખાય છે.

પાનાની ડાબી બાજુના હાંસિયામાં પણ ચાર ચિત્રપ્રસંગો ચીતરેલા છે. જે અનુક્રમે ઉપરથી નીચે જોવાના છે : (૧) પહેલા પ્રસંગમાં એક સાધુ ઊભેલા છે, બીજા સાધુ પાટ પર બેઠેલા ગુરુ મહારાજ સાથે ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરતા ઊભેલા છે. ગુરુ મહારાજની પાટ પાછળ એક શિષ્ય ગુરુ મહારાજની સુશ્રુષા કરતો ઊભેલો છે. (૨) બીજા પ્રસંગમાં પોતાના જમણા હાથમાં પકડેલા દંડાસનથી નીચેની જમીનનું પ્રમાર્જન કરતાં કરતાં ત્રણ જૈન સાધુઓ જીવોનું રક્ષણ કરતાં (ધરિયાવહી સાચવીને) સ્થંડિલ ભૂમિએ જતા હોય એમ લાગે છે. (૩) ત્રીજા પ્રસંગમાં એક સાધુ ઊભેલા છે, અને બીજા સાધુ ઊંચા આસન ઉપર બેઠેલા ગુરુ મહારાજના ચરણમાં પડીને, આખા દિવસના કરેલા અપરાધની ક્ષમા માંગતા દેખાય છે. (૪) ચોથા પ્રસંગમાં બે ગૃહસ્થો ધાર્મિક ચર્ચા કરે છે, અને તેમની બાજુમાં એક જૈન સાધુ ઊભેલા છે.

પાનાની ઉપર અને નીચેની બંને કિનારોમાં દોડતા હરણિયાંઓનાં ગળામાં ફાંસો નાખતાં બે બે શિકારીઓ, સામસામા દોડતાં બતાવેલા છે. દરેક કિનારમાં કુલ ચાર હરણો અને ચાર શિકારીઓ છે. દોડતાં હરણોનો વેગ અને ગળામાં ફાંસો નાંખેલા શિકારીઓની શિકાર પકડવાની તત્પરતાની ચિત્રકારે એવી રીતે રજૂઆત કરી છે કે જે આપણને તેના ચિત્રકળા માટેના જ્ઞાન માટે માન ઉપજાવે છે.

Fig. 48. A page from DVS. KS. Siddhārtha tells Trīśalā the meaning of the dreams.

Then, having heard the meaning from King Siddhārtha and having reflected upon it. Kṣatriyāṇī Trīśalā, pleased, contented, full of joy at heart etc, brought the palm of her folded hands in a way to bring the ten nails round the head in the form of a folded cavity in front of the forehead, and spoke thus :-

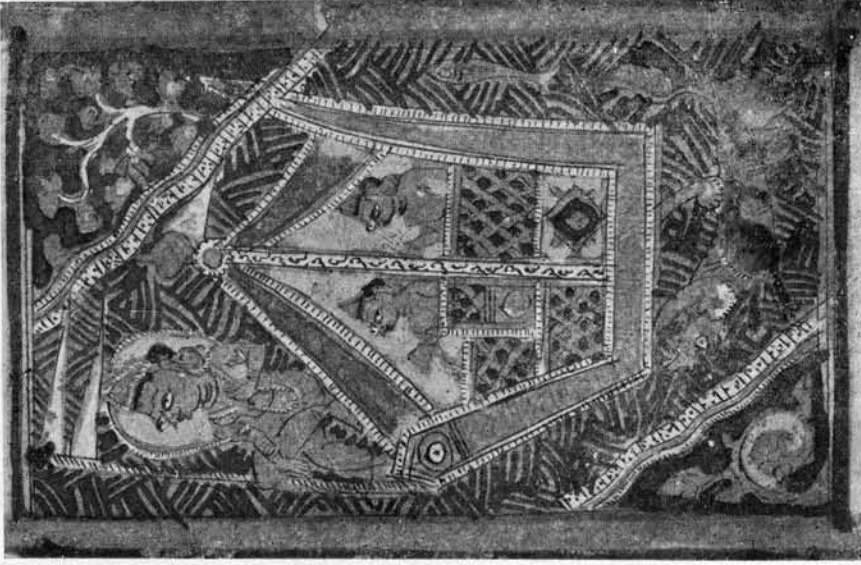
That is so, o master ! It is so o master ! It is exactly so, o master ! It is undoubtedly so, o master ! It is so desired, o master ! It is accepted, o master ! It is so desired and accepted, o master ! and she, saying that the meaning is as true as you say, entirely accepted those dreams. Having accepted them, and, being permitted by King Siddhārtha, she rises up from the state-chair inlaid with designs of various kinds of jewels and precious

૪૦ સ્વર્ણ ૯ પૂર્ણ કલશ
40 The full vase

૪૩ સ્વર્ણ ૧૨ દેવવિમાન
43 The Celestial palace

૪૨ સ્વાન ૧૧. ક્ષીરસમુદ્ર
42 The Ocean of milk

૪૧ સ્વાન ૧૦ પદ્મ સરોવર
41 The lotus lake

૪૪ સ્વાન ૧૩ નિર્ધૂમ અગ્નિ
44 The smokless fire

૪૫ સ્વાન ૧૪ રત્નરાશિ
45 The jewel heap

૪૭ સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા
47 Siddhārtha tells Trisalā
the meaning of the dreams

૪૬ સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા
46 Trisalā relates her dreams
to Siddhārtha

stones. Having risen up, she goes to her couch with an unhasty, untremulous, unbewildered un-delaying gait, resembling that of a royal swan.

The description of a page from the DVS KS. With beautiful decorations. The artist has represented various religious actions of the Jaina monks in both the panels which shows up-to-date knowledge of his representations.

The left panel has four compartments, which are to be seen from top to bottom : In the first compartment, at the left, under a canopy, one couple is seated discussing some topic. In the companion scene, a man is seated in worshipping attitude. In the second compartment, three Jaina monks are represented. First monk seems going outside from his residential place (**upashraya**) to a temple for worshipping, while two other monks are seem going out for taking alms from the houses of the laymen. All have jars hanging in their hands and the brooms under the armpits. In the third compartment also, three Jaina monks are represented. First monk is a **Guru**, seated on a **sinhasana** facing him, are two pupils, one of them is giving details of alms they got from the laymen's house and another is hearing attentively. Near the **sinhasana** are seated two laymen discussing a religious topic. In all the four compartments, beautiful decorated canopy is hanging.

The right panel has also four compartments, they are to be seen from the top to bottom : In the first compartment at the left stand a monk, second monk asking some religious questions to his preceptor seated on a **sinhasana**. A pupil is standing behind the **guru** in service at the extreme right. In the second compartment, monks are going, outside the **upasraya** for the call of nature with broomed sticks in their right hands and water jars in their left hands. In the third compartment, at the left, stand second monk is kneeling before his **guru** for forgiveness. **Guru** is seated on a beautifull decorated **asana** and seems to forgive his pupil by putting his left hand on his head. In the fourth compartment, two laymen are talking about some religious topics and a monk stand at the right hearing their talk. Nicely decorated canopy is hanging at the upper part of all the four compartments.

In the upper and lower panels, the artist has represented four deers and four hunters in every panel. The hunters are ensuaring the deer who are represented running. The artist has represented every creature in such a lively manner that they seem exact living creatures, which proves his mastery in the treetment of subjects.

ચિત્ર ૪૯. હંસવિ. ૧, ૨. સિદ્ધાર્થરાજ કૌટુંબિકોને આજ્ઞા કરે છે. ત્યાર બાદ સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય પ્રભાતના સમયમાં કૌટુંબિક પુરુષોને સાદ દે છે, પોતાના કૌટુંબિક પુરુષોને સાદ દઈ તે આ પ્રમાણે બોલ્યો : હે દેવાનુ-પ્રિયે ! આજે બહારની આપણી બેઠકને સવિશેષ રીતે જલદી સજવવાની છે એટલે કે તેમાં સુગંધી પાણી છાંટવાનું છે, બરાબર સાફ કરીને તેને લિપવાની છે, ત્યાં ઉત્તમ સુગંધવાળા પાંચ પ્રકારનાં પુષ્પો વેરવાનાં છે, કાળો અગર, ઉત્તમ કિંકરં અને તુર્કી ધૂપ સળગાવી તે આખી બેઠક મધમધતી કરવાની છે તથા ઉંચે જતા સુગંધને લીધે તેને સુંદર બનાવવાની છે, જ્યાં ત્યાં સુગંધવાળાં ઉત્તમ ચૂણો છાંટી તેને સુગંધ સુગંધ કરી મૂકવાની છે બાજુ કે એ, કોઈ સુગંધી વસ્તુની ગોટી-ગોળી જ હોય એવી રીતે તેને સજવાની છે; આ બધું ઝટપટ કરો,

કરાવો અને કરીને તથા કરાવીને ત્યાં એક મોટું સિંધાસણ મંડાવી તમે 'મેં જે જે કહ્યું છે તે બધું કરી નાખ્યું છે' એ રીતે મારી આ આજ્ઞા મને તરત જ પાછી વાળો.

ત્યાર પછી, સિદ્ધાર્થ રાજાએ એ પ્રમાણે હુકમ કરેલા તે કૌટુંબિક પુરુષો રાજી રાજી થતા ચાવત હૃદયમાં ઉદ્ધાસ પામતા હાથ જોડીને ચાવત અંજલિ કરીને 'સામી! જેવી આપની આજ્ઞા' એમ કરીને રાજાની આજ્ઞાને વિનયપૂર્વકના વચનથી સ્વીકારે છે, એ પ્રમાણે રાજાની આજ્ઞાને વિનયપૂર્વકના વચનથી સ્વીકારીને તેઓ સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની પાસેથી બહાર નીકળે છે, બહાર નીકળી જ્યાં બહારની બેઠક છે ત્યાં આવે છે; ત્યાં આવીને તરત જ એ બેઠકને સવિશેષપણે સજાવવા મંડી પડે છે એટલે કે તે બેઠકમાં સુગંધી પાણીને છાંટવાથી માંડીને મોટું સિંધાસણ મંડાવવા સુધીની તમામ સજાવટ કરી નાખે છે અને એ બધી સજાવટ પૂરી કરીને તે કૌટુંબિક પુરુષો જ્યાં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય છે ત્યાં આવે છે, ત્યાં આવીને દશે નખ ભેગા થાય એ રીતે બન્ને હથેળીઓને ભેગી કરી માથા ઉપર શિરસાવર્ત સાથેની અંજલિ કરી સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની તે આજ્ઞા પાછી આપે છે એટલે હે સામી! અમે જેમ તમે ફરમાવેલું તેમ બધું કરી આવ્યા છિયે એમ કહે છે.

Fig. 49. HVB. 1, 2. Siddhārtha commands his officers. At the daybreak King Siddhārtha commanded the family servants to prepare the outer hall of audience and erect his throne, and to come report when all was prepared.

In the upper register King Siddhārtha sits upon his throne, confronted by two family servants, who are receiving his orders.

In the lower register are a male lute player, a male trumpeter, a female dancer, a male drummer, and a male **manjira** player are enjoying. This painting is an unique of its kind.

ચિત્ર ૫૦. નવાળ ૪, ત્રિશલાનો આનંદ. પોતાનો ગર્ભ સહીસલામત છે એમ જણાતાં ત્રિશલા માતાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. આ ચિત્રમાં ત્રિશલા માતા ખૂબ આનંદમાં આવી જઈને, તેણીની સામે ઊભી રહેલી બે સ્ત્રી પરિચારિકાઓને પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરતી સોનાના સિંહાસન ઉપર મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત થઈને બેઠેલી છે. આ સમયે પ્રભુ મહાવીરે પોતાના માતાપિતાની હયાતિમાં દીક્ષા ન લેવાનો ગર્ભમાં જ નિયમ લીધો.

Fig. 50. SMN. 4, Queen Trisālā's joy. The embryo of Mahāvīra perceiving his mother's grief and understanding its cause, relieved her mind by quivering slightly, and now joy filled her heart. At that time the Venerable Mahāvīra made the decision not to enter the monk life so long as his parents remained alive.

In this painting, Trisālā has regained her zest for life. The aureole and diadem have reappeared, her hair is braided, she is adorned with all her finery, and she admires herself. Two maids stand before her, one holding a lotus flower and other a mirror.

ચિત્ર ૫૧. પ્રભાતનું દશ્ય. કુસુમ. પાના ૧૧૧ ઉપરથી. પછી, વળતે દિવસે સવારના પહોરમાં, જ્યારે પાંચણાં કોમળપણે પાંદડીએ પાંદડીએ ખીલવા માંડ્યાં છે. હરણાંની આંખો કોમળપણે ધીરે ધીરે ઉઘડવા લાગી છે, ઊજળું પ્રભાત થવા આવ્યું છે, વળી, રાતા અશોકની પ્રભાતના પુંજ સમાન, કેસુડાના રંગ જેવો, પોપટની ચાંચ જેવો અને ચણાડીના અડધા લાલરંગ જેવો લાલચોળ તથા મોટાં મોટાં જળાશયોમાં ઉગેલાં કમળોને ખિલવનાર હળર કિરણોવાળો તેજથી અળહળતો દિનકર-સૂર્ય ઊગી ગયો છે ત્યારે સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય બિછાનામાંથી ઊભા થાય છે.

ચિત્રમાં ઉપરના ભાગમાં આકાશમાં સૂર્ય ઉગતો હોય તે વખતે જે લાલચોળ રંગ દેખાય છે તે, અને આંખ ઉઘાડીને દોડતાં હરણો અને ખીલતાં પોયણાં નીચેના ભાગમાં અતાવીને ચિત્રકારે પ્રસંગને અનુરૂપ દશ્ય, સોનાની શાહી અને કાળો તથા લાલચોળ રંગ વાપરીને સુંદર નૈસર્ગિક દેખાવ રજૂ કરેલો છે.

Fig. 51. KSM. 111. Early morning. Then, next day, at dawn, with the expansion of blue lotuses and the gentle opening of day lotuses, with bright morning-light, and the rising of the extremely beautiful Sun—resembling the brilliancy of the red Aśoka tree, the scentless red blossoms of the **kesudo** a tree, the beak of a parrot, the red half of the **Gunja** berry, and when the thousand-rayed Sun was shining with bright light, and the darkness was removed by the strokes of its rays, and when the world of the living was involved in the saffron-coloured light of the early Sun-shine, Kṣatriya Siddhārtha rises up from his couch.

In the upper portion sky is depicted in dark-red colour and clouds are in black. In the lower portion there are two running deer, five trees and four mountain peaks. The artist has used dark-red, black and gold colours.

This is the first pure landscape that I have seen in early Western Indian miniature.

ચિત્ર પર. કાંતિ વિ. ૧, ૨૮ ઉપરથી. સિદ્ધાર્થ વ્યાયામશાળામાં. ખિછાનામાંથી ઊભા થઈને પાવઠા ઉપર ઊતરે છે, પાવઠા ઉપરથી ઊતરીને જ્યાં વ્યાયામશાળા છે ત્યાં આવે છે, ત્યાં આવીને વ્યાયામશાળામાં પ્રવેશ કરે છે, વ્યાયામશાળામાં પ્રવેશ કરીને અનેક પ્રકારનાં વ્યાયામો કરવા માટે શ્રમ કરે છે, શરીરને ચોળે છે, પરસ્પર એક બીજાનાં હાથ પગ વગેરે અંગોને મરડે છે, મદ્દયુદ્ધ કરે છે અને વિવિધ પ્રકારનાં આસનો કરે છે, એ રીતે શ્રમ કરીને આખે શરીરે અને હાથ પગ ડોક છાતી વગેરે અંગે અંગે થાકી ગયેલા તે સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયને આખે શરીરે અને શરીરના અવયવે અવયવે પ્રીતિ ઉપજાવનારાં, સુંઘવા જેવાં સુગંધથી મધમધતાં, જઠરને તેજ કરનારાં, બળ વધારનારાં, માંસ વધારનારાં અને તમામ ઈંદ્રિયોને તથા તમામ ગાત્રોને સુખમાં તરબોળ કરે તેવાં, સોવાર અને હજારવાર પકવેલાં એવાં શતપાક, સહસ્ત્રપાક વગેરે અનેક જાતનાં ઉત્તમ સુગંધવાળાં તેલો ચોપડવામાં આવ્યાં, પછી તળાઈ ઉપર ચામડું પાથરીને તે ઉપર બેઠેલા સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયને આખે શરીરે અને અવયવે અવયવે માલિશ કરવામાં નિયુક્ત, હાથે પગે સંપૂર્ણપણે કોમળ તળિયાંવાળા સુંવાળા, તેલ ચોપડવામાં, તેલની માલિશ કરવામાં, માલિશ કરેલું તેલ પરસેવા વાટે બહાર કાઢી નાખવામાં જે કાંઈ શરીરને ફાયદા છે તે તમામ ફાયદાના બરાબર જાણનારા, સમયના જાણકાર, કોઈપણ કાર્યને વિના વિલંબે કરનારા, શરીરે પડ્યા, કુશલ, બુદ્ધિવાળા અને થાકને જિતી ગયેલા એવા પુરુષોએ હાડકાંનાં સુખ માટે, માંસનાં સુખ માટે, ચામડીનાં સુખ માટે તથા રોમેરોમમાં સુખ થાય એ માટે એ ચારે પ્રકારની સુખકર અંગ સેવા થાય તે નિમિત્તે તેલ વગેરેની માલિશ કરી અને સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયનો તમામ થાક દૂર કરી નાખ્યો એટલે તે વ્યાયામશાળામાંથી બહાર નીકળે છે.

ચિત્રમાં ઉપરના અને નીચેના ભાગમાં વ્યાયામશાળામાં સિદ્ધાર્થને મુખ્યત્વે મુઠિયુદ્ધ તથા મદ્દયુદ્ધ વગેરે વ્યાયામ કરતો રજૂ કરેલો છે.

Fig. 52. KVB, 28. Siddhārtha at his gymnastic exercises. Having risen up from the couch, he gets down from the foot-stool. Having got down, he goes to the gymnasium hall. Having gone, he enters the gymnasium-hall, Having entered it, and becoming fatigued with several gymnastic exercises such as jumping, bending of stre-

tched-out limbs, wrestling, fighting, and being anointed with highly scented oils refined one hundred times or one thousand times or which nourished the system, promoted digestion, increased manly vigour, strengthened muscles excited sexual passion, and invigorated all the senses and limbs, he was shampooed by skilful persons with well-formed soft, tender palms of the hands and soles of the feet, who—were experienced in the best qualities of the art of rubbing the body with oil, massage, and bringing back the oil to the surface, they knew what to do at a particular time and were intelligent, foremost, expert, wise and untiring.

In the upper register the king is thrice represented highly animated postures, with object on his hand that resemble boxing gloves; in the lower register he appears more in wrestling attitudes, He is in “undress” position.

ચિત્ર ૫૩ નવાખ ૫, પાના ૨૮ ઉપરથી. સિદ્ધાર્થ રાજ વ્યાયામશાળામાં. વર્ણન માટે જૂઓ ઉપરના ચિત્ર પરનું આ પ્રસંગને લગતું વર્ણન.

આ ચિત્રમાં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયે મુગટ અને કુંડલ તથા વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં છે.

Fig. 53 SMN. 5, Folio 28. King Siddārtha at his gymnastic exercise. See under figure 52. In the upper register is King Siddhārtha appears in wrestling attitudes, with four other. He is dressed in lower garment (**dhoti**), decorated with beautiful design, and wears a crown, and large earrings. In the lower register he is dressed in (**dupatta**) scarf and lower garment (**dhoti**), and represented with a crown and earrings. Here he appears in shooting his bow, his companion is in animated posture, with objects on his hands that resemble boxing gloves. This painting is done with great delicacy and is especially fine.

ચિત્ર ૫૪. જયસૂ, પાના ૨૯ ઉપરથી. સિદ્ધાર્થરાજ સ્નાનગૃહમાં. વ્યાયામશાળામાં કસરતો કરીને તથા તેલ વગેરેની માલીશ કરાવીને, સિદ્ધાર્થરાજ સ્નાનગૃહમાં દાખલ થાય છે. સ્નાનઘરમાં દાખલ થઈને, ખૂબ ખર્ચ કરીને તૈયાર કરાવેલા સ્નાન કરવાના રત્નજડીત બાજેઠ ઉપર બેસીને, ઊંચી જાતના અત્તરોથી સુવાસિત કરેલા પાણીથી સ્નાન કરાવનારા માણસોના હાથે સ્નાન કરીને, મહામૂલ્યવાળા ઉત્તમ વસ્ત્રો અને આભૂષણો પરિધાન કરે છે.

ચિત્રમાં સિદ્ધાર્થરાજ સ્નાનગૃહમાં સ્નાન કરવાના રત્નજડીત બાજેઠ ઉપર મૂકેલી ગાદી ઉપર બેઠેલા છે. સિદ્ધાર્થના જમણા હાથમાં દર્યાણ છે; જ્યારે પાછળ બેઠેલો નોકર માથાના વાળ કાંસકાથી ઝોળે છે. તેઓના મસ્તક ઉપર સુંદર ચંદરવો બાંધેલો છે. આ ચિત્ર ખૂબ કાળજીપૂર્વક ચીતરેલું છે. આ ચિત્રના માથાના લાંબા વાળ ઉપરથી આપણને ખાતરી થાય છે કે ગુજરાતના પંદરમા સૈકાના પુરુષો લાંબા વાળ રાખતા હતા અને સ્નાનગૃહ તે સમયના વૈભવશાળી કુટુંબોના વૈભવનો ખ્યાલ આપે છે.

Fig. 54. JSR. 29. Sidhhāratha's toilet. After his exercises and shampooing, the king entered the bathhouse, where he bathed luxuriously and put on the robes and ornaments.

King Siddhārtha sits on a cushion on a bathing stool, while an attendant dresses his hair. He has a mirror in his right hand. A canopy is hanging above him. This painting is done with great delicacy.

ચિત્ર પપ. દેવસાના પાડાની પ્રતના એક પાના ઉપરથી. સિદ્ધાર્થ રાજના વસ્ત્રો અને આભૂષણોનું વર્ણન.

આ સુંદર સુશોભનોવાળા પાનામાં સોનાની શાહીથી સિદ્ધાર્થ રાજાએ સ્નાન કર્યા પછી જે આભૂષણો પરિધાન કર્યા હતાં, તેમાંનાં કેટલાક વસ્ત્રો અને આભૂષણોનું વર્ણન કરેલું છે :-

“હૃદય હારથી ઢંકાયેલું હોવાથી તે સવિશેષ દેખાવડું થયું, વીંટીયો પહેરવાથી પીળી લાગતી આંગળીઓ ચમકવા લાગી, આ બધું પહેર્યા પછી તેણે લાંબા લટકતા કપડાંનો ખેસ પોતાના અંગ ઉપર સરસ રીતે નાંખ્યો અને છેક છેલ્લે તે સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયે નિપુણ કારીગરે બનાવેલા વિવિધ મણિ અને સુવર્ણ અને રત્નોથી જડેલાં વિભળ બહુમૂલ્યાં, ચક્રચક્રતાં બનાવેલાં, મજબૂત સાંધાવાળાં ઉત્તમ પ્રકારનાં ઘણાં સુંદર વીરવલયો પહેર્યાં. વધારે વર્ણન શું કરવું? જાણે કે તે રાજા સિદ્ધાર્થ-સાક્ષાત્ કલ્પવૃક્ષ જ હોય એમ અલંકૃત અને વિભૂષિત બન્યો. આવા સિદ્ધાર્થ રાજાના માથા ઉપર છત્રધરોએ કોરંટના ફૂલોની માળાઓ લટકાવેલું છત્ર ધર્યું અને સાથે જ તે ધોળાં ઉત્તમ ચામરોથી વીંઝાવા લાગ્યો, તેને ભેતાં જ લોકો ‘જય જય’ એવો મંગળનાદ કરવા લાગ્યા. એ રીતે સન્ન થયેલો, અનેક ગણનાયકો, દંડનાયકો, રાજાઓ, ઇન્દ્રો-યુવરાજો, રાજાએ પ્રસન્ન થઈને જેમને પટ્ટો બંધાવેલા છે તે તલવરો-રાજ્યસ્થાનીય પુરુષો.”

Fig. 55. DVS. KS. A page containst the description of Siddhārtha's costumes and ornaments.

In this beautiful page is written by gold ink, the description of the some garments and ornaments put on by the King Siddhārtha :-

“His chest, covered with necklaces, delighted well, His fingers looked yellow by his finger-rings. He put on a well-arranged cloth upper garment hanging like a pendant. He put on glittering, well-made, well-jointed, excellent, beautiful **Vira Valayas**-Armlets indicative of pride of heroism-made of spotless and valuable jewels, gold and precious stones of various kinds by clever artisans. What more? The king was ornamented and decorated like the **Kalpa Vriksha**-The Wishing Tree yielding desired objects. Anfumbrella embellished with wreaths and garlands of flowers of Korinta Tree, was held over him, and he was fanned by white excellent chowries. His appearance was greeted by the auspicious shouting of victory. Sarrounded by many chieftains, leaders of troops, kings, princes, knights.”

દેવસા.ની કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતના સુંદરતમ સુશોભનોવાળા આ પાનામાં પાનાની જમણી બાજુના હાંસિયામાં અતુકમે આકાશમાંથી ઊડતા અને નીચે ઊતરતા પોપટો, એક નાના વર્તુલમાં આઠ પોપટનાં મોંઢાઓની અફૂલત સંયોજના, તેની નીચે પાણીમાં તરતી માછલીઓ, અને તેને પકડવાની તત્પરતા બતાવતા ગીધ પક્ષીઓ, અને છેવટે એક બીજાની આંચમાં આંચ ભરાવીને રજૂ કરેલ મયૂર-યુગલ ચિત્રકારનાં પક્ષીસૃષ્ટિના જ્ઞાન માટે આપણને પ્રશંસા કરતાં કરી મૂકે છે.

પાનાની ડાબી બાજુના હાંસિયામાં, નિરખ આકાશમાં ઊડતા જૂદીજૂદી જાતનાં પક્ષીઓ, અને સમુદ્રમાં ચાલતું એક તોર્તીંગ વહાણ અને તે વહાણના જૂદાજૂદા ભાગ ઉપર બેઠેલા જૂદાજૂદા પક્ષીઓની રજૂઆત, ચિત્રકારની પ્રસંગની રજૂઆતની ખૂબી દર્શાવે છે. વળી, વહાણના નીચેના ભાગમાં વાંકી ડોક કરીને બેઠેલો મયૂર જે ચતુરાઈથી તેને રજૂ કરેલો છે, તે તો તેની કળાના જ્ઞાન માટે ભારે માન ઉત્પન્ન કરે તેમ છે. એ અફૂલત મોરની નીચે સમુદ્રનો અગાધ જલરાશિ અને તેની અંદર તરતાં માછલાં વગેરે જલચર પ્રાણીઓની પણ રજૂઆત કરેલી છે.

પાનાની ઉપરની કિનારમાં છ પક્ષીઓ કળાલરી રીતે રજૂ કરેલાં છે. નીચેની કિનારમાં બીજાં બાર મચ્છરપક્ષીઓ પણ ખૂબીલરી રીતે રજૂ કરેલાં છે.

A page from the DVS KS with elaborate beautiful decorations. On the left panel, is an illustration of the parrots flying up in sky and descending to the earth in a small circle. There is a beautiful combination of the eight heads of the parrots; and the fishes are seen swimming in the water, and the vultures following to catch them. At the bottom extreme left side the artist has represented a peacock couple in very attractive style. The representation of the birds, fishes and the flower plants is not only significant but also beautiful.

In the right panel, are seen different kinds of birds flying in the sky at the top of the panel, and a big ship with the varieties of the birds seated on the different parts of it. Moreover, a peacock is represented turning back his neck in such a lively mood that we have to admire craftsmanship of the artist. Also at the bottom of the panel, he has represented an unfathomable ocean of water with the fishes swimming in it.

In the upper panel, the artist has shown six peacocks facing each other, three times; i. e. six peacocks are represented altogether. In the lower panel, the six double peacocks are shown i. e. altogether, twelve peacocks in different attitudes. The representation of peacocks reflects the mastery in the craftsmanship of the artist.

ચિત્ર પદ. સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા. સોહન. પાના ૧૬ ઉપરથી. સિદ્ધાર્થ રાજા સ્નાનગૃહમાંથી નીકળી, બહાર જ્યાં સભાનું સ્થાન હતું ત્યાં પહોંચ્યા અને સિંહાસન ઉપર પૂર્વદિશા તરફ મુખ રાખી બિરાજમાન થયા. ત્યારબાદ પોતાની બહુ નજીક નહીં તેમ બહુ દૂર નહીં એવી રીતે સભાના અંદરના ભાગમાં પડદો બંધાવ્યો.

પડદાની મનોહરતા

આ પડદાને વિવિધ પ્રકારનાં મણિ અને રત્નો જડેલાં હોવાથી અતિશય દર્શનીય લાગતો હતો. જ્યાં જ્યાં જાતનાં વસ્ત્રો વણાતાં હતાં, ત્યાં જ તે બનાવરાવવામાં આવેલો હોવાથી ભારે કિંમતી હતો. આરીક રેશમનો બનાવેલો અને સેંકડો ચૂંથણીઓ વડે મનને આશ્ચર્ય પમાડનારો તાણો તેમાં ખીલી નીકળતો હતો. વળી એ પડદા ઉપર અનેક પ્રકારનાં મનોહર અને આશ્ચર્યકારક ચિત્રો આલેખેલાં હતાં. વરુ, વૃષભ, મનુષ્યો, મગર-મચ્છો, પંખીઓ, સર્પો, કિત્તરદેવો, રૂઝ જાતિનાં મૃગલાં, અષ્ટાપદ નામનાં જંગલનાં પશુઓ, ચમરી ગાયો, હાથીઓ તેમ જ અશોકલતા વગેરે વનલતાઓ અને પક્ષલતાઓનાં કળાભરેલાં ચિત્રો તેમાં મુખ્ય હતાં. આ પડદો-જવનિકા બંધાવાનો ઉદ્દેશ એ જ હતો કે અંદરના ભાગમાં રાણી વગેરે અંતઃપુરવાસિનીઓ નિરાંતે બેસી શકે.

રાણીનું સિંહાસન

પડદાની અંદર રાણીને બેસવા માટે એક સિંહાસન ગોઠવવામાં આવ્યું. તેની ઉપર મણિ-રત્નની સુંદર રચના કરવામાં આવી હતી. બેસવાની જગ્યાએ સ્વચ્છ અને કોમળ રેશમી ગાદી બિછાવી તેની ઉપર સફેદ ચાદર પાથરવામાં આવી હતી. એ રીતે તે અતિશય કોમળ અને શરીરને સુખાકારી લાગે એવું સિંહાસન ગોઠવવામાં આવ્યું હતું.

ચિત્રમાં સિદ્ધાર્થ રાજા જમણા હાથમાં તલવાર તથા ડાબા હાથમાં કૂલ રાખીને સિંહાસન ઉપર વસ્ત્ર-ભૂષણોથી સુસજ્જિત થઈને બેઠેલા છે. મસ્તક ઉપર રાજછત્ર લટકે છે. વચ્ચે પડદો છે. પડદાના આંતરામાં

ત્રિશલા જમણા હાથમાં ફૂલ રાખીને વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત થઈને બેઠેલાં છે. તેમના મસ્તક ઉપર પણ ચંદરવો બાંધેલો છે. ચિત્રના ઠેક ઉપરના ભાગમાં બે મોર ચિતરેલા છે.

Fig. 56 Soh. 19. Siddhārtha and Trisālā listen to the expounding of the dreams.

When the interpreters had been shown their seats, King Siddhārtha seated on a throne and Queen Trisālā behind the elaborately ornamented veil arranged by his order. They two then listened to the interpretation.

In the painting on the left, Siddhārtha wearing **dhōti** ornaments and **mukuta** is seated on a throne, holding a naked sword in the right hand and a flower in the left. On the other side of the curtain, drawn across the centre is Trisālā wearing a **sari**, bodice, ornaments and **mukuta**. Two peacocks are seen on the balcony at the top.

ચિત્ર ૫૭. સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા તથા કૌટુંબિક પુરુષો. હંસવિ. ૧ ઉપરથી.

ભદ્રાસન મંડાવીને તે સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય કૌટુંબિક પુરુષોને બોલાવીને આ પ્રમાણે બોલ્યો : “હે દેવાનુંપ્રિયો ! તમે તરત જ જાઓ અને જેઓ અષ્ટાંગમહાનિમિત્તનાં શાસ્ત્રોનાં અર્થનાં પારગામી છે, વિવિધ શાસ્ત્રોમાં કુશળ છે તેવા સ્વપ્નલક્ષણપાઠકોને એટલે સ્વપ્નોનું ક્ષણ કહી શકે તેવા પંડિતોને બોલાવી લાવો.”

Fig. 57. HVB. 1. Siddhārtha, Trisālā and the family servants.

Having ordered it to be arranged, he calls the family servants. Having called them, he spoke thus :— Quickly, indeed, o beloved of the gods ! call the interpreters of dreams, who know the great science of Omens and their meanings in their eight branches, and who are well versed in various sciences.

ચિત્રના ઉપરના ભાગના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જૂઓ ચિત્ર ૫૬નું આ પ્રસંગને લગતું વર્ણન. નીચેના ભાગમાં ચાર કૌટુંબિક પુરુષો બેઠેલા છે.

In the painting the king and queen, fully ornamented, sit upon their respective seats. Below them are four family servants are seated.

ચિત્ર ૫૮. સ્વપ્નલક્ષણપાઠકો. પાટણ રની પ્રતના પાના ૨૩ ઉપરથી. સિદ્ધાર્થ રાજાએ સ્વપ્નલક્ષણ પાઠકોને વંદી, સારા શબ્દોમાં શુણ્ણસ્તુતિ કરી, પુષ્પ વડે પૂજી, ક્ષણ અને વસ્ત્રાદિના દાન વડે સત્કાર કરી, વિવેકપૂર્વક ઊભા થઈ તેમનું આદર-સન્માન કર્યું અને પ્રત્યેક સ્વપ્નપાઠકે પ્રથમથી જ સ્થાપેલા સિંહાસન ઉપર પોતપોતાની બેઠક લીધી. તે પછી સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયે હાથમાં ફૂલ-ફૂલ લઈ અતિ વિનયપૂર્વક સ્વપ્નપાઠકોને સ્વપ્નનું ક્ષણ પૂછ્યું.

સ્વપ્નપાઠકોને આ વાત સાંભળી ઘણો જ સંતોષ અને આનંદ થયો. તેમણે તે સ્વપ્નના અર્થ વિચાર્યા અને પોતપોતાની અંદર મસલત ચલાવી. પોતાની ખુદી વડે બરાબર અર્થ અવધારી પરસ્પર એકબીજાના અભિપ્રાય મેળવી, સંશયોના ખુલાસા કરી, એકમત થઈ, સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય આગળ ચૌદ મહાસ્વપ્નોનું ક્ષણ કહેવા લાગ્યા.

ચિત્રમાં ચારે સ્વપ્નપાઠકો સુવર્ણના અલગઅલગ સિંહાસનો ઉપર બેઠેલા છે અને દરેકે કિંમતી વસ્ત્રાભૂષણો અંગ ઉપર ધારણ કરેલાં છે. ખાસ કરીને દરેકના શરીર પરનાં રેશમી કપડાંની બુદ્ધી બુદ્ધી ભાતની ડિઝાઇનો આપણને પંદરમા સૈકાના ગુજરાતી કાપડના નમૂનાઓ પૂરા પાડે છે. આ ચિત્ર પણ સર્વાંગ સુંદર છે.

Fig. 58. HGP. 2, 23. The interpreters of the dreams. The astrologers, expounders of dreams, and determiners of prognostications, on being summoned, bathed, arrayed themselves in auspicious garments, and came to Siddhārtha's court, where they were given the seats of honour that had been prepared. Siddhārtha told them the dreams. They recited the books on dreams, and assured him that the child would be either a universal emperor or a universal religious saviour (Jina).

In the painting four of the dream interpreters sits on the seats of honour.

ચિત્ર ૫૮. નવાખ ૧, ૩૮ ઉપરથી. સિદ્ધાર્થ સ્વપ્નલક્ષણપાઠકો પાસેથી સ્વપ્નોનું ફલ સાંભળે છે.

ચિત્રમાં સિદ્ધાર્થરાજા જમણા હાથમાં તલવાર તથા ડાબા હાથમાં ફૂલ રાખીને સિંહાસન ઉપર વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત થઈને બેઠેલા છે. તેના માથા ઉપર રાજજત્ર લટકે છે. તેની આગળ સ્વપ્નલક્ષણપાઠકોમાંથી ઉપરના ભાગમાં બેઠેલો એક સ્વપ્નલક્ષણપાઠક સ્વપ્નનું ફલ સંભળાવે છે, અને બીજો નીચેના ભાગમાં બેઠેલો સ્વપ્નલક્ષણપાઠક સ્વપ્નશાસ્ત્રના ઓળખામાંથી સ્વપ્નોનું ફલ વાંચી સંભળાવે છે.

Fig. 59. SMN. 1. 38. Siddhārtha listens to the expounding of the dreams.

In the painting King Siddhārtha sits upon the familiar spired throne, while before him one of the dream interpreters expounding the meaning of the dreams, and the second interpreter reads from a roll of dreams, held in his right hand, and makes the prediction. over the king's head is parasol.

ચિત્ર ૬૦. નવનિધાન. કુસુમ. પાના ૫૭ ઉપરથી. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના ગર્ભનું દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાંથી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં પરાવર્તન કર્યા પછી, તિર્છા લોકમાં નિવાસ કરનાર જૂંલક જાતિના દેવોએ પૂર્વે દાટેલા અને ઘણા કાળનાં પુરાણાં મહાનિધાનો લાવીલાવીને સિદ્ધાર્થરાજાના લવનમાં મૂકવા માંડ્યા.

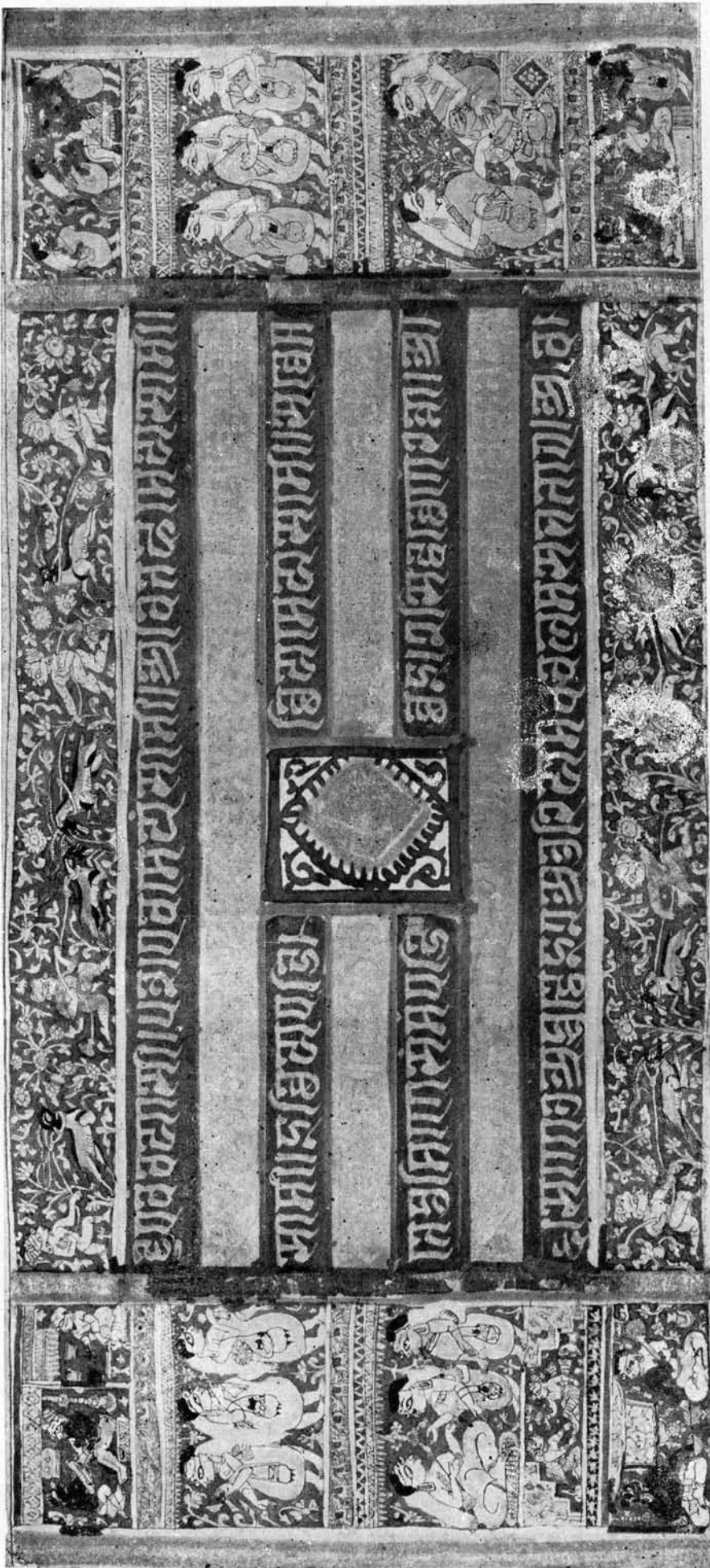
ચિત્રમાં નવ મહાનિધાનના અધિષ્ઠાયક નવ દેવોની પ્રતિકૃતિઓ ચિત્રકારે રજૂ કરી છે. કલ્પસૂત્રની કેટલીક સચિત્ર, હસ્તપ્રતોમાં આ નવ આકૃતિઓને બદલે નવ કલશની આકૃતિઓ પણ ચીતરેલી મળી આવે છે.

Fig. 60. KSM. 57. Navanidhāna. From the time when Mahāvīra was brought into the Jñātri family, the servants of Vaiśramaṇa (Kubera, god of wealth) brought to Siddhārtha's palace treasure which had been buried in all sorts of places and forgotten. All the gold, silver, corn, seraglio, arms, subjects, glory of the Jñātris all increased. The consequence Mahāvīra's parents decided to name him Vardhamāna.

In the painting appear nine gods of wealth (navanidhana), symbolizing the prosperity of Siddhārtha and his clan. They are seated in three rows, of three.

ચિત્ર ૬૧. ત્રિશલાનો શોક અને હર્ષ. પાટણ ૨ ના પાના ૨૭ ઉપરથી. ચિત્રમાં ઉપર અને નીચે એમ બે પ્રસંગો છે. તેમાં કથાના પરિચયની શરૂઆત ઉપરના ચિત્રથી થાય છે.

ચિત્રમાં માતા હથેલી ઉપર મુખ ટેકવીને શોકસાગરમાં ડૂબેલાં દેખાય છે. માતાના મસ્તક પાછળ ફરતું આભામંડલ રત્નજડિત છે. માતાની પાછળ એક સ્ત્રી-પરિચારિકા આમર વીંઝતી બેઠેલી છે અને સામે બીજી બે સ્ત્રીઓ, અનુક્રમે હાથમાં ફૂલની છાંય તથા પોપટ અને વીણા હાથમાં પકડી રાખીને ત્રિશલા માતાને

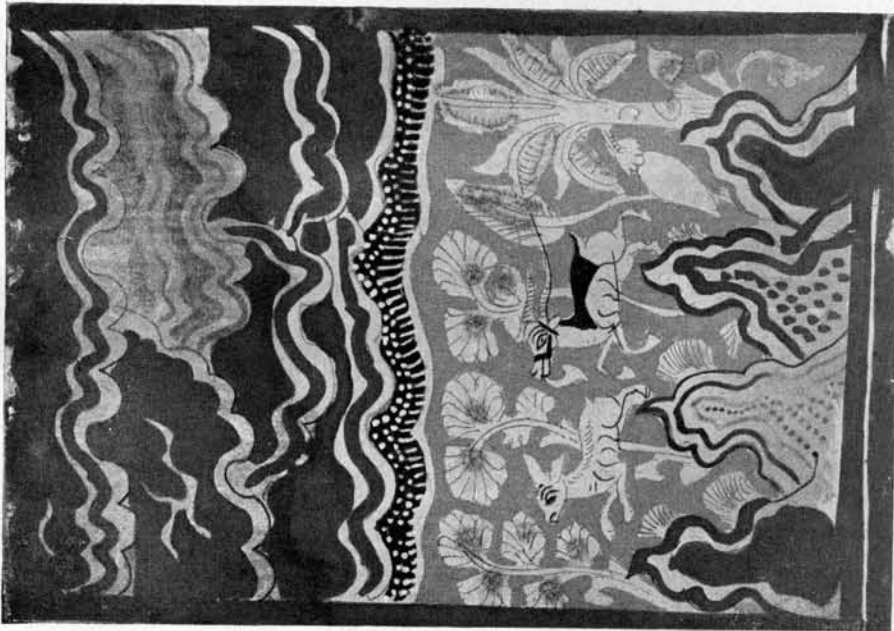
૪૮ સિદ્ધાર્થરાજ ત્રિશલાદેવીને ચૌદ સ્વપ્નોનું ફળ કહે છે
 48 DVS. Siddhārtha tells the meaning of dreams

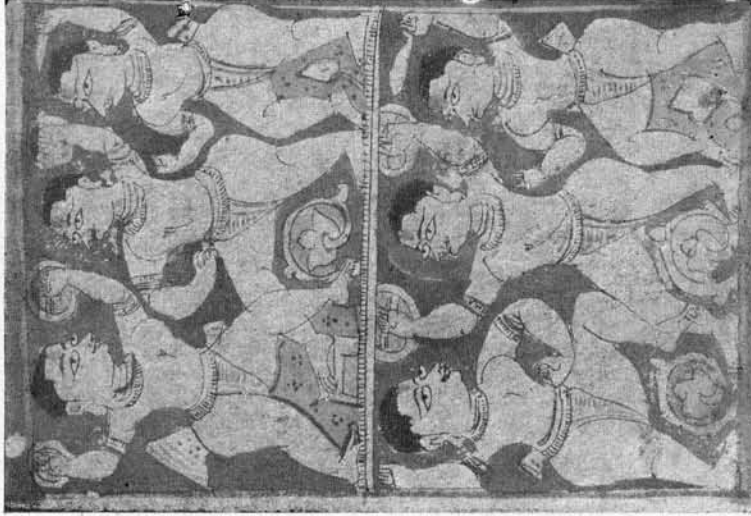
૫૦ ત્રિશલાનો આનંદ
50 Queen Trisala's Joy

૪૯ સિદ્ધાર્થરાજા દ્રોણિદેવે આવેલા કુરે છે
49 Siddhartha despatches messengers

૫૧ પ્રભાતનું દેશ્ય
51 Early morning

૫૨ સિદ્ધાર્થરાજ વ્યાયામશાળામાં
52 Siddhārth at his
gymnastic exercises

૫૩ સિદ્ધાર્થરાજ બ્યાયામશાળામાં
53 Siddhartha at his gymnastic exercises

૫૪ સિદ્ધાર્થ અને ત્રિશલા કૌટુંબિક પુરુષો સાથે
54 Siddhartha and Trisala with family servants

આશ્વાસન આપતી ઊભેલી છે. સામે ઊભેલી બંને સખીઓના મસ્તક ઉપર સુંદર ડિઝાઇનવાળો ચંદરવો બાંધેલો છે. આ ચિત્રમાંની ચારે સ્ત્રીઓના ચહેરા શોકમગ્ન છે. આ ચિત્રમાં ચારે સ્ત્રીપાત્રોએ પહેરેલાં રેશમી વસ્ત્રોની બુદ્ધીબુદ્ધી ડિઝાઇનો, આપણને તે સમયના ગુજરાતના કારીગરો કેવા સુંદર કાપડનું વણાટકામ તથા છાપકામ કરતા હશે તેના નમૂનાઓ પૂરા પાડે છે.

આ પછી ચિત્રના અનુસંધાને, ગર્ભના ફરકવાથી ત્રિશલા માતાના હર્ષને પ્રસંગ બેવાનો છે. ભગવાન મહાવીરે ગર્ભમાં રહ્યા છતાં અવધિજ્ઞાનના બળથી, માતાનો મનોગત સંકટ જાણી લીધો. પછી તેમણે પોતાના શરીરનો એક ભાગ રહેજ કંપાવ્યો. ગર્ભ સહિસલામત છે એમ જણાતાં ત્રિશલા માતાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તેમના બંને નેત્રોમાંથી ઉદલાસભાવ ઝરવા લાગ્યો. મુખરૂપી કમલ સહસ્રા પ્રકુલિત થયું અને રોમેરોમમાં આનંદનો પ્રવાહ ઝરવા લાગ્યો. તેમણે પોતાની સખીઓ વગેરેને કહ્યું, કે ખરેખર, મારો ગર્ભ સહિસલામત છે.

ચિત્રમાં ત્રિશલા માતા આનંદમાં આવી જઈને, ડાબા હાથમાં દર્પણ પકડીને તેમાં પોતાનો ચહેરો જોતાં જોતાં સામે ઊભી રહેલી બંને સખીઓને જમણા હાથ ઊંચો રાખીને પોતાનો ગર્ભ સહિસલામત છે, તેમ કહેતાં જણાય છે. આ ચિત્રમાંની ત્રણે સ્ત્રીઓનાં કપડાંની તથા માથા ઉપરના ચંદરવાના કાપડની ડિઝાઇનો પણ ખાસ પ્રેક્ષણીય છે.

Fig. 61. HGP. 2, 27. Two scenes in one : (a) sadness in the palace; (b) Trisālā's joy. Red background; in the upper panel Trisālā is seated on a cushion at the left, wearing a turquoise light blue scarf, a sari worked with a geese pattern, mukuta and ornaments. A chauri bearer in full-sleeved bodice stands behind her, on the right are two attendants, one holding a tray of ornaments and the other a parrot.

In the lower panel Trisālā seated on the left, and has regained her zest for life. She is looking at her self in a mirror. The aureole and diadem have reappeared. Her hair is braided and she is adorned with all her finery. On the right, two maids stand before her, one holding a lotus flower and other a parrot.

The picture is very carefully drawn, and the decorative design on the costume very carefully filled in with equal care.

ચિત્ર ૬૨. પાટણ ૩, ૪૨. ઉપરથી. ત્રિશલા માતાનો ગર્ભ ફરકવાથી આનંદ.

ચિત્રની મધ્યમાં સોનાના હિંચોળાખાટ ઉપર રાણી ત્રિશલાદેવી પોતાના ડાબા હાથમાં દર્પણ પકડીને જોઈ રહ્યા છે. તેણીના ડાબા હાથના નીચેના ભાગમાં (પ્રભુ મહાવીર તેણીના ગર્ભમાં હોવાથી) ચિત્રકારે તે દર્શાવવા બાલકરૂપે અહીં રજૂ કરેલાં છે. હિંચોળાખાટની નીચે બે પાદપીઠ રજૂ કરેલાં છે. રાણીએ લીલા રંગની કંચુકી શુભાળી રંગનું ઉત્તરીયવસ્ત્ર અને સુંદર કૂલની ચિત્રાકૃતિવાળી સાડી પરિધાન કરેલ છે. રાણીનું મુખારવિંદ ખૂબ આનંદિત દેખાય છે. આ ચિત્ર, ચિત્રકારના સમયની શ્રેષ્ઠિત્વનીઓના પહેરવેશની સુંદર રજૂઆત કરે છે.

Fig. 62. Pātana 3, 42. Trisālā rejoicing at the movement of the foetus.

Queen Trisālā is seated on a well-designed golden swing bed holding a mirror in her left hand. Near her left hand (Śrī Mahāvīra as foetus in her womb), artist represents here Mahāvīra as a child. The top design of the swing bed is artistically drawn and the whole lay-out is well planned. The red background enhances the beauty of the whole

setting. The Queen wears a green bodice, rose coloured upper garment and flower designed blue lower garment. The jewelled ornaments worn by her and the nice setting of her hair are indicative of the prevalent vogue. The forehead has a nice circular **tilaka**. The whole illustration represents the vogue of the period of the artist. The Queen's face beams with delight.

ચિત્ર ૬૩. સામળા. પ્રતના પાના ૪૪ના પ્રથમ ભાગ ઉપરથી. પ્રભુ શ્રીમહાવીરના પૂર્વના ૨૩ પૂર્વભવો.

ડાબી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરનો જીવ પહેલા ભવમાં નયસાર નામે ગ્રામપતિ હતો. તે એક વખત લાકડા લેવા વનમાં ગયો હતો, ત્યારે અપોરના લોજન સમયે સાર્થથી છૂટા પડેલા સાધુને ખાનપાન વહોરાવીને માર્ગ બતાવે છે. ચિત્રમાં હાથમાં કુહાડો લઈને ઊભેલા નયસારને સાધુ ઉપદેશ આપતા દેખાય છે. પ્રસંગના અનુસંધાને જંગલ બતાવવા ઉપરની કિનારમાં ચાર ઝાડો ચીતરેલાં છે.

ઝાડોની જોડે જ અનુક્રમે મહાવીર બાવીશમા ભવે સામાન્ય મનુષ્ય થયા તે પ્રસંગ ચીતરેલો છે. પછી અનુક્રમે ઉપરની જ કિનારમાં બીજથી સાતમા ભવ સુધીના ચિત્રપ્રસંગો આ પ્રમાણે રજૂ કરેલા છે. બીજા ભવમાં પ્રભુ સૌધર્મ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા. ચિત્રમાં તે પ્રસંગ દર્શાવવા વિમાનની રજૂઆત કરેલી છે. ત્રીજા ભવમાં પ્રભુ ભરત ચક્રવર્તીના મરિચી નામના પુત્ર થયા હતા અને તે ભવમાં પહેલા તીર્થંકર શ્રીઋષભદેવ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. ચિત્રમાં મધ્યના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં જમણી બગલમાં ઓઘો તથા હાથમાં દાંડો આપીને મરીચીની સાધુ અવસ્થામાં રજૂઆત કરેલી છે. ચોથા ભવમાં પ્રભુ બ્રહ્મદેવલોકમાં દેવતા થયા હતા. ચિત્રમાં તે પ્રસંગ દર્શાવવા વિમાનની રજૂઆત કરેલી છે. પાંચમા ભવમાં પ્રભુ કૌશિક નામના બ્રાહ્મણ થયા હતા. ચિત્રમાં તે પ્રસંગની રજૂઆત હાથમાં દાંડ પકડીને ઊભા રાખીને કરેલ છે. પછી પ્રભુના નાના નાના દેવાદી ભવોની ગણતરી કરી નથી; છતાં પણ ચિત્રકારે અહીં તે માટે એક વિમાનની રજૂઆત કરેલી છે. છઠ્ઠા ભવમાં પ્રભુ પુષ્પ નામના બ્રાહ્મણ થઈને અંતે ત્રિદંડી થયા હતા. તેથી જ ચિત્રમાં હાથમાં દાંડ પકડીને ઊભા રાખીને તે પ્રસંગની રજૂઆત કરેલી છે. સાતમા ભવમાં પ્રભુ સૌધર્મ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી ચિત્રમાં દેવ-વિમાન રજૂ કરેલું છે.

જમણી બાજુના હાંસિયામાં આઠથી અગિયાર ભવ સુધીના પ્રસંગો આ પ્રમાણે રજૂ કરેલા છે.

આઠમા ભવમાં પ્રભુ અગ્નિદ્યોત નામના બ્રાહ્મણ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી ચિત્રમાં હાથમાં દાંડ પકડીને ઊભેલા બ્રાહ્મણની રજૂઆત હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં કરેલી છે. નવમા ભવમાં પ્રભુ ઇશાન દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી હાંસિયાના બીજા ભાગમાં દેવવિમાનની રજૂઆત કરેલી છે. દશમા ભવમાં અગ્નિભૂતિ નામના બ્રાહ્મણ તરીકે ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી, ચિત્રમાં હાથમાં દાંડ પકડીને ઊભેલા બ્રાહ્મણની હાંસિયાના ત્રીજા ભાગમાં રજૂઆત કરેલી છે. અગિયારમા ભવમાં પ્રભુ સનતકુમાર દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી ચિત્રમાં દેવવિમાનની રજૂઆત કરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ તરફ આરમા ભવથી સત્તરમા ભવની રજૂઆત અનુક્રમે આ પ્રમાણે કરેલી છે.

આરમા ભવમાં ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણ તરીકે ચિત્રમાં રજૂઆત કરેલી છે. તેરમા ભવમાં માર્કેન્દ્ર દેવલોકમાં દેવતરીકે રજૂઆત કરેલી છે. ચૌદમા ભવમાં સ્થાવર નામના બ્રાહ્મણ તરીકે રજૂઆત કરેલી છે. પંદરમા ભવમાં બ્રહ્મ દેવલોકમાં દેવતરીકે રજૂઆત કરેલી છે. સોળમા ભવમાં વિશ્વભૂતિ નામના યુવરાજ તરીકે રજૂઆત કરેલી છે. સત્તરમા ભવમાં મહાશુક નામના દેવલોકમાં દેવ તરીકે રજૂઆત કરેલી છે.

ડાબી બાજુના હાંસિયામાં અઢાર તથા ઓગણીસમા ભવની રજૂઆત આ પ્રમાણે કરેલી છે :

હાંસિયાની મધ્યમાં સિંહાસન ઉપર બેઠેલા ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવની અઢારમા ભવ તરીકે રજૂઆત કરેલી છે. વાસુદેવની નીચે વાસુદેવના આયુધો રજૂ કરેલાં છે. અઢારમા ભવમાં પ્રભુ સાતમી નરકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી હાંસિયાની નીચેના ભાગમાં નરકાવાસની રજૂઆત કરેલી છે.

નીચેની કિનારમાં ડાબી બાજુથી જમણી તરફ અનુક્રમે ૨૦, ૨૧ અને ૨૩મા ભવની રજૂઆત આ પ્રમાણે કરેલી છે :

વીસમા ભવમાં પ્રભુ સિંહ તરીકે ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી સિંહની, એકવીશમા ભવમાં પ્રભુ ચોથી નરકમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી નરકાવાસની અને તેવીશમા ભવમાં પ્રભુ પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી તરીકે ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી ચક્ર પકડેલા મનુષ્યની રજૂઆત કરેલી છે. બાવીશમા ભવમાં પ્રભુ મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી મનુષ્ય તરીકે ઉપરની કિનારમાં રજૂઆત કરેલી છે.

Fig. 63. SMP. 44. Symbolic incidents from the first to twenty-third previous Bhavas, of Śrī Mahāvīra.

The officer named Nayasāra in the first previous Bhava of Śrī Mahāvīra's soul. Once he went in forest, for the purpose of bringing timber. At the time of mid-day meal, an idea came up to Nayasāra's mind. If a hungry ascetic straying away from caravan, ignorant of right road, happens to here as my guest, I will first feed him and, then, I will take my meals."

With this intention in his mind, as Nayasāra was seeing all directions, he saw some pious sages who had become separated from the caravan. As soon as Nayasāra saw them, he immediately advanced forward to receive them. Bowing down respectfully before them, he said "O venerable sages ! O magnanimous personages ! please accompany with me to my dwelling and do me favour."

On being thus requested by Nayasāra, the Sādhus went to his dwelling. Nayasāra, then provided them water and food.

In the meantime, Nayasāra, having finished his meals and approached to Sādhus and said "O magnanimous persons ! you come with me. I shall show you the road to the town." The Sādhus accompanied him.

When Nayasāra and the Sādhus arrived at the road to the town, the chief of the Sādhu, explained to him, the essence to the True Religion. On hearing the preaching of the Sādhu, Nayasāra considered himself very fortunate and from that time onwards, he acquired **Samyaktva** i. e. firm belief in the doctrines and teaching of the Tīrthaṅkaras.

In our painting in the upper register of the left margin is depicted a monk and a Nayasāra holding an axe by his left hand and in continuation, to represent the forest, the artist has depicted here trees, in the begining of the upper border.

In the continuation of the trees the artist depicts here two men to represents

Śrī Mahāvīra's twenty-second previous Bhava. Then, in continuation in the upper border, depicted incidents of the second to seventh previous Bhavas of Śrī Mahāvīra :

After death, the soul of Nayasāra, who had acquired **Samyaktva** from the monk, was born during the second previous Bhava as a celestial being in Saudharma Devaloka.

In the painting it is represented by a celestial-palace.

The Soul of Nayasāra having completed his existence as a god, was born during the third previous Bhava as a son of Bharata chakravarti named Marici. He took Dikṣā, at the hands of his grand-father-the first Tirthaṅkara Śrī Ṛṣābhadeva.

In the painting a monk is represented with the broom (**rajoharana**) and the staff, in the upper register of the middle margin.

The Soul of Marici was, after death, born as a celestial being in Brahma deva-loka, during the fourth previous Bhava.

In the painting it is represented by a celestial-palace.

On descent from Brahma deva-loka, the soul of Marici was born, during the fifth previous Bhava of Śrī Mahāvīra, as a Brāhmaṇa named Kausika. During the latter part of his life, he became **Tridandi sanyasi**, an ascetic bearing a triple staff.

In the painting he is represented as Tridaṇḍi sanyāsi.

After enduring innumerable miseries as a minor god or as a lower animal being, he was born during the sixth previous Bhava, of Śrī Mahāvīra, as a Brāhmaṇa named Puṣpamitra, he became **parivrajaka**,

In the painting it is represented by a celestial-palace and as parivrājaka.

Puṣpamitra was born, during the seventh previous Bhava of Śrī Mahāvīra as a god in Saudharma deva-loka,

In the painting it is represented by a celestial-palace.

Descending on the expiration of celestial being, he was born as a Brāhmaṇa named Agnidyota, in the eighth previous Bhava of Śrī Mahāvīra. During the latter age, he became parivrājaka.

In the right hand margin, the incidents of the eighth to eleventh previous Bhava are represented :

In the upper register, he is depicted as a parivrājaka.

After death, he was born, during the ninth previous Bhava of Śrī Mahāvīra, as a god in Isāna deva-loka.

In the second register, it is represented by a celestial-palace.

After experiencing various divine pleasures, he was born, during the tenth previous Bhava of Śrī Mahāvīra as a Brāhmaṇa named Agnibhūti. In the young age, he became Parivrājaka.

In the third register, he is represented as a Parivrājaka.

The soul of Marici during the eleventh previous Bhava of Śrī Mahāvīra was born as a god in Sanatkumāra deva-loka.

In the lower register, it is represented by a celestial-palace.

In the lower border, from right to left, the incidents of the twelfth to seventeenth previous Bhava are represented :

Leaving the Sanatkumāra deva-loka, the soul of Marici during the twelfth previous Bhava of Śrī Mahāvīra was born as a Brāhmaṇa named Bhāradvāja.

There also, he became Parivrājaka in his old age.

In the lower border, he is represented as a Parivrājaka.

During the thirteenth previous Bhava of Śrī Mahāvīra, the soul of Marici was born as a god in Mahendra deva-loka.

In the lower border, it is represented by a celestial-palace on the completion of his age-limit, he left the deva-loka,

The soul of Marici, during the fourteenth previous Bhava of Śrī Mahāvīra, was born as a Brāhmaṇa named Thāvara. There also, he became Tridaṇḍi ascetic.

In the lower border, it is represented as an ascetic.

After death, the soul of Marici, was born during the fifteenth previous Bhava of Śrī Mahāvīra, as a god in Brahma deva-loka.

In the lower border, it is represented by a celestial-palace.

Descending from Brahma deva-loka, the soul of Marici, was born during the sixteenth previous Bhava of Śrī Mahāvīra as Viśvabhūti prince.

In the middle of the lower border, Vishvabhūti is represented well dressed, seated on the golden cushion.

During the seventeenth previous Bhava, he was born as a god in Mahāśukra deva-loka.

In the lower border, it is represented by a celestial-palace.

Descending from Mahāśukra deva-loka, the soul of vishvabhūti was born as Tripriṣṭha Vāsudeva, during the eighteenth previous Bhava of Śrī Mahāvīra.

In the middle register of left side margin, Tripriṣṭha Vāsudeva is represented sitting on a spired throne, the honorific parasol of sovereignty above him. The weapons of Vāsudeva are represented below him.

During the Nineteenth previous Bhava, he was born as a Nāraka in the seventh hell.

In the begining of the lower border, it is represented by a Narakāvāsa, the dwelling place of Nāraka.

During the twentieth previous Bhava, the soul of Śrī Mahāvīra was born as a lion.

In the second compartment of the lower border, lion is already represented.

On the completion of his life as a lion, he was born as a Nāraka in the fourth-hell during his twenty-first previous Bhava.

In the third compartment of the lower border, it is represented by a Narakāvāsa, the dwelling place of Nāraka.

The soul of Nayasāra, after wandering in Saṃsāra, during the twenty-second previous Bhava was born in royal family named Vimala.

In the second compartment of the upper border is represented, Vimala as a human being.

During the twenty-third previous Bhava, he was Priyāmītra Cakravartin.

In the fourth compartment of the lower border is represented, Priyāmītra Cakravartin. He holds a cakra in his both hands.

આ પ્રતના પાના ૪૪ના પ્રથમ ભાગમાં સોનાના અક્ષરોથી આ પ્રમાણે લખેલું છે :

‘દોહદોનું પૂરું સન્માન જાળવવામાં આવ્યું, એ દોહદોનું જરા પણ અપમાન થવા દેવામાં ન આવ્યું. એ રીતે તેનું પૂર્ણ વાંછિત સિદ્ધ થવાથી દોહદો શમી ગયા છે, અને હવે દોહદ થતા અટકી ગયા છે એવી તે સુખે-સુખે ટેકો લઈને બેસે છે, સૂવે છે, જાલી રહે છે, આસન ઉપર બેસે છે, પથારીમાં આજોડે છે, એ રીતે તે, ગર્ભને સુખે સુખે ધારણ કરે છે.

તે કાલે તે સમયે ત્રીભંજનુ ચાલતી હતી તેનો જે તે પ્રથમ માસ એટલે ચૈત્ર માસ અને તે ચૈત્ર માસનો બીજો પક્ષ એટલે ચૈત્ર માસનો શુદ્ધ પક્ષ પ્રવર્તતો હતો, તે ચૈત્ર માસના શુદ્ધ પક્ષનો તેરમો દિવસ એટલે ચૈત્ર શુ. ૬૦ તેરમો દિવસે બરાબર નવ માહના તદ્દન પૂરા થયા હતા અને તે ઉપર સાડાસાત દિવસ વીતી ગયા હતા, ગ્રહો બધા ઉચ્ચ સ્થાનમાં આવેલા હતા, ચંદ્રનો પ્રથમ યોગ ચાલતો હતો, દિશાઓ અધી સૌમ્ય, અંધકાર વિનાની અને વિશુદ્ધ હતી. શુકનો બધાં જયવિજયનાં’

In the text written by gold letters :

‘Whose desires have been fulfilled, whose desires have been respected by the acquisition of wished-for objects, whose desires have not been disregarded even for a moment, whose desires have been removed completely by the acquisition of the desired object, and who has now become entirely free from any desires, reposes herself on a pillow etc, sleeps, gets up, sits down, wallows in bed when she is free from sleep. and moves about happily in a way that does not produce the least harm to her foetus,

During that age, at that time on the thirteenth day of the second fortnight of the first month of summer, that is on the thirteenth day, of the bright fortnight of the month of Caitra, after the completion of nine months and seven and a half days, when the planets occupied the highest aspects, when the Candara-moon assumed an excellent position when all the directions were calm, free from darkness and serene, when all the birds were making Jaya Vijaya sound.’

ચિત્ર ૬૪. સામળાની પ્રતના પાના ૪૪ ઉપરથી. પ્રભુ શ્રીમહાવીરના ચોવીશથી છવીશ સુધીના પૂર્વભવો અને જન્મ.

ડાબી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ ચોવીશમા ભવમાં મહાશુક દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી દેવવિમાનની રજૂઆત કરેલી છે. હાંસિયાના મધ્યભાગમાં પચીશમા ભવમાં પ્રભુ નંદન નામના રાજપુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી હાંસિયાના મધ્યભાગમાં સિંહાસન ઉપર બેઠેલા રાજપુત્રની રજૂઆત કરેલી છે. હાંસિયાના નીચેના ભાગમાં પ્રભુ છવીશમા ભવમાં પ્રાણુત દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી દેવવિમાનની રજૂઆત કરેલી છે.

સત્તાવીશમા ભવમાં પ્રભુ મહાવીર તરીકે ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી ચિત્રમાં ત્રિશલા માતા સુવર્ણપલંગ ઉપર સૂતેલાં છે, અને પોતાના ડાબા હાથથી મહાવીર પ્રભુને બાલકરૂપે પકડી રાખેલા છે. ત્રિશલા દેવીની સન-મુખ બહેલો પરિચારિકા ચામર વીંઝે છે. મધ્યના હાંસિયામાં સુંદર ચિત્રાકૃતિઓ ચીતરેલી છે.

જમણી બાજુના હાંસિયાના ઉપરના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરને સાધુપણમાં બંને કાનમાં ખીલા ઠોકીને જોવાળીયાએ કરેલા ઉપસર્ગની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે. હાંસિયાના નીચેના ભાગમાં પ્રભુ મહાવીરના પગ પાસે બંને બાજુ એકેક ભક્ત બેઠેલ છે.

ઉપરની કિનારમાં અનુક્રમે બેઠેલો એક શ્રાવક, જૈન સાધુને ભિક્ષા આપતી એક શ્રાવિકા, સિદ્ધાર્થરાજા અને ત્રિશલા રાણી તથા બે શ્રાવકો અને બે શ્રાવિકાઓ બંને હસ્તની અંજલિ બેઠીને પ્રભુની સ્તુતિ કરતા બેઠેલા છે.

નીચેની કિનારમાં ત્રણ ઘોડાઓ તથા ત્રણ હાથીઓ તથા પ્રભુની સ્તુતિ કરતો એક ભક્ત બેઠેલો છે.

પાનામાં સોનાના અક્ષરોથી પ્રભુના જન્મનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરેલું છે :—

‘પવન જમણી તરફનો અનુકૂળ અને લોંબો અડીને ધીરે ધીરે વાતો હતો, મેદિની ખરાબર ધાન પાકી જવા ઉપર આવવાને લીધે નીપજેલી હતી, દેશના તમામ લોકો પ્રમોદવાળા બની રમતગમતમાં ગુલતાન હતા તેવે સમયે લગભગ મધરાતના વખતે, હસ્તોત્તરા નક્ષત્રનો એટલે ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રનો યોગ આવતાં ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ આરોગ્ય આરોગ્યપૂર્વક પુત્રને જન્મ આપ્યો.

જે રાતે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જન્મ્યા તે રાત, ઘણા દેવો અને ઘણી.’

Fig. 64. SMP. 44. The incidents of the twenty-fourth to twenty-sixth previous Bhava and the Birth of Śrī Mahāvīra,

During the twenty-fourth previous Bhava, the soul of Nayasāra, was born as a beautiful god in Mahāsukra devaloka.

In the upper register of left hand margin, it is represented by a celestial palace.

Descending from Mahāsukra deva-loka, the soul of Nayasāra, during the twenty-fifth previous Bhava, of Śrī Mahāvīra, was born as Nandanakumāra in the royal family.

In the middle register of left hand margin, Nandana is represented sitting on a throne, the honorific parasol of sovereignty is above him.

During the twenty-sixth previous Bhava of Śrī Mahāvīra, the soul of Nayasāra, was born as an affinent god in Prānat deva-loka.

In the lower register, it is represented by a celestial palace.

After completing his age-limit as a celestial being, the soul of Nayasāra, having descended from the Prānat deva-loka, during the twenty-seventh Bhava, Queen Trīśalā gave-birth to Śrī Mahāvīra.

In the painting, Trīśalā is represented lying on a golden couch furnished with a flower, bed sheet and a cushion. The babe Mahāvīra is supported by her left arm. Her sārī is decorated with a flower pattern, a scarf covering her coiffure is wrapped round her waist and she wears ornaments. A maid is in attendance.

In the upper register of right margin, Śrī Mahāvīra is represented in Kāyotsarga-mudrā with two spikes in the ears. In the lower register, two laymen sitted in worshipping attitude, seeing towards Śrī Mahāvīra, standing in Kāyotsarga.

In the upper border is represented, A layman in first compartment. A laywoman is giving alms to a jain monk in second compartment. King Siddhārtha and Queen Trīśalā sitted in third compartment. Two laymen and two laywomen sitted in fourth compartment. All are worshipping Śrī Mahāvīra with folded hands.

In the lower border is represented. three horses, three elephants and a layman.

In the text written by gold letters :

‘The southernly pleasant wind was gently touching the ground, at a time when all the people were joyful and amusing themselves playfully on account of heathfulness and a time of plenty, at midnight, when the moon was in conjunction with the constellation uttarāphālgunī, Trīśalā Kṣatriyāṇī painlessly gave birth to a healthy child.

The night during which Śramaṇa Bhagavān Mahāvīra was born, many gods and many.”

ચિત્ર ૬૫ થી ૮૦. દેવસાના પાડાની કલ્પસૂત્રની પ્રત ઉપરથી.

ચિત્ર ૬૫ થી ૭૨ પ્રભુ મહાવીરના જન્મ સમયે છાપન દિક્કુમારીઓનું આગમન. પ્રભુનો જન્મ થતાં છાપન દિક્કુમારીઓનાં આસન કંખ્યાં અને અવધિજ્ઞાને કરીને શ્રીઅરિહંત પ્રભુનો જન્મ થએલો જાણી હર્ષપૂર્વક સૂતિકાઘરને વિષે આવી તેઓમાં ૧ ભોગંકરા, ૨ ભોગવતી, ૩ સુભોગા, ૪ ભોગમાલિની, ૫ સુવત્સા, ૬ વત્સમિત્રા, ૭ પુષ્પમાળા અને ૮ અનંદિતા નામની આઠ દિક્કુમારીઓએ અધોલોકમાંથી આવીને પ્રભુને તથા પ્રભુની માતાને નમસ્કાર કરી ઈશાન ખૂણામાં સૂતિકા ઘર રચ્યું; અને એ ઘરથી એક યોજન પર્યંત વાયુ વડે જમીનને સંવર્ત વાયુ વડે શુદ્ધ કરી.

ચિત્રમાં અધોલોકથી આવેલી આઠ દિક્કુમારીઓ એક હાથમાં સૂતિકા ઘર રચવાની સામગ્રી પકડીને બેઠેલી દેખાય છે. આ આઠે અનુક્રમે, ઉપરથી નીચે જોવાની છે. પહેલા હાંસિયામાંની ત્રણ, બીજા હાંસિયામાંની પાંચ ત્રણ, અને ત્રીજા હાંસિયામાંની ઉપરની બે મળીને કુલ આઠ છે.

ચિત્ર ૭૩ થી ૮૦ દિક્કુમારીઓનું આગમન. ૯ મેઘંકરા, ૧૦ મેઘવતી, ૧૧ સુમેઘા, ૧૨ મેઘમાલિની, ૧૩ તોયધારા, ૧૪ વિચિત્રા, ૧૫ વારિષેણા, અને ૧૬ બલાહિકા નામની આઠ દિક્કુમારીઓએ ઉર્ધ્વલોકમાંથી આવી પ્રભુને તથા માતાને નમસ્કાર કરી સુગંધી જળ તથા ફૂલોની વૃષ્ટિ કરી.

ચિત્રમાં ઉર્ધ્વ લોકમાંથી આવેલી આઠ દિક્કુમારીઓ પોતાના ઉંચા કરેલા એક હાથમાં ફૂલ પકડીને બેઠેલી છે. જે અનુક્રમે, ત્રીજા હાંસિયાની ત્રીજી એક, ચોથા હાંસિયામાંની ચાર, અને ફલક ૪૧ની પહેલા હાંસિયાની ત્રણ, એમ કુલ મળીને આઠ છે.

Fig. 65-72 : The **dikkumaris** arrive. On the night when Mahāvīra was born there was a divine lustre caused by the descending and ascending gods. By the power of their **avadhijnana** (clairvoyance knowledge) seeing that Mahāvīra is born, the 56 **dikkumaris** (goddesses) arrived and acted as midwives. They came in groups of eight. First group of eight is named : 1. Bhogaṅkarā, 2. Bhogavatī, 3. Subhogā, 4. Bhogamālīnī, 5. Suvatsā, 6. Vatsamitrā, 7. Puṣpamālā and 8. Ananditā came from **adholoka**. They salute the Lord and his mother and prepare **sutikaghar** (special room to stay after delivery) in the north-east direction, and the earth is cleaned for one **yojana** around with the help of **samvarta** wind.

In the painting, eight **dikkumaris** are represented. They are seated ready with preparation for a **sutikaghar**. They are to be seen from the left : three of the first panel, three of the second panel and two of the third panel, altogether eight.

Fig 73-80 : The **dikkumaris** arrive. 9. Meghankarā, 10. Meghavatī, 11. Sumeghā, 12. Meghmālīnī, 13. Toyadhārā, 14. Vicitrā, 15. Vāriṣeṇā and 16. Balāhikā came from **Urdhvaloka**. They salute the Lord and his mother and sprinkle the scented water and flowers.

In the painting, eight **dikkumaris** are represented. They all seated with a flower in hand. They are third of the third panel and four of the fourth panel and three of the first panel represented in the Plate 41.

ચિત્ર ૮૧ થી ૮૮ દિક્કુમારીઓનું આગમન. ૧૭ નંદા, ૧૮ ઉત્તરનંદા, ૧૯ આનંદા, ૨૦ નંદિવર્ધના, ૨૧ વિજયા, ૨૨ વૈજયંતિ, ૨૩ જયંતિ અને ૨૪ અપરાજિતા નામની આઠ દિક્કુમારીઓએ, પૂર્વ દિશા તરફના રચક પર્વતમાંથી આવીને મુખ જોવા માટે દર્પણ ધર્યાં.

ચિત્રમાં પૂર્વ દિશા તરફના રચક પર્વતમાંથી આવેલી આઠ દિક્કુમારીઓએ પોતાના એક હાથમાં દર્પણ પકડેલું

છે. જે અનુક્રમે, બીજા હાંસિયાની ત્રણ, ત્રીજા હાંસિયાની ત્રણ, અને ચોથા હાંસિયાની ત્રણમાંથી નીચેની બે, એમ કુલ મળીને આઠ છે. ચિત્ર ૮૭ની (ચોથા હાંસિયાની ઉપરની) દિક્કુમારીના હાથમાં ફૂલ છે અને મને લાગે છે કે તે વધારાની રચક દ્વીપમાંની છે.

Fig. 81-89 : The **dikkumaris** arrive. Named : 17 Nandā, 18. Uttarānandā, 19. Ānandā 20. Nandivardhanā, 21. Vijayā, 22. Vaijayantī, 23. Jayantī and 24. Aparājītā who came from the East direction of Rūcaka mountain and holds a mirror to see the face.

In the painting, eight **dikkumaris** are represented. They are with a mirror in their hands. They are : Three of the second panel, three of the third panel and remaining two of the fourth panel (second and third). Fig. 87, First of the fourth panel, who holds a flower in hand, is a **dikkumari** came from a Rūcaka dvīpa.

ચિત્ર ૯૦ થી ૯૭ દિક્કુમારીઓનું આગમન. ૨૫ સમાહારા, ૨૬ સુપ્રદત્તા, ૨૭ સુપ્રબુદ્ધા, ૨૮ યશોધરા, ૨૯ લક્ષ્મીવતી, ૩૦ શેષવતી, ૩૧ ચિત્રગુપ્તા, અને ૩૨ વસુંધરા, નામની આઠ દિક્કુમારીઓ દક્ષિણ દિશાના રચક પર્વતમાંથી આવીને સ્નાન માટે જળથી ભરેલા કળશો હાથમાં લઈ ગીતગાન કરવા લાગી.

ચિત્રમાં દક્ષિણ દિશાના રચક પર્વતમાંથી આવેલી આઠ દિક્કુમારીઓએ પોતાના ઊંચા કરેલા એક હાથમાં સ્નાન માટે જળથી ભરેલા કળશો પકડેલા છે, અને બીજા હાથમાં ગીતગાન કરવા માટે વીણા પકડેલી છે, જે અનુક્રમે, પહેલા હાંસિયાની ત્રણ, બીજા હાંસિયાની ત્રણ, અને ત્રીજા હાંસિયાની પહેલી બે, એમ કુલ મળીને આઠ છે.

ચિત્ર ૯૮ થી ૧૦૧ દિક્કુમારીઓનું આગમન. ૩૩ ઇલાદેવી, ૩૪ સુરાદેવી, ૩૫ પૃથિવી, ૩૬ પદ્મવતી, ૩૭ એકનાસા, ૩૮ નવમિકા, ૩૯ ભદ્રા, અને ૪૦ સીતા નામની આઠ દિક્કુમારીઓ પશ્ચિમ દિશાના રચક પર્વતમાંથી આવીને પ્રભુને તથા પ્રભુની માતાને પવન નાખવા માટે હાથમાં વીંજણાં-પંખા લઈને જોડી રહી.

ચિત્રમાં પશ્ચિમ દિશાના રચક પર્વતમાંથી આવેલી આઠ દિક્કુમારીઓ પૈકી ચારની જ અત્રે રજૂઆત કરેલી છે. આ ચારેના ઊંચા કરેલા એક હાથમાં પંખો છે. જે અનુક્રમે, ત્રીજા હાંસિયાની ત્રીજા-છેલ્લી-એક, અને ચોથા હાંસિયાની ત્રણ; એમ કુલ મળીને ચાર છે.

Fig. 90-97 : **dikkumaris** arrive. Named : 25. Samāhārā, 26. Supradattā, 27. Suprabuddhā, 28. Yaśodharā, 29. Lakṣmīvati, 30. Śeṣavatī, 31. Citraguptā and 32. Vasundharā came from South direction of Rucaka mountain and holds a vase full of water in the hand and started to sing.

In the painting, eight **dikkumaris** are represented. They hold the full vase of water in one hand and **vina** (lute) in the second hand. They are : Three in first panel, three in second panel and remaining two in third panel (first and second).

Fig. 98-101 : The **dikkumaris** arrive. Named : 33. Ilādevī, 34. Surādevī, 35. Pṛthivī, 36. Padmavati, 37. Ekanāsā, 38. Navamikā, 39. Bhadrā and 40. Sītā came from west direction of Rūcaka mountain holding a fan for the Lord and in the service of the mother.

In the painting, the artist has represented only four **dikkumaris** instead of eight. They holds a fan in the hand. They are : Third of the third panel and three of the fourth panel.

ચિત્ર ૧૦૨ થી ૧૦૫ દિક્કુમારીઓનું આગમન. પશ્ચિમ દિશાના રચક પર્વતમાંથી આવેલી બાકીની ચાર દિક્કુમારીઓની રજૂઆત ઉલ્લાસપૂર્વક નૃત્ય કરતી પહેલા અને બીજા હાંસિયાઓમાં ચિત્રકારે કરેલી છે.

Fig. 102-105 The **dikkumaris** arrive. Remaining four dikkumārīs came from west direction of Rūcaka mountain are represented in the first and second panel by the artist. They are dancing in joyful attitudes.

ચિત્ર ૧૦૬ થી ૧૧૧. દિક્કુમારીઓનું આગમન. ૪૧ અલંબુસા, ૪૨ મિતકેશી, ૪૩ પુન્ડરીકા, ૪૪ વારુણી, ૪૫ હાસા, ૪૬ સર્વપ્રભા, ૪૭ શ્રી અને ૪૮ હ્રી નામની આઠ દિક્કુમારીઓ ઉત્તર દિશાના રચક પર્વતમાંથી આવીને ચામર વીંચવા લાગી.

ચિત્રમાં ઉત્તર દિશાના રચક પર્વતમાંથી આઠ દિક્કુમારીઓ પૈકી છની જ અહીં રજૂઆત કરેલી છે. આ છએના ઊંચા કરેલા એક હાથમાં ચામર છે. જે અનુક્રમે, ત્રીજા હાંસિયાની ત્રણ અને ચોથા હાંસિયાની ત્રણ, એમ કુલ મળીને છ છે.

Fig. 106-111 : **Dikkumaris** arrive. Named : 41, Alambusā, 42. Mitakesī. 43. Pundarikā, 44. Vāruṇī, 45. Hāsā, 46. Sarvaprabhā, 47, Śrī and 48. Hrī, came from north direction of Rūcaka mountain and started to fly **chamar** (fly-whisk).

In the painting, the artist has represented only six **dikkumaris**. instead of eight, They holds fly-whisks in their hands. They are : Three of the third panel and three of the fourth panel.

ચિત્ર ૧૧૨-૧૧૩ દિક્કુમારીઓનું આગમન. ઉત્તર દિશાના રચક પર્વતમાંથી આવેલી બાકીની બે દિક્કુમારીઓની રજૂઆત ચિત્રકારે લાવપૂર્વક નૃત્ય કરતી પહેલા હાંસિયામાં કરેલી છે.

Fig 112-113 The **Dikkumaris** arrive. Remaining two dikkumārīs came from north direction of Rūcaka mountain are represented in the first panel by the artist. Both the dancing figures are the unique figures in the whole series of the dikkūmaris.

ચિત્ર ૧૧૪ થી ૧૧૭. દિક્કુમારીઓનું આગમન. ૪૯ ચિત્રા, ૫૦ ચિત્રકનકા, ૫૧ શતોરા, અને ૫૨ વસુદામિની નામની ચાર દિક્કુમારીઓ રચક પર્વતની વિદિશાઓમાંથી આવી હાથમાં દીપક લઈ ઇશાન વગેરે વિદિશાઓમાં ઊભી રહી.

ચિત્રમાં રચક પર્વતની વિદિશાઓમાંથી આવેલી ચારે દિક્કુમારીઓના ઊંચા કરેલા એક હાથમાં દીપક (મશાલ) છે. જે અનુક્રમે, બીજા હાંસિયામાં ચારે ચીતરેલી છે.

ચિત્ર ૧૧૮ થી ૧૨૧ દિક્કુમારીઓનું આગમન. ૫૩ રૂપા, ૫૪ રૂપાસિકા, ૫૫ સુરૂપા, અને ૫૬ રૂપકાવતી નામની ચાર દિક્કુમારીઓએ રચક દ્વીપમાંથી આવીને ભગવંતના નાળને ચાર આંગળથી છોટે છેદીને, ખોદેલા ખાડામાં નાખી ખાડો વૈરૂચરત્નથી પૂરી તેની ઉપર પીઠ બનાવ્યું તથા તેને હ્રવોથી બાંધીને તે જન્મધરની પૂર્વ દિશા, દક્ષિણ દિશા, અને ઉત્તર દિશામાં કેળનાં ત્રણ ઘર બનાવ્યાં.

ચિત્રમાં રચક દ્વીપથી આવેલી ચારે દિક્કુમારીઓ પૈકી એકની રજૂઆત ચિત્રકારે કુલક ૪૧માં છપાયેલા ચોથા હાંસિયામાંની પહેલી ચિત્ર ૮૭ તરીકે, અને અહીં ત્રીજા હાંસિયામાંની ત્રણ, કુલ મળીને ચારેની રજૂઆત કરેલી છે. ચારેના ઊંચા કરેલા એક હાથમાં કુલ પકડેલું છે.

આ પ્રમાણે છાપન દિક્કુમારીઓનાં ચિત્રો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પ્રથમ જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા છે. આજ સુધી મારા જ્ઞેવામાં આવેલી કલ્પસૂત્રની સેંકડો હસ્તપ્રતો પૈકીની કોઈ પણ પ્રતમાં દિક્કુમારીઓનાં ચિત્રો મારા જ્ઞેવામાં આવ્યાં નથી.

Fig. 114-117 : **Dikkumaris** arrive. Named : 49. Citrā, 50. Citrakanakā, 51. Satorā and 52. Vasudāminī, came from Rūcaka mountain and stood with a lamp in hand in different directions.

In the painting, the artist has represented four **dikkumaris**. They hold a lamp in hand. They are represented in the second panel.

Fig. 118-120 **Dikkumaris** arrive. Named : 53. Rūpā, 54. Rūpāsikā, 55. Surūpā, and 56. Rūpakāvati came from Rūcaka **dvīpa**, operated Lord's **Nala** from a distance of four **angula**, dug the earth and put the **Nala** in it; afterwards they made **pitha** on it and made three small **kadalighar** (hut made of the leaves of plaintains) in the east, south and north directions of the place of birth.

In the painting, the artist has represented all the four **dikkumaris**. They hold a flower in the hand. They are : Three of the third panel and first of the fourth panel represented in the plate 41.

Thus all the fifty six **dikkumaris** are published for the first time here. Out of the hundreds of illustrated manuscripts of the **Kalpasutra**, this is the only manuscript in which the illustrations of **dikkumaris** are represented

ચિત્ર ૧૨૧. મહાવીરજન્મ અને છાપન દિક્કુમારીઓ તરફથી કરવામાં આવતો. જન્મ મહોત્સવ. ડહેલા. ૧ની પ્રતના પાના ૪૬ ઉપરથી. આ ચિત્રમાં પણ ઉપર અને નીચે બે પ્રસંગો છે. તેમાં કથાના પરિચયની શરૂઆત ઉપરના મહાવીરજન્મના પ્રસંગથી થાય છે. વર્ણન માટે જૂઓ ચિત્ર ૭નું આ પ્રસંગને લગતું વર્ણન.

ચિત્રના અનુસંધાને છાપન દિક્કુમારીઓના મહોત્સવનો નીચેનો પ્રસંગ જ્ઞેવાનો છે. પ્રભુનો જન્મ થતાં જ છાપન દિક્કુમારીઓનાં આસન કંપ્યાં અને અવધિજ્ઞાનથી પ્રભુનો જન્મ થયેલો જાણી, હર્ષપૂર્વક સૂતિકાઘરને વિષે આવી. તેઓમાં (૧) ભોગકરા (૨) ભોગવતી (૩) સુભોગા (૪) ભોગમાલિની (૫) સુવત્સા (૬) વત્સમિત્રા (૭) પુષ્પમાળા અને (૮) અનંદિતા નામની આઠ દિક્કુમારીઓએ અધોલોકથી આવી પ્રભુને તથા પ્રભુની માતાને નમસ્કાર કરી ઇશાન દિશામાં સૂતિકાઘર રચ્યું; અને એ ઘરથી એક યોજન પર્યંત જમીનને સંવર્તવાયુ વડે શુદ્ધ કરી.

(૯) મેઘકરા (૧૦) મેઘવતી (૧૧) સુમેઘા (૧૨) મેઘમાલિની (૧૩) તોયધારા (૧૪) વિચિત્રા (૧૫) વારિષેણા અને (૧૬) બલાહિકા નામની આઠ દિક્કુમારીઓએ બિર્ધલોકથી આવી પ્રભુને તથા પ્રભુની માતાને નમન કરી સુગંધી જળ તથા પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી.

(૧૭) નંદા (૧૮) ઉત્તરાનંદા (૧૯) આનંદા (૨૦) નંદિવર્ધના (૨૧) વિજયા (૨૨) વૈજયંતી (૨૩) જયંતી અને (૨૪) અપરાજિતા નામની આઠ દિક્કુમારીઓએ પૂર્વ દિશા તરફના રચક પર્વતથી આવીને મુખ જ્ઞેવા માટે આગળ હર્ષણુ ધર્યું.

(૨૫) સમાહારા (૨૬) સુપ્રદત્તા (૨૭) સુપ્રબુદ્ધા (૨૮) યશોધરા (૨૯) લક્ષ્મીવતી (૩૦) શેષવતી (૩૧) ચિત્રગુપ્તા અને (૩૨) વસુંધરા નામની આઠ દિક્કુમારીઓ દક્ષિણ દિશાના રૂચક પર્વતથી આવી સ્નાન માટે જળથી ભરેલા કળશો લઈ ગીતગાન કરવા લાગી.

(૩૩) ઇલાદેવી (૩૪) સુરાદેવી (૩૫) પૃથિવી (૩૬) પદ્મવતી (૩૭) એકનાસા (૩૮) નવમિકા (૩૯) ભદ્રા અને (૪૦) શીતા નામની આઠ દિક્કુમારીઓ પશ્ચિમ દિશાના રૂચક પર્વતથી આવી, પ્રભુને તથા પ્રભુની માતાને પવન નાખવા માટે પંખો લઈને ઊભી રહી.

(૪૧) અલંબુસા (૪૨) મિતકેશી (૪૩) પુડરીકા (૪૪) વારુણી (૪૫) હાસા (૪૬) સર્વપ્રભા (૪૭) શ્રી અને (૪૮) હ્રી નામની આઠ દિક્કુમારીઓ ઉત્તર દિશાના રૂચક પર્વતથી આવી, ચામર વીંઝવા લાગી.

(૪૯) ચિત્રા (૫૦) ચિત્રકનકા (૫૧) શતોરા અને (૫૨) વસુદામિની નામની ચાર દિક્કુમારીઓ રૂચક પર્વતની વિદિશાઓમાંથી આવી, હાથમાં દીપક લઈ ઇશાન વગેરે વિદિશાઓમાં ઊભી રહી.

(૫૩) રૂપા (૫૪) રૂપાસિકા (૫૫) સુરૂપા અને (૫૬) રૂપકાવતી નામની ચાર દિક્કુમારીઓ રૂચક દ્વીપથી આવીને ભગવંતના નાળને ચાર અંગૂઠથી છેટે છેદી, જોદેલા ખાડામાં નાખી, ખાડો વૈદ્યુરત્નોથી પૂરી તેની ઉપર પીઠ બનાવ્યું, તથા તેને દૂર્વાથી બાંધીને તે જન્મઘરની પૂર્વ દિશા, દક્ષિણ દિશા અને ઉત્તર દિશામાં કેળનાં ત્રણ ઘર બનાવ્યાં. દક્ષિણ દિશાવાળા ઘરમાં પ્રભુને તથા માતાને સિંહાસન ઉપર બેસાડી, બંનેને સુગંધી તેલનું મર્દન કર્યું.

ચિત્રમાં જુદી જુદી દિશા, વિદિશાઓની એકેક દિક્કુમારી રજુ કરી છે; કારણ કે આટલી જગ્યામાં ૫૬ દિક્કુમારીઓ ચિતરી શકાય નહિ. ચિત્રમાં કેળના ત્રણ ઘર તથા બે સિંહાસન પણ ચીતરેલાં છે. કલ્પસૂત્રની બીજી હસ્તપ્રતોમાં આવી રીતનો ચિત્રપ્રસંગ ચીતરેલો જોવામાં આવતો નથી.

છપ્પન દિક્કુમારીઓનાં જૂદાં જૂદાં ચિત્રો ૬૫ થી ૧૨૦ આ પુસ્તકમાં જ પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે.

Fig. 121. DUA. 1, 46. Two scenes in one : (a) Mahāvira's birth : (b) Goddesses arrive.

The treatment is essentially the same as that of our fig. 7 and 64.

ચિત્ર ૧૨૨ જન્માભિષેક અને ઇંદ્રનું પંચરૂપે પ્રભુને લઈને મેરુ ઉપર જવું. ચિત્ર ૧૨૧ના પાના ઉપરથી. આ ચિત્રમાં પણ ઉપર અને નીચે એમ બે પ્રસંગો છે. તેમાં કથાના પરિચયની શરૂઆત નીચેના ઇંદ્ર પંચરૂપે પ્રભુને મેરુ ઉપર લઈ જાય છે, તે પ્રસંગથી થાય છે. ઇંદ્રે પ્રભુને કરસંપુટમાં લીધા અને પ્રભુની સેવાનો તમામ લાભ લેવા માટે પોતાનાં પાંચ રૂપ બનાવ્યાં. એક રૂપે પ્રભુને ગ્રહણ કર્યો, બે રૂપે બંને બાજુએ રહીને ચામર વીંઝવા લાગ્યો, એક રૂપે પ્રભુના માથે છત્ર ધારણ કર્યું અને એક રૂપે વજ્ર ધારણ કરીને આગળ ચાલવા લાગ્યો. પછી ચિત્રના અનુસંધાને, જન્માભિષેકનો ઉપરનો પ્રસંગ જોવાનો છે. વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૧૨૩નું આ પ્રસંગને લગતું જ વર્ણન.

ચિત્રની મધ્યમાં બે હાથમાં પ્રભુને પકડીને એક રૂપે ઇન્દ્ર વેગથી જતો દેખાય છે, બીજા રૂપે સૌથી આગળ વજ્ર ધારણ કર્યું છે, તેની પાછળ ત્રીજા રૂપે ચામર વીંઝતો અને ચોથા રૂપે પ્રભુના મસ્તકે છત્ર ધારણ કરતો તથા પાંચમા રૂપે ચામર વીંઝતો દેખાય છે. ઇંદ્ર આકાશમાં ઉતાવળથી જતો હોવાથી ચામર ધરતાં બંને રૂપો તથા છત્રવાળું રૂપ આગળપાછળ થઈ ગયાં છે. ચિત્રનાં પાત્રો વેગવાન છે. જે ચિત્રકારનો પીંછી ઉપરનો અદ્ભુત કાબૂ દર્શાવે છે.

Fig. 122. DUA. 1. 46. Two scenes in one : (a) Mahāvīra's lustration and bath at his birth; (b) Sakra in fivefold **rupas**.

The treatment is essentially similar to that of our fig. 123 and 127,

ચિત્ર ૧૨૩. પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીનો મેરુ પર્વત પર જન્મભલિષેક.

પાટણ રની પ્રતના પાના ર૬ ઉપરથી. સૌધર્મેન્દ્રનું પર્વત સમાન નિશ્ચલ, શક નામનું સિંહાસન કંપાયમાન થયું, એટલે ઇન્દ્રે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકી જોયું તો ચરમ જિનેશ્વરનો જન્મ થયેલો જણાયો. તરત જ ઇન્દ્રે હરિભૃગમેષી દેવ પાસે એક યોજન જેટલા પરિમંડળવાળો સુઘોષા નામનો ઘંટ વગડાવ્યો. એ ઘંટ વગાડતાંની સાથે જ સર્વ વિમાનોમાં ઘંટ વાગવા લાગ્યા. પોતપોતાના વિમાનમાં થતા ઘંટનાદથી દેવો સમજી ગયા કે ઇન્દ્રને કાંઈક કર્તવ્ય આવી પડ્યું છે. તેઓ સર્વે એકઠા થયા એટલે હરિભૃગમેષીએ ઇન્દ્રનો હુકમ કહી સંભળાવ્યો. તીર્થંકરનો જન્મમહોત્સવ કરવા જવાનું છે એમ જાણીને દેવોને ખડું જ આનંદ થયો.

દેવોથી પરિવરેલો ઇન્દ્ર નન્દીશ્વરદ્રોપ પાસે આવી વિમાનને સંભળેલી ભગવાનના જન્મસ્થાનકે આવ્યો. જિનેશ્વરને તથા માતાને ત્રણ પ્રદક્ષિણા દઈ, વંદન-નમસ્કાર વગેરે કરી બોલ્યો કે 'કુક્ષિમાં રત્ન ઉપજાવનારી, જગતમાં દીપિકા સમી હે માતા ! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હું દેવોનો સ્વામી શકેન્દ્ર આજે તમારા પુત્ર છેલ્લા તીર્થંકરનો જન્મમહોત્સવ ભિજવવા દેવલોકથી આવ્યો આવું છું. માતા ! તમે કોઈ રીતે ચિંતા કે વ્યથતા ન ધરતાં.' તે પછી ત્રિશલા માતાને ઇન્દ્રે અવસ્થાપિની નિદ્રા આપી અને જિનેશ્વરપ્રભુને કરસંપુટમાં લીધા.

ધીમેધીમે વિવિધ ભાવના ભાવતો, દેવોથી પરિવરેલો, સૌધર્મેન્દ્ર, મેરુપર્વતના શિખર ઉપર રહેલા પાંડુક વનમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં મેરુની ચૂલાથી દક્ષિણ ભાગમાં રહેલી અતિ પાંડુકબલા નામની શિલા પર જઈ પ્રભુને ઓળામાં લઈ પૂર્વ દિશા ભણી મુખ કરી સ્થિત થયો.

પહેલાં અચ્યુતેન્દ્રે પ્રભુને સ્નાન કરાવ્યું. તે પછી અનુક્રમે બીજા ઇન્દ્રો અને છેક છેલ્લે ચંદ્ર-સૂર્ય વગેરેએ પણ પ્રભુના સ્નાનનો લહાવો લીધો. શકેન્દ્રે પોતે ચાર વૃષભનું રુપ કરીને આઠ શીંગડાંઓમાંથી ઝરતા જળ વડે પ્રભુનો અભિષેક કર્યો.

ચિત્રમાં સૌધર્મેન્દ્રના ઓળામાં પ્રભુ ખિરાજમાન થયેલા છે. ઇન્દ્રના મસ્તક ઉપર ઉત્તમ કિંમતી છત્ર છે અને પાછળના ભાગમાં ભામંડલ છે. ઉપરના ભાગમાં બે વૃષભનાં રુપો ચીતરેલાં છે અને આબુખાબુમાં બે દેવો હાથમાં કલશ લઈને બેઠેલા છે. ઇન્દ્રની પલાંડીની નીચે મેરુપર્વતની ચૂલાઓ ચીતરેલી છે. પર્વતની ચૂલાની બંને બાજુએ પૂજનની સામગ્રી હાથમાં લઈને પર્વત પર ચડતા એકેક ભક્તજનની ચિત્રકારે રજૂઆત કરેલી છે.

Fig. 123. HGP. 2, 29. Mahāvīra's lustration and bath at birth.

The treatment is essentially similar to that of our figure 122.

On the night when Mahāvīra was born there was a divine lustre caused by the gods descending; and ascending, wealth was poured on to the palace of Siddhārtha by the servants of Kubera; and the gods celebrated the festival of the birth bath of the Tirthankara (**titthayara-jammana-abhiseya-mahimae kayae**). Hemachandra expands the account. The 56 **dikkumaris** acted as midwives. Then came Sakra, threw the queen into a deep slumber with a sleeping charm, laid a false Mahāvīra by her side, and made himself fivefold (**Jaisalmerni Chitrasamriddhi** Fig. no. 32). With one self he held the child, with a second self he held a parasol over

the child, with a third and fourth he stood beside it waving fly-whisks, and with the fifth, bearing the thunderbolt, he danced before the child. Then all went to Mount Meru for the ceremony. The 63 other Indras came to bath the child. The Master playfully pushed the tip of Mount Meru with his left great toe, and all the mountain peaks down before him, to the amazement of the gods. Then the Indras anointed him with marvellous unctions.

In our painting, Mahāvira sits on Śakra's lap. Beside him are two Indras, holding pitchers of water. Above are two bulls, apparently two of four crystal bulls created by Śakra to stand in the four directions. The peaks of Mount Meru appear in the bottom of the scene. Above Śakra is an honorific parasol and behind him is an aureole. At the right of the Meru peak a man is climbing with a flower basket and at the left a man is climbing with a flower in his hand, these subjects are additional to our figure. 122.

ચિત્ર ૧૨૪. પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામિનો જન્મસાલિષેક. નવાબ ૧ની પ્રતના પાના ૪૬ ઉપરથી. વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૧૨૨-૧૨૩નું આ પ્રસંગને લગતું વર્ણન.

Fig. 124. SMN, 1, 46. Mahavira's lustration and bath at birth.

The treatment is essentially similar to our figure 122.

ચિત્ર ૧૨૫. સિદ્ધાર્થ રાજાના લવનમાં હિરણ્યનો વરસાદ વરસાવતા દેવો. નવાબ ૪, પાના ૩૨ ઉપરથી. જે રાતે શ્રમણ લગવાન મહાવીર જન્મ્યા તે રાતે કુબેરની આજ્ઞામાં રહેતા તિરછા લોકમાં વસતા ઘણા જાંબુક દેવોએ સિદ્ધાર્થરાજાના લવનમાં હિરણ્યનો વરસાદ અને સુવર્ણનો વરસાદ, રતનોનો વરસાદ અને વજ્રોનો વરસાદ, વસ્ત્રોનો વરસાદ અને ઘરેણાંનો વરસાદ, પાંદડાંનો વરસાદ અને ફૂલોનો વરસાદ, ફળોનો વરસાદ અને બીજોનો વરસાદ, માળાઓનો વરસાદ અને સુગંધોનો વરસાદ, વિવિધ રંગોનો વરસાદ અને સુગંધિત ચૂણોનો વરસાદ વરસાવ્યો, વસુધારા વરસાવી એટલે ધનનો રેલમછેલ વરસાદ વરસાવ્યો.

Fig. 125. SMN. 4, 32 The serevants of Kubera rained shower of silver, gold etc, on the king Siddhārtha's palace.

During the night in which Śramaṇa Bhagavān Mahāvira was born, many gods of the Lokāntikadeva-loka, in Kubera's service, rained on the palace of king Siddhārtha, a shower of silver, gold, diamonds, garments, ornaments, leaves, fruits, seeds, garlands, perfumes, scented powders, coloured powders, and a continuous shower of riches.

ચિત્ર ૧૨૬. પાટણ કના પાના ૩૮ ઉપરથી. પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીના જન્મ પ્રસંગે આનંદ કરતા દેવો. લગવાન મહાવીરના જન્મ મહોત્સવ વખતે, દેવો જૂદી જૂદી જાતનાં વાદ્યો વગાડીને આનંદ કરતાં દેખાય છે. ચિત્રમાં કુલ ચાર દેવો છે. તેમાં ઉપરના દેવના જમણા હાથમાં ઘંટ, તથા ઉંચા કરેલા ડાબા હાથમાં ઘંટ વગાડવાનો દંડો છે. પ્રથમ દેવની પાછળ બંને હાથે ઢોલ વગાડતો બીજો દેવ બેસેલો છે, દેવના બંને હાથોની ગતિ ખાસ જોવા જેવી છે. ત્રીજા દેવો પૈકી, પ્રથમ દેવના બંને હાથમાં શંખ છે, અને પ્રથમ દેવની પાછળ બેસેલો બીજો દેવ ભૂંગળ વગાડે છે. આ ચિત્રપ્રસંગ ચિત્રકારના સમયના સંગીતના વાદ્યો તથા તે વગાડવાની પદ્ધતિનો પૂરાવો આપણને પૂરો પાડે છે, જે જોતાં આપણને લાગે છે કે ચિત્રકારના સમયમાં પશ્ચિમ ભારતની પ્રજામાં સંગીતનું જ્ઞાન અને સન્માન ઘણું જ ઉચ્ચ પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ.

Fig. 126. HGP 3, 38. At the birth of Bhagavān Śrī Mahāvīra Gods in gaiety. The gods are celebrating the birth of Bhagavān Śrī Mahāvīra in great merriment. Four gods are represented in the illustration; the first god on the upper left holds a bell in his right hand and a stick in his raised left hand. Following him another god, beating a drum with both hands. The rhythm of the hands reflect the speed of the movements. In the lower portion, the first god holds a conch and the second blows a pipe. This provides useful information about the musical instruments and the mode of playing them at the time of the composition of the illustration. It shows also that the music was held in high esteem by the people in Western India at that time.

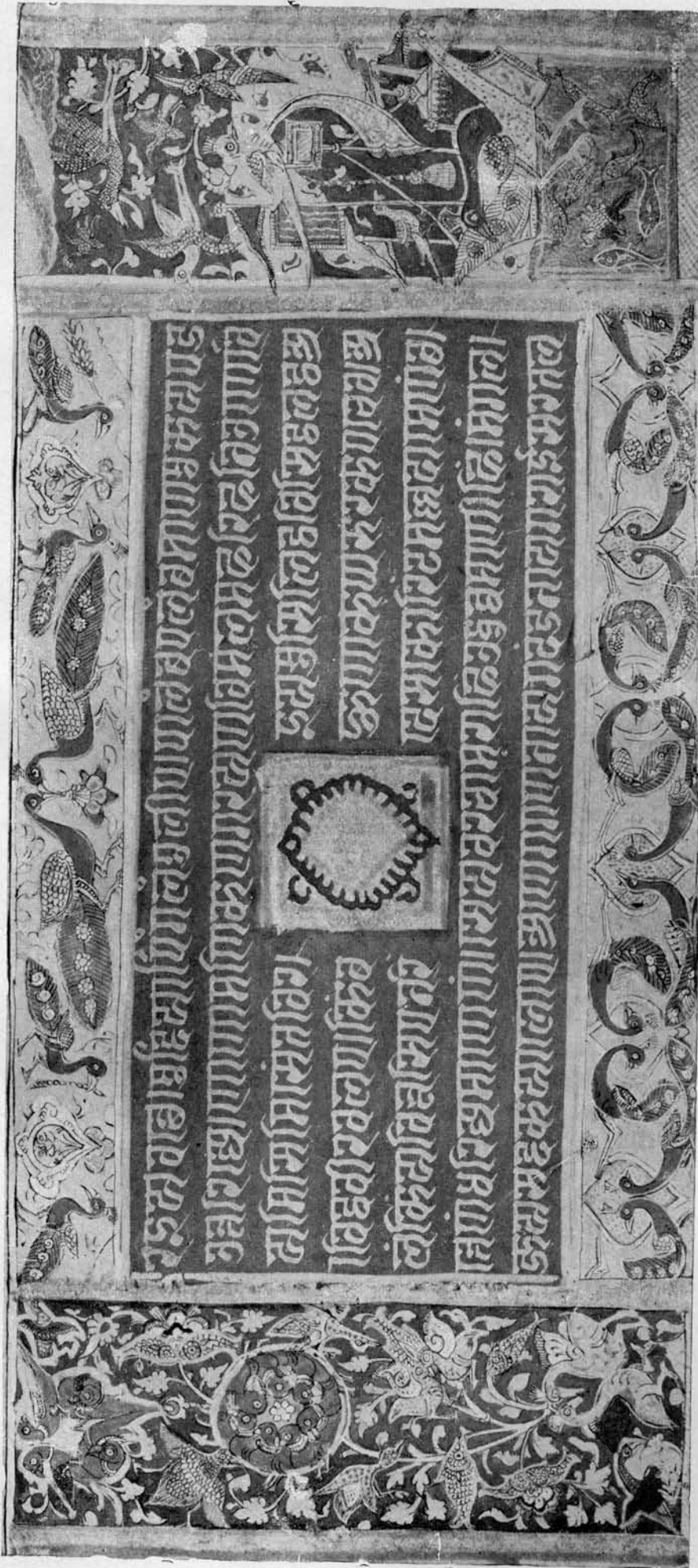
ચિત્ર ૧૨૭. પંચ રૂપે ઇંદ્ર અને મહાવીર જન્મ. જૈસલમેરની પ્રતના પાના ૩૯ ઉપરથી. આ ચિત્રની પહોળાઈ અને લંબાઈ ૩૬x૩૩ ઇંચની છે.

ચિત્રમાં ઉપર અને નીચે એમ બે પ્રસંગો છે, તેમાં કથાના પરિચયની શરૂઆત નીચેના મહાવીર જન્મના ચિત્રથી થાય છે. જે વખતે ગ્રહો ઉચ્ચ સ્થાનમાં વર્તતા હતા, ચંદ્રનો ઉત્તમ યોગ પ્રાપ્ત થયો હતો, સર્વત્ર સૌમ્યભાવ, શાંતિ અને પ્રકાશ ખીલી રહ્યાં હતાં, દિશાઓમાં અંધકારનું નામનિશાન પણ ન હતું, ઉલ્કાપાત, રત્નોવૃષ્ટિ, ધરતીકંપ કે દિગ્દાહ જેવો ઉપદ્રવનો છેક અભાવ વર્તતો હતો, દિશાઓના અંત પર્યંત વિશુદ્ધિ અને નિર્મળતા પથરાએલી હતી, જે વખતે સર્વ પક્ષીઓ પોતાના કલરવ વડે જયજય શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી રહ્યાં હતાં, દક્ષિણ દિશાનો સુગંધિ શીતળ પવન પૃથ્વીને મંદમંદપણે સ્પર્શ કરતો વિશ્વના પ્રાણીઓને સુખ-શાંતિ ઉપભવી રહ્યો હતો, પૃથ્વી પણ સર્વપ્રકારનાં ધાન્યાદિથી ઉભરાઈ રહી હતી અને જે વખતે મુકાળ, આરોગ્ય વગેરે અનુકૂળ સંયોગોથી દેશવાસી લોકોનાં હૈયાં હર્ષનાં હિંડોળે ઝૂલી રહ્યાં હતાં, તેમ જ વસંતોત્સવાદિની કીડા દેશભરમાં ચાલી રહી હતી. તેવે વખતે, મધ્યરાત્રિના વિષે, ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્ર સાથે ચંદ્રનો યોગ પ્રાપ્ત થતાં, આરોગ્યવાળી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ બાધારહિતપણે આરોગ્યવાન પુત્રને જન્મ આપ્યો.

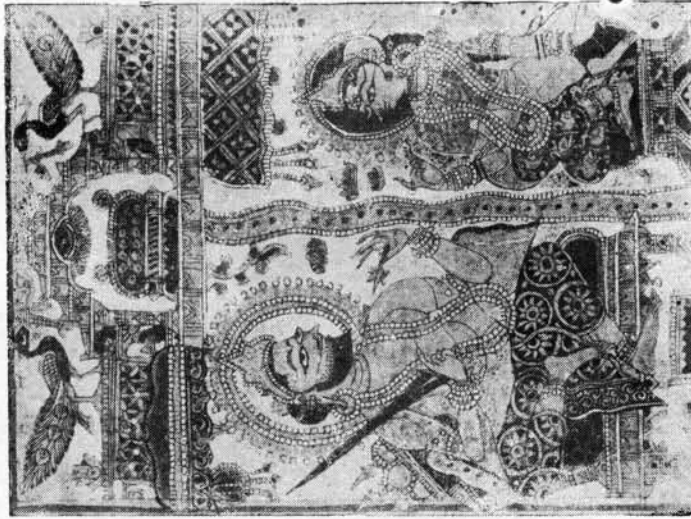
ચિત્રમાં સુવર્ણના પલંગ ઉપર બિછાવેલી વિવિધ જાતિનાં ફૂલોથી આચ્છાદિત કરેલી સુગંધીદાર શય્યા ઉપર ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી સૂતા છે. જમણા હાથે પ્રભુ મહાવીરને બાળકરૂપે પકડીને તેમના તરફ-સન્મુખ બેઠાં રહેલાં છે. તેમનો જમણો હાથ તકીઆને અડેલીને રાખેલો છે. તેમનું સાઈં જે શરીર વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત છે. તેમના ઉત્તરીય-વસ્ત્ર-સાડીમાં સુંદર ભાત ચીતરેલી છે. તેમનો પાશાક પંદરમા સંકાના શ્રીમંત વૈભવશાળી કુટુંબોની સ્ત્રીઓના પહેરવેશનો સુંદરમાં સુંદર ખ્યાલ આપે છે. પલંગની નીચે પાણીની ઝારી તથા પલંગમાંથી ઊતરતી વખતે પગ મૂકવા માટે પાદપીઠ પગ મૂકવાનો બાજેઠ-પણ ચીતરેલાં છે. ત્રિશલાના પગ આગળ એક સ્ત્રી-પરિચારિકા બિભેલી છે, અને ઉપરના ભાગમાં ચિત્રની ડાબી બાજુએ, બીજા બે સ્ત્રી-પરિચારિકાઓ હાથમાં વિવિધ વસ્તુઓ પકડીને સેવા કરવાની ઉત્સુકતા બતાવતી બેઠેલી છે.

આ પછી ચિત્રના અનુસંધાને, ઇંદ્ર પંચરૂપે પ્રભુને જન્માભિષેક કરવા લઈ જાય છે તે પ્રસંગ બેવાનો છે. ત્રિશલા માતાને તથા પરિવારને અવસ્થાપિની નિદ્રા આપીને, ઇંદ્રે પ્રભુને કરસંપુટમાં લીધા અને પ્રભુની સેવાનો તમામ લાભ પોતાને મળે તે માટે પોતાના પાંચ રૂપ બનાવ્યા. એક રૂપે પ્રભુને ગ્રહણ કર્યા (આ ચિત્રમાં ઇંદ્રના બદલે હરિભૈરવેષિન-ઇંદ્રના પદાતિ-ની રજૂઆત કરેલી છે). બે રૂપે બન્ને બાજુ રહીને ચામર વીંઝવા લાગ્યો, એક રૂપે પ્રભુના માથે છત્ર ધારણ કર્યું અને એક રૂપે વજ્ર ધારણ કરીને આગળ ચાલવા લાગ્યો.

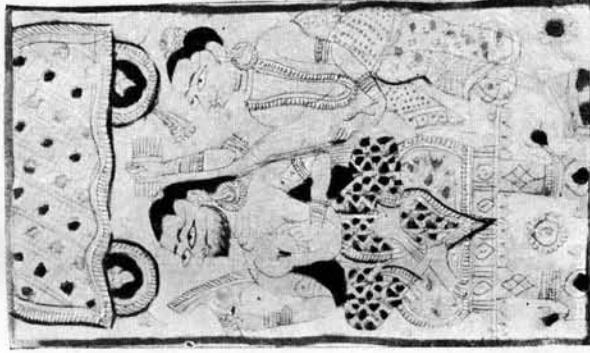
ચિત્રની મધ્યમાં બે હાથે પ્રભુને પકડીને ઇંદ્ર વેગથી જતો દેખાય છે, બીજા રૂપે સૌથી આગળ વજ્ર ધારણ કર્યું છે, તેની પાછળ ત્રીજા રૂપે ચામર વીંઝતો અને ચોથા રૂપે પ્રભુના મસ્તકે છત્ર ધારણ કરતો તથા

५५ सिद्धार्थराजनां आबुषणोनु वलुन
 55 Description of the Siddhārtha's ornaments

પદ સિદ્ધાર્થ સ્વપ્નોનું કલ સાંભળે છે
56 Siddhārtha listens to the
expounding of the dreams

પૃથ સિદ્ધાર્થરાત્ર સ્નાનધરમાં
57 Siddhārtha's toilet

૫૮ સ્વપ્નલક્ષણપાઠકે
58 The interpreters of the dreams

૫૯ સિદ્ધાર્થ સ્વપ્નલક્ષણપાઠકેથી સ્વપ્નનું શ્રદ્ધા સાંભળે છે
59 Siddhārtha listens to the expounding
of the dreams

૬૦ નવનિધાન
60 Treasure jars in Siddhārtha's palace

૬૨ ત્રિશલા માતાનો ગર્ભ દ્રશ્યવાથી આનંદ
62 Trisala's rejoicing
at the movement of the foetus

૬૧ ઉપર : ત્રિશલા માતાનો શોક અને આનંદ
61 Trisala's grief and rejoicing

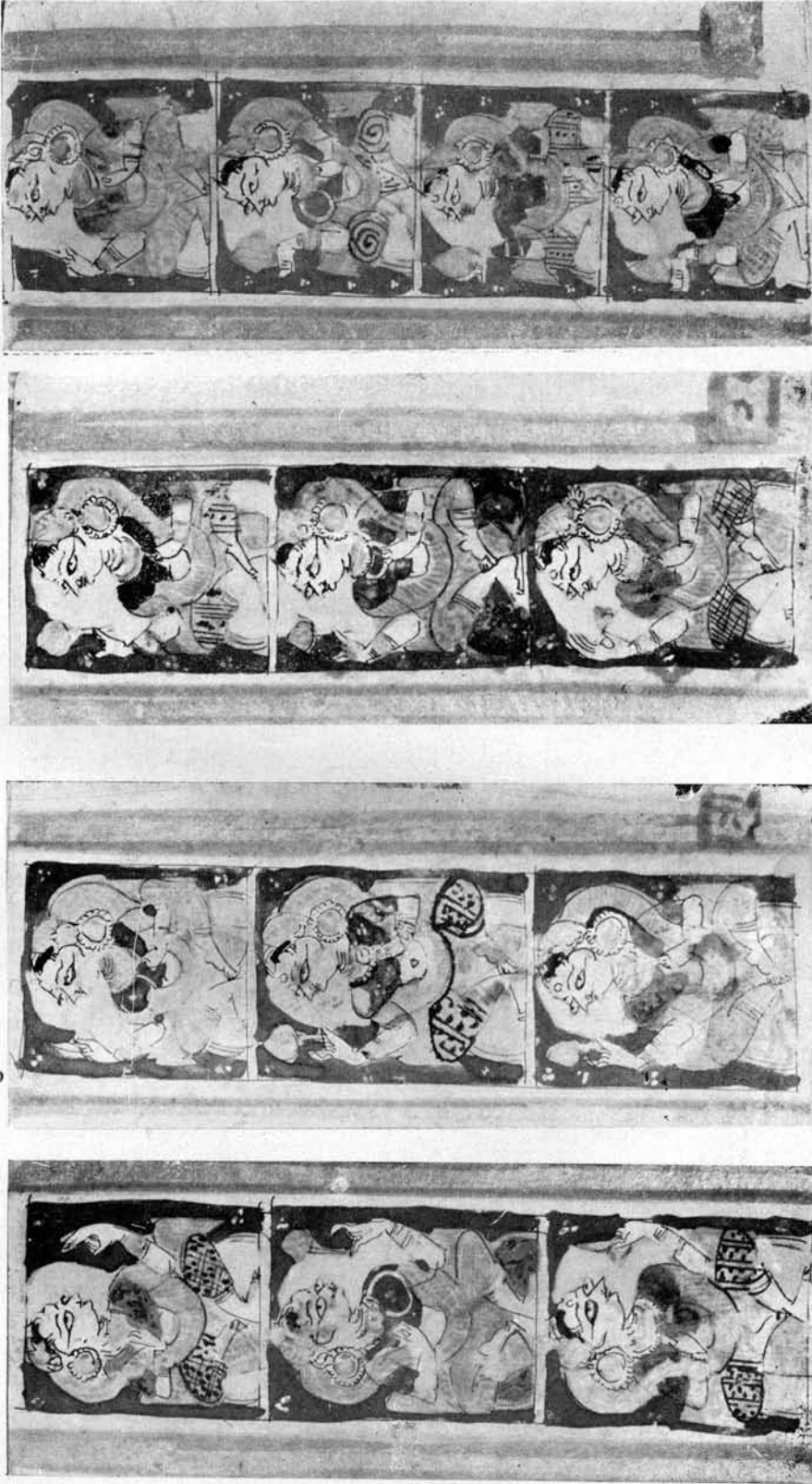

६३ प्रभु श्रीमहावीरस्वामीना १ थी २३ पूर्वजवोनां प्रसंगे।

63 Symbolic incidents from the first to twentythird preceding lives of Mahāvīra

૬૪ પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીનો જન્મ અને ૨૪ થી ૨૬ પૂર્વભવોનાં જીવનપ્રસંગો
 64 Śrī Mahāvīra's Birth and incidents from the twentyfourth to twenty-sixth preceding lives

65-77 The dikkumārīs arrive
 ૬૫-૭૭ દિક્કુમારીકાઓનું અવતરણ

પાંચમા રૂપે સૌથી પાછળ ચામર વીંઝતો દેખાય છે. ચિત્રનાં પાત્રો વેગવાન છે, જે ચિત્રકારનો પીંછી ઉપરનો અદ્ભૂત કાબૂ દર્શાવે છે.

Fig. 127. **Sakra in five fold and Mahavira's birth.** JSM. Fol. 39. Size 3½"×3" two scenes in one : (a) Sakra in five fold; (b) Mahāvira's birth.

Story begins from the lower portion. It was in the summer season in first month in the second demi-lunation, during the bright half of the month Caitra, on the thirteenth day, after a gestation of nine months and seven and half days, that the Venerable Ascetic Mahāvira was born, a faultless child. When the planets were at their greatest elongation, and when they were in a fortunate conjunction with the moon, while all the region were in a state of placidity, while there was no darkness, but all luminous without any louring redness and nightingales singing song of triumph and the purifying winds moving gently along, and circling around the place where lay the Lord Mahāvira and his mother. The joyous multitude were engaged in celebrating the vernal festival and even the earth seemed to share in the delight. It was at midnight, under the constellation of **Uttara Phalguni**, at a lucky conjunction of the moon and planets that the event took place. On the night in which the Adorable Ascetic was born, many gods and goddesses continued going and coming to and from this world with a divine splendour, manifesting, by laughter and other signs, the intensity of their joy. On the night in which the Adorable Ascetic Mahāvira was born, many divinities dwellers in the world under the command of **Kubera** rained down showers of precious ores, gold, diamonds, garments, jewells sweet-smelling leaves of flowers, fruits, seeds, garlands, ambergris, sandal-wood, and strings of pearls. The four classes of gods, those who dwell in subterranean places, those of the aerial regions, those of the stairy firmament, and those from the highest heavens, allflocked to the abode of the noble Siddhārtha to hold high festival of the inauguration of the Tirthankara.

Trisālā is represented lying on a golden couch furnished with the usual type of bed, with the usual types of vessels beneath it, the babe Māhāvira held in her right arm. Her **sari** is decorated with a flower pattern, a scarf covering her coiffure is wrapped round her waist and she wears ornaments. A female chaurī-bearer standing behind the couch and three out of 56 **dikkumaris** are shown in the right side of the painting.

In the continuation of the lower portion, we have to see the scene of upper portion. Sakra is represented in five fold in the upper portion. With one self he held the child in his arms (here instead of Sakra, Hariṇaigameṣin is represented), with a second self he held a parasol (**chhatra**) over the child, with a third and fourth he stood beside it waving fly-whisks, and with the fifth, bearing the thunderbolt, he danced before the child. Then all went to Mount Meru for the ceremony.

In the middle of the painting Hariṇaigameṣin (instead of "Sakra") shown going immediately with babe Mahāvira held in his raised arms, with a second self in left he is waving fly-whisk, with a third self he held a parasol, with a fourth self he is waving fly-whisk and with the fifth, bearing the thunderbolt and seeing babe Mahāvira. The lovely dyes of the garments and well-balanced patterns put on by Trisālā and Sakra in five fold

are reflective of the art and fashion of the age. The earrings provided a new vogue, Silver colour adds to the lustre of the miniature, whose every figure represents a model symbolic of the prosperity and progress of the 15th century.

ચિત્ર ૧૨૮ : પ્રભુશ્રી મહાવીરનો જન્મ અને ષષ્ઠી જાગરણ. હંસ. વિ. ૧, ઉપરથી.

પ્રભુ શ્રીમહાવીરના જન્મના વર્ણન માટે ચિત્ર ૧૨૭નું આ પ્રસંગનું વર્ણન જૂઓ.

પુત્ર જન્મના છઠ્ઠા દિવસે પ્રભુના માતાપિતાએ કુલધર્મ પ્રમાણે જાગરણનો ઉત્સવ એટલે રાતિજો કર્યો.

ચિત્રના નીચેના ભાગમાં સુંદરવસ્ત્રાભૂષણ પહેરીને, ઉંચા કરેલા એક હાથમાં પૂજન કરેલું પુસ્તક પકડીને ચાર કુમારીકાઓ બેઠેલી છે.

Fig. 128 : HVB 1. Śrī Mahāvīra's birth and Vigil on the sixth night.

The treatment of the upper register is essentially the same as that in our figure 127.

The parents of Mahāvīra celebrated the birth of the heir on the first day; they observed the religious vigil on the sixth day.

The painting shows four women holding a book with flowers in raised hand. All women are beautifully dressed and ornamented.

ચિત્ર ૧૨૯ : બાળ મહાવીરને જન્મના ત્રીજા દિવસે ચંદ્રના દર્શન કરાવે છે. ચિત્રની ડાબી બાજુએ ઉપરના ભાગમાં ચંદ્ર છે. બાકીના પ્રસંગોની રજૂઆત નીચેના ચિત્રને લગભગ મળતી છે.

ચિત્ર ૧૩૦ : બાળ મહાવીરને જન્મના ત્રીજા દિવસે સૂર્યનું દર્શન કરાવે છે. ચિત્રની ડાબી બાજુએ ઉપરના ભાગમાં ભગતો સૂર્ય છે. જમણી બાજુએ રાજમહેલની અગાસીનો એક ભાગ છે. સૂર્યની નીચે ત્રિશલારાણી બાળક વર્ધમાનકુમારને ઉંચા કરેલા અને હાથમાં પકડી રાખીને સૂર્યનાં દર્શન કરાવે છે. રાણીની પાછળ છત્ર સહિત સિંહાસન છે.

આ અને ચિત્રો અદારમા સૈકાની રાજપૂત ચિત્રકલાના નમૂનાઓ છે. અને ચિત્રોમાં રાણીએ મસ્તક ઉપર ઓઢણીનો કેટલોક ભાગ ઓઢેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે.

Fig. 129 : Showing the moon to Babe Mahāvīra on the third day after the birth. On the left is seen the Moon. The treatment corresponds to the treatment of Fig. 130. Both these illustrations represent the art of Rajput Painting of the 18th century.

Fig. 130 : Showing the Sun to Babe Mahāvīra on the third day after the birth. On the right side is a rising Sun and to the left on the top is a balcony of the palace. Raising Vardhmānakumār with both hands, the Queen Trislādevī shows the rising Sun. Behind the Queen is the *sinhasana* (throne) with a canopy.

ચિત્ર ૧૩૧ : આમલકી ફીડા કરતા શ્રીવર્ધમાનકુમાર. કુસુમચંદ્રસૂરિજીની કલ્પસૂત્રની પ્રત ઉપરથી. ચિત્રના વર્ણન માટે જૂઓ ચિત્ર ૧૩૨નું આ પ્રસંગને જ લગતું વર્ણન.

Fig. 131. KSM : The youthful Mahāvīra and the jealous god.

The treatment is essentially the same as that in figure 132.

ચિત્ર ૧૩૨ : આમલકી કીડા અને નિશાલ ગરબું. ડહેલા. ૨ની પ્રતના પાના ૪૩ ઉપરથી. આ ચિત્રમાં પણ ઉપર અને નીચે એમ બે પ્રસંગો છે. તેમાં કથાના પરિચયની શરૂઆત ઉપરના આમલકી કીડાના ચિત્રથી થાય છે.

(૧) એક વખતે સૌધર્મેન્દ્ર પોતાની સભામાં મહાવીરના ધૈર્યગુણની પ્રશંસા કરી અને કહેવા લાગ્યો કે : 'હે દેવો ! અત્યારના આ કાળમાં મનુષ્યલોકમાં શ્રીવર્ધમાનકુમાર એક બાળક હોવા છતાં પણ તેમના જેવો બીજો કોઈ પ્રરાક્રમી વીર નથી. ઇન્દ્રાદિ દેવો પણ તેમને બિરાવવામાં અસમર્થ છે.' આ સાંભળીને એક દેવ કે જેનું નામ જણાવવામાં નથી આવ્યું, તે જ્યાં કુમારો કીડા કરતા હતા ત્યાં આવ્યો અને સાંભેલા જેવા બાડા, ચપળ બે જીભવાળા, ચળકતા મણિવાળા, કૂંદાડા મારતા, કાળજી સમાન કાળા વર્ણવાળા, કૂર આકૃતિવાળા અને વિસ્તૃત ફણાવાળા મોટા સર્પનું રૂપ બનાવીને કીડા કરવાના વૃક્ષને વીંટાળી દીધું. આવો ભયંકર સર્પ જોઈ ભયભીત બનેલા બધા કુમારો રમતગમત પડતી મૂકી નાસી છૂટ્યા, પરંતુ મહાપરાક્રમી ધૈર્યશાળી શ્રી વર્ધમાનકુમારે જરાપણ ભય પામ્યા વિના પોતે ત્યાં તેની પાસે જઈ, સર્પને હાથથી પકડી દૂર ફેંકી દીધો. સર્પ દૂર પડ્યો એટલે નિર્ભય બનેલા કુમારો પાછા એકઠા થઈ ગયા અને કીડા શરૂ કરી દીધી.

(૨) હવે કુમારોએ વૃક્ષની રમત પડતી મૂકી દડાની રમત શરૂ કરી. રમતમાં એવી શરત હતી કે જે હારી જાય તે જીતેલાને ખભા ઉપર બેસાડે. કુમારવેષધારી દેવ શ્રી વર્ધમાનકુમાર સાથે રમતમાં હારી ગયો. તેણે કહ્યું : 'ભાઈ, હું હાર્યો અને આ વર્ધમાનકુમાર જીત્યા માટે એમને મારા ખભા ઉપર બેસવા દો. શ્રી વર્ધમાન ખભા ઉપર બેઠા એટલે દેવે તક સાધી તેમને બિરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પોતાની દેવશક્તિથી સાત તાડ જેટલું ઊંચું પોતાનું શરીર બનાવ્યું. પ્રભુ તેનો પ્રયત્ન અવધિજ્ઞાનના બળથી જાણી ગયા. તેમણે વજ્ર જેવી કઠોર મુઠિથી તેની પીઠ પર એવો તો પ્રહાર કર્યો કે તે ચીસો પાડવા લાગ્યો અને પીડા પામવાથી મચ્છરની જેમ સંકોચાઈ ગયો. પ્રભુનું પરાક્રમ તથા ધૈર્ય પ્રત્યક્ષ અનુભવી ઇન્દ્રના સત્ય વચનનો તેણે મનમાં સ્વીકાર કર્યો અને પોતાનું અસલ સ્વરૂપ પ્રકટ કરી સઘળો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. તે વખતે ઇન્દ્રે ધૈર્યશાળી પ્રભુનું 'વીર' એવું ગુણનિબંધન નામ પાડ્યું.

ચિત્રમાં વર્ધમાનકુમારે માથે મુકુટ તથા કાનમાં કુંડળ વગેરે આભૂષણો પહેરેલાં છે અને ઝાડને વીંટાઈ વળેલો સર્પ છે. વર્ધમાનકુમારની આગળપાછળ ત્રણ તથા ઉપરના ભાગમાં એક બીજો છોકરો ચીતરેલો છે વર્ધમાન દેવના ખભા ઉપર બેઠેલા છે. વળી નજીકમાં એક વ્યક્તિ ઊભેલી છે, જે જમણા હાથ ઊંચો કરીને કોઈને બોલાવીને મહાવીરના આ પરાક્રમનો પ્રસંગ બતાવતી હોય એમ લાગે છે.

આ પ્રસંગની સાથે સરખાવો કૃષ્ણની બાળકીડાનો એક પ્રસંગ.

(૧) કૃષ્ણ જ્યારે બીજા ગોપ બાળકો સાથે રમતા હતા ત્યારે તેમના શત્રુ કંસે મારવા મોકલેલો અઘ નામનો અસુર એક યોજન જેટલું સર્પરૂપ ધારણ કરી માર્ગ વચ્ચે પડ્યો અને કૃષ્ણ સુદાં બધાં બાળકોને ગળી ગયો. આ જોઈ કૃષ્ણે એ સર્પના ગળાને એવી રીતે રૂંધી નાખ્યું કે જેથી તે સર્પ અધાસુરનું મસ્તક ફાટી શ્વાસ નીકળી ગયો અને તે મરી ગયો. તેના મુખમાંથી બાળકો બધા સકુશળ બહાર આવ્યા.

—ભાગવત દશમસ્કન્ધ, અ. ૨૦, ૨૯. ૧૨-૩૫, પૃ. ૮૮.

(૨) એકબીજાને અરસપરસ ઘોડા બનાવી જ્યારે ગોપ બાળકો સાથે કૃષ્ણ અને બળભદ્ર રમતા હતા, તે વખતે કંસે મોકલેલો પ્રલમ્બ નામનો અસુર તે રમતમાં દાખલ થયો. તે કૃષ્ણ અને બળભદ્રને ઊપાડી જવા ઇચ્છતો હતો. એણે બળભદ્રનો ઘોડો બની તેમને દૂર લઈ જઈ, એક પ્રયત્ન અને લચાનક રૂપ પ્રગટ કર્યું. બળભદ્રે છેવટે

ન ડરતાં સખત મુઠિપ્રહારથી એ વિકરાળ અસુરને લોહી વમતો કરી ઠાર કર્યો અને અંતે બધા સકુશળ પાછા ફર્યા.

—ભાગવત દશમસ્કન્ધ, અ. ૨૦, શ્લો. ૧૮-૩૦

આ પછી ચિત્રના અનુસંધાને, અનુક્રમે નિશાલ ગરણાનો નીચેનો પ્રસંગ જોવાનો છે. પ્રભુ જ્યારે આઠ વર્ષથી કંઈક અધિક ઉમ્મરના થયા ત્યારે, પ્રભુ જન્મથી જ ત્રણ જ્ઞાન સહિત જન્મેલા હોવા છતાં, પરમ હર્ષિત થએલાં માતા, સામાન્ય પુત્રની પેઠે તેઓને નિશાળે લખવા મોકલવા તૈયાર થયાં. શુભ મુહૂર્તે અને શુભ લગ્ને પ્રભુને નિશાળે બેસાડવાની મહોત્સવપૂર્વક મોટી તૈયારી કરી. સગાં-સંબંધીઓનો, હાથી, ઘોડા વગેરે વાહનોથી, હાર, મુગટ, કુંડલ, બાબુબંધ, કંકણ વગેરે આભૂષણોથી અને પંચવર્ણીય રેશમી વસ્ત્રોથી આદરપૂર્વક સત્કાર કર્યો. લખાવનાર પંડિતને માટે મહામૂલ્યવાળાં ઘરેણાં, વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો અને શ્રીફળ વગેરે ઉત્તમ વસ્તુઓ તૈયાર કરવામાં આવી. નિશાળના વિદ્યાર્થીઓને વહેંચવા માટે સોપારી, સાકર, બદામ, દ્રાક્ષ, ચારોળી, મીઠાઈ અને વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રો મંગાવ્યાં. સુવર્ણ, રત્ન અને રૂપાથી જડેલાં પાટી-ખડિયો-લેખન વગેરે ઉપકરણો તૈયાર કર્યાં. દેવી સરસ્વતીની મૂર્તિના પૂજન માટે કિંમતી રત્નો અને મોતીઓથી જડેલું સુવર્ણનું મનોહર આભૂષણ તૈયાર કરાવ્યું. કુલની વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ પ્રભુને પવિત્ર જળ વડે સ્નાન કરાવી, ચંદન કપૂર વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોથી વિલેપન કર્યું. ત્યાર પછી ઉત્તમ વસ્ત્રો, દિવ્ય આભૂષણો અને પુષ્પમાળા વડે અલંકૃત થએલા પ્રભુને સુવર્ણની સાંકળથી શોભી રહેલા ઉત્તમ હાથી ઉપર બેસાડ્યા. સેવકોએ પ્રભુના મસ્તક ઉપર રમણીય છત્ર ધારણ કર્યું. ચંદ્રનાં કિરણો જેવાં સફેદ આમર વીંઝાવા લાગ્યાં, ગવૈયાઓ ગાન ગાવા લાગ્યા, વાજિત્રોના મધુર સૂર નીકળવા લાગ્યા, વિવિધ પ્રકારના નાચ થવા લાગ્યા, યાચકોને ઇચ્છિત દાન મળવા લાગ્યાં. એવી રીતે ધામધૂમ સાથે, ચતુરંગી સેનાથી પરવરેલા શ્રીવર્ધમાનકુમાર પંડિતને ઘેર લખવા ગયા.

ચિત્રમાં હાથી ઉપર વર્ધમાનકુમાર બેઠેલા છે. હાથીની આગળ એક માણસ શરણાઈ વગાડતો દેખાય છે અને હાથીની પાછળ ઉપર બે અને નીચે એક, કુલ ત્રણ સ્ત્રીઓ મંગલ ગીતો ગાતી હોય છે. નીચે ચાર પુરુષો બેઠેલા છે.

Fig 132: DUA. 2, 43. Two scenes in one : (a) The youthful Mahāvīra and the jealous god; (b) Mahāvīra is going to school (Nisalagarnum).

Before he was 8 years old Mahāvīra used to play games becoming his age with other boys. One day, in his court while describing the hero (Vira), Hari (Śakra) said that all steadfast (**dhira**) beings were inferior to Mahāvīra (**anumahavīram**). One of gods his name is not given—full of prideful envy determined to shatter Mahāvīra's courage, and went to the place where the Lord was playing. At that time Mahāvīra and his companions were engaged in the game of **amalaki**. The god assumed the form of a serpent and appeared at the foot of a tree, All the other boys fled in terror, but Mahāvīra picked up the serpent as though it were a rope and dashed it to the ground. The other boys were then ashamed and resumed the game. The god now returned in the form of a boy. At this time the boys were climbing a tree. Mahāvīra got to the top first—for what achievement was that for him who was destined to reach the top of the universe ?—where he shone like the sun on Mount Meru, while his companions hung below like the constellations of monkeys (pun on the word **sakhamrgas**). Mahāvīra had won, and the wager had been that winner should mount the back of the vanquished and ride about on them. He therefore got on to the backs of the other boys as though they were horses; foremost among the strong, he even

mounted the back of the god. Then the god, with wicked intent, took the form of a terrifying demon and began to increase in size until he was even larger than the mountains. In his hell like mouth, his tongue looked like the serpent Takṣaka; on his head now like a mountain top (indeed the **sirahsaila**) his tawny hair flamed like a forest fire. His two dreadful tusks (or, rows of teeth) were like saws; his eyes blazed furiously like braziers of coals (**angarasakatyau**); his brows, twisted in a scowl were like two mighty serpents. He was still growing larger when the Lord dealt him a mighty blow on the back with his fist, and that blow reduced him to a dwarf. The god, who had thus suffered and actual demonstration of the manliness of the Lord, described by Indra, now took his true form, did reverence to the Lord, and returned to his abode.

(a) In the upper portion of the painting at the left is a tree, around which is coiled a snake (the god in disguise), Near the tree is a boy playing and Lord Mahāvīra is on the shoulder of a god. Above Mahāvīra's head is parasol. Behind Mahāvīra at the right are three boys playing.

(b) In the lower portion at the left is a trumpeter, and behind him Mahāvīra is seated on an elephant on his way to school. Following the elephant are three ladies with auspicious objects in their hands. At the bottom of the painting four men are following the procession.

ચિત્ર ૧૩૩ : શ્રી વર્ધમાનકુમારનું પાણિચહણ. શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્રની પ્રતના પાના ૫૦ ઉપરથી. ચિત્રની મધ્યમાં આંધેલા લગ્નમંડપમાં શ્રી વર્ધમાનકુમાર તથા ચશોદાનો હસ્તમેળાપ, અંનેની વચ્ચે બેઠેલો બ્રેશી કરાવે છે. લગ્નમંડપની બંને બાજુએ ચોરીના વાસણો ઉપરાઉપરી ગોઠવેલા દેખાય છે. ચોરીના વાસણોની બાજુમાં કદલી સ્તંભ ઊભા કરેલા છે. ચિત્રની જમણી બાજુએ ચોરીની બહાર એક પુરુષ સુંદર વસ્ત્રાભૂષણો પરિધાન કરીને ઉભેલો છે; બીજા ચિત્રની ડાબી બાજુએ એક સ્ત્રી સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ પરિધાન કરીને ઉભેલી છે. તેણીના હાથમાં જમણા હાથમાં કાંઈક માંગલિક વસ્તુ છે. ચિત્રની ઉપરના ભાગમાં કદલી વૃક્ષનાં પાંદડાનાં અનાવેલાં સુંદર તોરણો લટકતાં દેખાય છે. આ ચિત્ર આપણને ચિત્રકારના સમયની લગ્ન વ્યવસ્થાનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપે છે.

Fig. 133 : Vardhamana's Marriage : From the folio No. 50 of Sri Suparsvanatha Caritra's MS. In the centre of the Painting is a **chawri** (marriage pavilion), and inside are seen Vardhamanakumārā and his bride Rāj Kumārī Yaśodā, with their hands in unision. Between them, a brāhmaṇ is seated. A lamp is hanging in the pavilion. At the left one man is standing with a raised hand and a woman is standing at the right with an auspicious object in a raised hand witnessing the marriage ceremony. Decorative arches (**torana**) of Kadalivrikṣa are seen hanging near the top of the painting. This is a beautiful symbolic specimen of the marriage pavilion of the fifteenth century.

ચિત્ર ૧૩૪ : વર્ધમાનકુમારનું પાણિચહણ. પ્રભુ અનુક્રમે બાદ્યાવસ્થા વટાવીને યૌવનાવસ્થા પામ્યા, ત્યારે માતા-પિતાએ તેઓને ઉમરલાયક અને લોગસમર્થ બાણી, શુભ તિથિ, શુભ સુદર્તમાં સમરવીર રાજાની ચશોદા નામની પુત્રી સાથે પરણાવ્યા.

ચિત્રમાં વર્ધમાનકુમાર તથા ચશોદાનો હસ્તમેળાપ થતો બતાવેલો છે. અંનેની વચ્ચે સળગતો અગ્નિ બતાવેલો છે. અંને બાજુએ ચોરીના વાસણો તથા કેળનો સુંદર માંડવો આંધેલો છે. ચિત્રની નીચેના ભાગમાં

સાત હંસપક્ષીઓની સુંદર રજૂઆત કરેલી છે. આ પ્રસંગ પણ બીજી હસ્તપ્રતોમાં જવદલે જ મળી આવે છે.

Fig. 134. : Vardhamana's Marriage: When Vardhamāna reached a marriageable age, his father and mother, thinking it time for his son to marry asked Vardhamāna's consent. To please his father and mother, Vardhamāna married with the Princess named Yaśodā, the daughter of King Samaravīra on a very auspicious day and in an auspicious time.

In the painting, Vardhamānakumār and his bride Yaśodā stand in the marriage pavilion which the King Samaravīra erected with their hands together. The burning fire is seen in the centre. The vessels of **chauri**, and **Kadalistambha** are also represented. A beautiful arch is in the upper part of the painting. In the lower part is a panel of seven swans. This scene is rarely seen in other illustrated manuscripts.

ચિત્ર ૧૩૫. પાટણ ર.ના પાના ૨૫ ઉપરથી. સિદ્ધાર્થ રાજા નગરના રખેવાળોને પ્રભુનો જન્મ મહોત્સવ ઉજવવા આજ્ઞા કરાવે છે. ત્યાર પછી તે સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય, લવનપતિ વાનવ્યંતર જ્યોતિષિક અને વૈમાનિક દેવોએ તીર્થંકરનો જન્મભિષેક મહિમા કર્યા પછી, સવારના પહોરમાં નગરના રખેવાળોને બોલાવે છે. નગરના રખેવાળોને બોલાવીને પ્રભુનો જન્મ મહોત્સવ ઉજવવાની આજ્ઞા કરાવે છે.

Fig. 135. : HGP. 2, 25. Siddhārtha commands his officers to announce a festival.

At daybreak King Siddhārtha commanded city warders to announce a festival with freeing of prisoners, sweeping and watering of streets, decoration of the city, sports, and entertainments.

King Siddhārtha sits upon his throne, sword in right hand, faced by four officers, who receive his orders.

ચિત્ર ૧૩૬ : જીરાની પ્રતના પાના ૪૧ ઉપરથી. શ્રી વર્ધમાનકુમારનો જન્મ મહોત્સવ ઉજવતા સિદ્ધાર્થ રાજા.

પ્રભુ મહાવીરનો જન્મ થયાનું જાણતાં જ પ્રિયંવદા નામની દાસી દોડતી દોડતી સિદ્ધાર્થ રાજા પાસે આવી પહોંચી અને પુત્ર જન્મ થયાની વધામણી આપી. આ વધામણી સાંભળીને રાજાને અનહદ આનંદ ઉત્પન્ન થાય એમાં તો પૂછવાનું જ શું ? હર્ષના અતિરેકથી તેની વાણી ગદ્ગદ શબ્દોવાળી થઈ ગઈ અને તેના શરીરના રોમાંચ વિકસ્વર થઈ ગયાં. આ વધામણી આપનાર દાસી પર રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો; પોતાનાં મુગટ સિવાયનાં સઘળાં આભૂષણો તેને બક્ષીસ આપી દીધાં અને દાસીપણાથી તેને મુક્ત કરી દીધી.

સવાર થતાં જ, સિદ્ધાર્થ રાજાએ નગરના કોટવાળોને બોલાવીને કહ્યું કે : 'હે દેવાનુપ્રિયો ! તમે જલદી ક્ષત્રિયકુંડ ગ્રામ નગરના કેદખાનામાંથી તમામ કેદીઓને છોડી મૂકો અને આખા નગરને શણગારો.

ઉપરાંત નાચ કરનારા, મદલયુદ્ધ કરનારા, હાસ્ય-કુતૂહલ કરનારા વિદૂષકો, ભાંડ-ભવૈયા, હાથી, ઊંટ કે ઊંચા રાખેલા વાંસને કુદી જનારા, રસિક કથાઓ કહેનારા, રાસ રમનારા, વાંસ ઉપર ચઢી તેના અગ્રભાગ ઉપર ખેલ કરનારા, ચામડાની મશકમાં વાયુ ભરી શરણાઈ બજાવનારા, વીણા વગાડનારા, તાળી વગાડી નાચ કરનારા, આવી આવી જાતના કુતૂહલ-ખેલ-રમતગમત કરનારા અનેક લોકોને લોકોના મનોરંજન માટે ક્ષત્રિયકુંડગ્રામ નગરને વિશે બોલાવો.

આ મહોત્સવના દિવસોમાં કોઈ આરંભ-સમારંભ ન કરે અને દળવા-ખાંડવાનું બંધ રાખે એવો બંદોબસ્ત તમે પોતે કરો અને બીજા પાસે કરાવો, તથા મારી આજ્ઞા મુજબ દરેક કાર્ય કરીને મને નિવેદન કરો.’

ચિત્રમાં ઉપર અને નીચે એમ બે પ્રસંગો છે. તેમાં કથાના પરિચયની શરૂઆત ઉપરના ચિત્રથી થાય છે. સિંહાસન ઉપર જમણા હાથથી તલવાર પકડીને વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઈને સિદ્ધાર્થ બેઠેલા છે અને પોતાના ડાબા હાથમાંનો કિંમતી હાર સામે ઊભેલી પુત્રજન્મની વધામણી લાવનાર ત્રિયંવદા દાસીને આપતા દેખાય છે, અને તે હાર ગ્રહણ કરવા માટે બે હાથ ધરીને દાસી ઊભેલી છે. દાસીના માથાના ઉપરના ભાગમાં એક હાથમાં ઢાલ અને બીજા હાથમાં તલવાર પકડીને બેઠેલો ગામનો કોટવાળ સિદ્ધાર્થની આજ્ઞા સાંભળતો હોય તેવી રીતે બેઠેલો છે. સિદ્ધાર્થની પાછળ ચામર ઉડાડતી એક સ્ત્રી-પરિચારિકા ઊભેલી છે.

આ પછી ચિત્રના અનુસંધાને, નીચેના ચિત્રમાં ચીતરેલો મહાવીર પ્રભુનો જન્મ થયાના આનંદમાં જુદી-જુદી જાતનાં વાદ્યો લઈને નાચ-ગાન કરતાં સ્ત્રી-પુરુષોનો પ્રસંગ જોવાનો છે. ચિત્રની મધ્યમાં એક સ્ત્રી નાચતી દેખાય છે. નાચતી સ્ત્રીની જમણી બાજુ એક પુરુષ શરણાઈ વગાડે છે અને બીજા પુરુષ નગારૂં વગાડતો ઊભેલો છે. ડાબી બાજુ ઊભેલા બે પુરુષો પૈકી એકના બંને હાથમાં મંજીરા છે અને બીજા પુરુષ બંને હાથથી પકડેલી વાંસળી વગાડે છે. આ પ્રમાણે કુલ પાંચ સ્ત્રી-પુરુષો નાચગાન કરતાં દેખાય છે.

Fig. 136 : JRP 41. Siddhārtha celebrating the festival of Mahāvīra's birth. The King and his seraglio celebrated the 10 days' festival decreed in honour of the birth of an heir to the kingdom.

In the upper register at the left sits Siddhārtha, opposite to him is maid servant Priyamvada giving the message of the birth of Mahāvīra.

In the lower register are a male trumpeter, a male drummer, a female dancer, a mail singer and a male lute player enjoying the birth festival. This painting is unique of its kind.

ચિત્ર ૧૩૭ : લોકાંતિક દેવોની પ્રાર્થના અને વર્ષોદાન. જીરાની પ્રતના પાના ૪૬ ઉપરથી. ચિત્રમાં ઉપર અને નીચે એમ બે પ્રસંગો છે. તેમાં કથાના પરિચયની શરૂઆત ઉપરના ચિત્રથી થાય છે. એક તરફ પ્રભુ પોતે જ દીક્ષા લેવાને તૈયાર હતા અને બીજી તરફ બ્રહ્મદેવલોક નિવાસી લોકાંતિક દેવોએ, દીક્ષા લેવાને એક વરસ બાકી રહ્યું, એટલે કે પ્રભુની ઓગણત્રીશ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યારે, પોતાના શાશ્વત આચાર પ્રમાણે દીક્ષાનો અવસર આવ્યાનું સૂચવી દીધું. નવ પ્રકારના લોકાંતિક દેવોએ પોતાની મધુર, પ્રિય અને હૃદયમાં ઉતરી જાય એવી વાણીમાં પ્રથમ તો પ્રભુને વારંવાર અભિનંદી જૂળ સ્તુતિ કરી પછી તેમણે કહ્યું કે :- “હે સમૃદ્ધિશાલી! આપનો જય હો! હે કલ્યાણવંત! આપનો વિજય થાઓ. હે પ્રભુ! આપનું કલ્યાણ હો. જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની ધૂંસરી ધારણ કરવામાં સમર્થ હોવાથી હે ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ વૃષભ સમાન! આપનો જય હો. હે ભગવન્! આપ બોધ પામો, દીક્ષા સ્વીકારો. હે લોકનાથ! સકલ જગતના જીવોને હિતકર, એવું ધર્મતીર્થ પ્રવર્તાવો; કારણકે આ ધર્મતીર્થ સકલ લોકને વિષે સર્વ જીવોને હિત કરનારું થશે, સુખકારક તથા મોક્ષદાયક થશે.”

ચિત્રમાં સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર જમણા હાથથી તલવાર પકડીને અને ડાબા હાથ, સામે અંજલિ બેઠીને ઊભેલા લોકાંતિક દેવોને પ્રત્યુત્તર આપવા બોલો કરીને બેઠેલા ભગવાન મહાવીર કુમાર અવસ્થામાં વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત છે. સામે બે હાથ બેઠીને ઊભેલા ત્રણ લોકાંતિક દેવો પ્રભુને દીક્ષા લેવાની વિનંતી કરે છે.

આ પછી ચિત્રના અનુસંધાને, નીચેના ચિત્રમાં ચીતરેલો મહાવીર પ્રભુના વર્ષોદાનનો પ્રસંગ જોવાનો છે. વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૧૩૮નું આ પ્રસંગનું જ વર્ણન.

આ ચિત્રમાં સિંહાસનની પાછળ શ્રી-પરિચારિકાને બદલે બોલસરીનું ઝાડ છે અને દાન લેનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા પાંચને બદલે ત્રણની છે. બાકી ચિત્ર ૧૩૮ને બરાબર મળતો પ્રસંગ છે.

Fig. 137. : JRP, 46. Two scenes in one : (a) The Laukāntika gods comes to awaken Mahāvīra to his mission; (b) Mahāvīra gives away his possessions.

When the time had come for Mahāvīra to leave the world, the Laukāntika gods came to awaken him to his mission.

In the upper portion sits Mahāvīra on a throne with the Laukāntika gods facing him in an attitude of worship, saying, “Arhat, propogate the religion which is a blessing to all creatures in the world !”

In the lower portion sits Mahāvīra on a throne, making gifts to a gray-bearded man and two young men. In front of him is a table heaped with jewels. Each of the poor men has an object in his hand, obviously a gift.

ચિત્ર ૧૩૮. : પાટણ રના પાના ૩૩ ઉપરથી. સંવત્સરી દાન આપતા શ્રી વર્ધમાનકુમાર. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને દીક્ષા લેવામાં એક વર્ષ બાકી હતું ત્યારથી જ તેમણે વર્ષીદાન આપવાનું શરૂ કર્યું. તેઓ હમેશાં સૂર્યોદયથી આરંભી પ્રાતઃકાળના ભોજન પહેલાં એક કરોડ ને આઠ લાખ સોનેયાનું દાન આપવા લાગ્યા. એવી રીતે એક વર્ષમાં પ્રભુએ ત્રણ અબજ, અઠ્યાસી કરોડ અને એસી લાખ સોનેયા દાનમાં ખર્ચી દીધા.

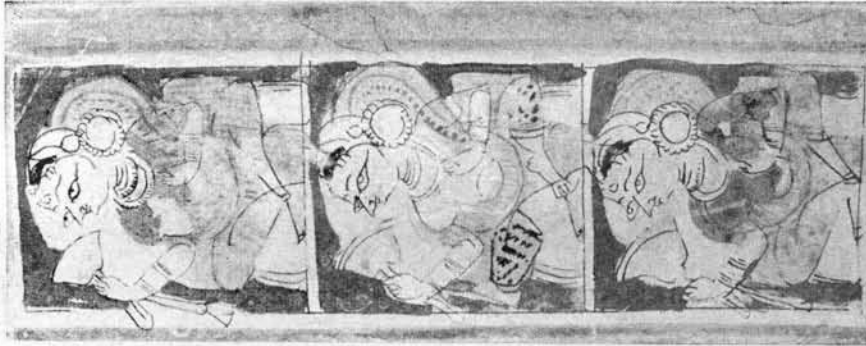
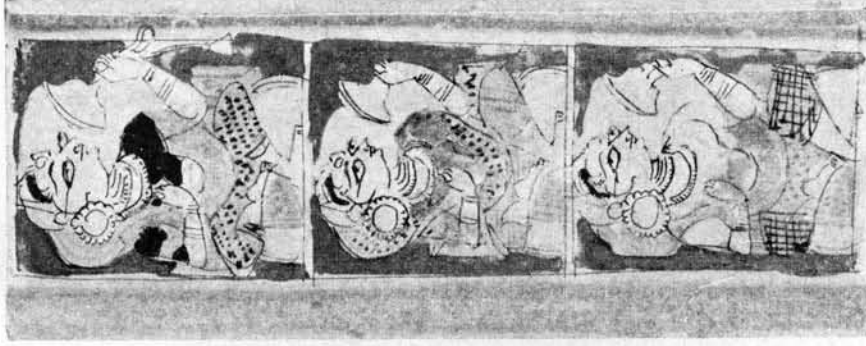
ચિત્રમાં મહાવીર સિંહાસન ઉપર બેઠેલા છે અને જમણા હાથે સોનેયાનું દાન આપે છે. હાથમાં એક સોનેયો અંશુકો અને તર્જની આંગળીથી પકડેલો દેખાય છે. મહાવીરનો જમણો પગ સિંહાસન પર છે અને ડાબો પગ પાદપીઠ પર છે, જે બતાવે છે કે દાનની સમાપ્તિનો સમય થવા આવ્યો છે. આ ચિત્રમાં મહાવીરને દાઢી તથા મૂછો સહિત ચિત્રકારે ચીતરેલા છે. મહાવીરની નજીકમાં ત્રણ પાયાવાળી ટીપોઈ ઉપર સુવર્ણનો થાળ મૂકેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઉપરની છતના ભાગમાં ચંદ્રરવો બાંધેલો છે. ચિત્રની ડાબી બાજુએ એક વૃદ્ધ તથા ચાર ઉમ્મરલાયક માણસો, એમ કુલ મળીને પાંચ વ્યક્તિઓ દાન લેવા આવેલી દેખાય છે.

ચિત્રના વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૧૩૭નું આ પ્રસંગને લગતું વર્ણન.

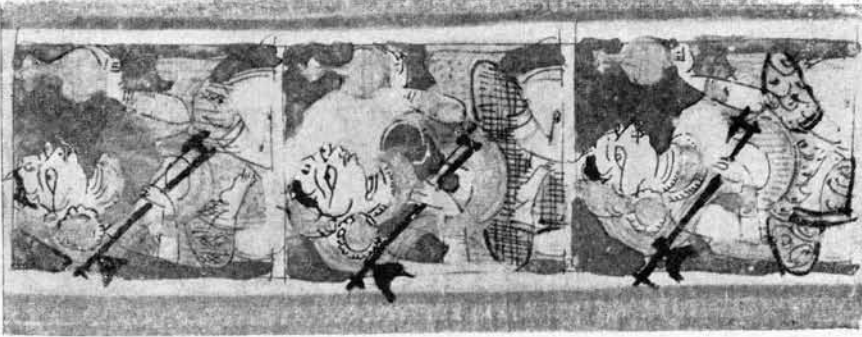
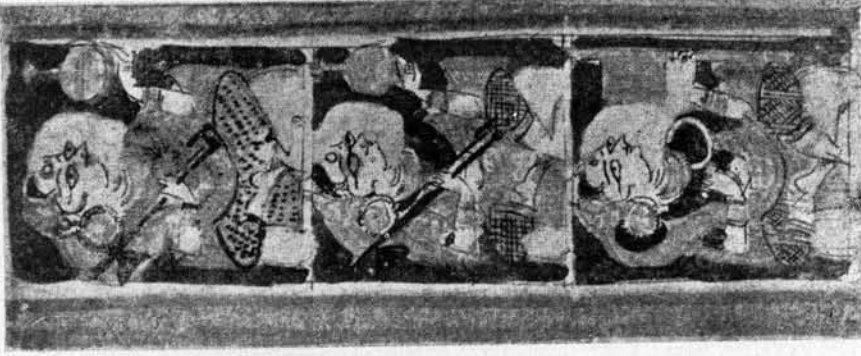
Fig. 138 : HGP. 2, 33. Mahāvīra gives away his possessions.

The treatment is essentially similar to that of figure 137.

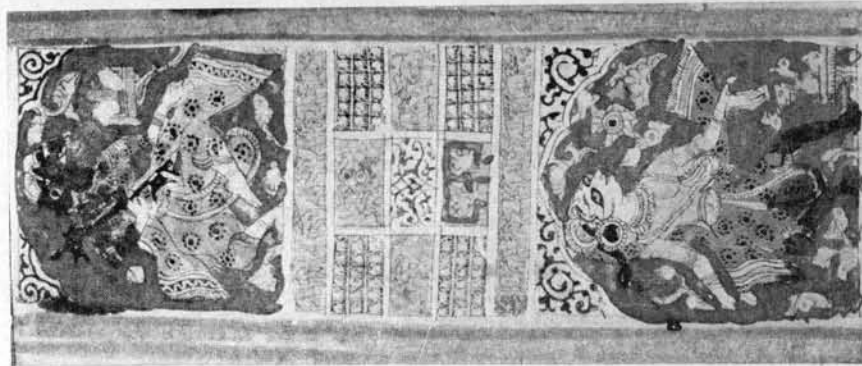
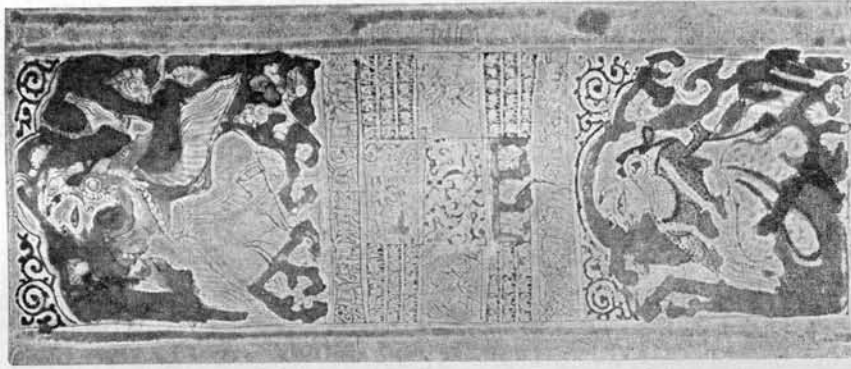
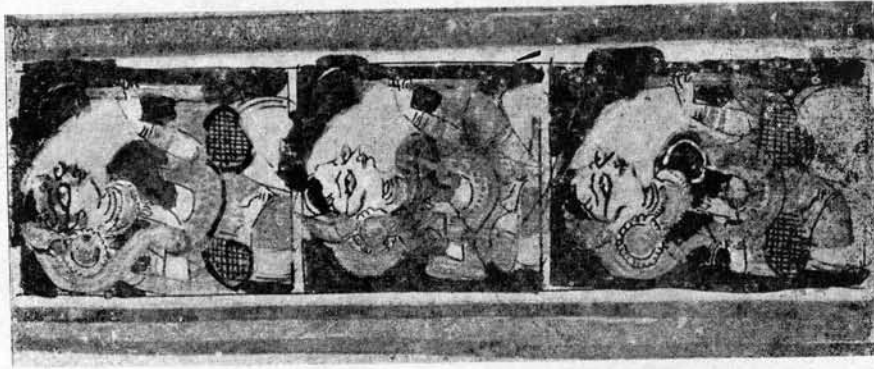
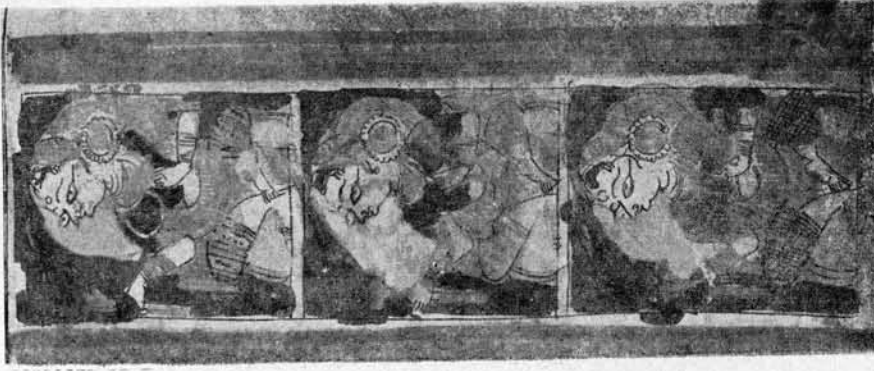
ચિત્ર ૧૩૯ : નવાબ ૧ના પાના ૫૫ ઉપરથી. પ્રભુ શ્રી મહાવીર ચંદ્રલેખા પાલખીમાં દીક્ષા લેવા જતાં. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને પહેલાં પણ એટલે માનવી ગૃહસ્થધર્મમાં આવતાં-વિવાહિત જીવનથી-પહેલાં પણ ઉત્તમ, આભોગિક, નાશ ન પામે એવું જ્ઞાનદર્શન હતું, તેથી શ્રમણ ભગવાન મહાવીર તે પોતાના ઉત્તમ આભોગિક જ્ઞાનદર્શન દ્વારા પોતાનો નિષ્કમણકાળ એટલે પ્રવ્રજ્યાસમય આવી પહોંચ્યો છે એમ બુદ્ધિ છે, એ રીતે જોયા બધા પછી હિરણ્યને તણ દઈને, સુવર્ણને તણ દઈને, ધનને તણ દઈને, રાજ્યને તણ દઈને, રાષ્ટ્રને તણ દઈને; એ જ પ્રમાણે સેનાને, વાહનોને ધનલંકારોને, કોઠારને તણ દઈને, પુરને તણ દઈને, અન્તઃપુરને તણ દઈને, જનપદને તણ દઈને, બહોળાં ધન કનક, રતન, મણિ, મોતી, શંખ, રાજપટ્ટ કે રાજવર્ત પરવાળાં માણેક વગેરે સત્ત્વવાળું સારવાળું એ તમામ દ્રવ્ય વિશેષ પ્રકારે તણ દઈને પોતે નિમેલા દેનારાઓ દ્વારા એ તમામ

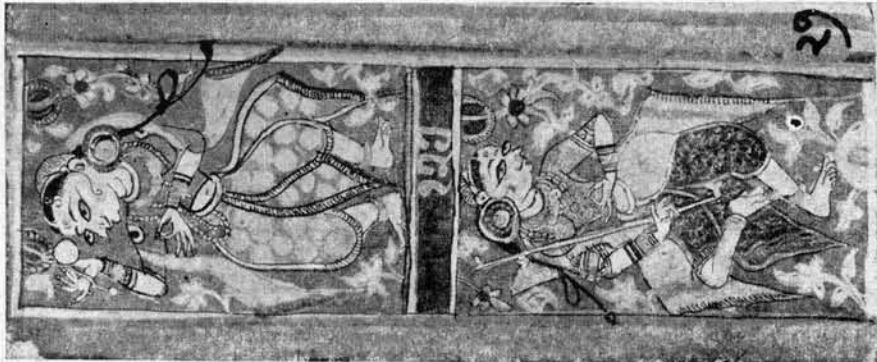
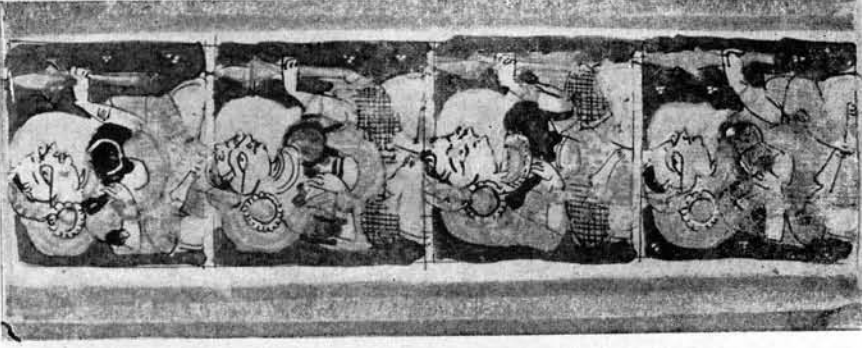
૭૮-૮૯ દિક્કુમારીકાઓનું અવતરણ
78-89 The dikkumārīs arrive

૯૦-૧૦૧ દિક્કુમારીશ્રાઓનું અવતરણ
90-101 The dikkumārīs arrive

૧૦૨-૧૧૧ દિક્કુમારીકાચોળું અવતરણ
102-111 The Dikkumārīs arrive

૧૧૨-૧૨૦ દિક્કુમારીકાઓનું અવતરણ
112-120 The Dikkumārīs arrive

ધનને ખુલ્લું કરીને તે તમામ દાનરૂપે દેવાનો વિચાર કરીને અને પોતાના ગોત્રના લોકોમાં એ તમામ ધન ધાન્ય હિરણ્ય રતન વગેરેને વહેંચી આપીને હેમંત ઋતુનો જે તે પહેલો માસ અને પહેલો પક્ષ એટલે માગ શરનો ૧૦ દિન પક્ષ આવતાં તથા તે માગશર મહિનાની ૧૦ દિન દશમનો દિવસ આવતાં જ્યારે છાયા પૂર્વદિશા તરફ ઢળતી હતી અને બરાબર પ્રમાણ પ્રમાણે ન ઓછી કે વધુ એવી પૌરુષી થવા આવી હતી તેવે સમયે સુવ્રતનામને દિવસે વિજય નામના મુહૂર્તે ભગવાન ચંદ્રપ્રભા નામની પાલખીમાં બેઠા અને તેમની પાછળ પાછળ દેવો માનવો અને અસુરોનાં મોટાં ટોળાં મારગમાં ચાલતાં હતાં તથા આગળ કેટલાક શંખ વગાડનારા હતા, કેટલાક ચક્રધારી હતા, કેટલાક હળધારી હતા એટલે ગળામાં સોનાનું હળ લટકતું રાખનારા ખાસ પ્રકારના ભાટલોકો હતા, કેટલા મુખમંગળિયા-મુખે મીઠું બોલનારા-હતા, વર્ધમાનકો એટલે પોતાના ખભા ઉપર બીજાઓને બેસાડેલા છે એવા પશુ કેટલાક હતા, કેટલાક ચારણો હતા અને કેટલાક ઘંટ વગાડનારા હતા. એ બધા લોકોથી વીંટળાયેલા ભગવાનને પાલખીમાં બેઠેલા જોઈને ભગવાનના કુલમહત્તરો તે તે ઇષ્ટ પ્રકારની મનોહર સાંભળવી ગમે તેવી મનગમતી મનને પ્રસાદ પમાડે તેવી ઉદાર કલ્યાણરૂપ શિવરૂપ ધન્ય મંગળમય પરિમિત મધુર અને સોહામણી વાણીદ્વારા ભગવાનનું અભિનંદન કરતા, ભગવાનની સ્તુતિ કરતા આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા:

હે નંદ ! તારો જય જય થાઓ, હે ભદ્ર ! તારો જય જય થાઓ; તારું ભદ્ર થાઓ, નિર્દોષ અને જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર દ્વારા, તું નહીં જિતાયેલી ઇંદ્રિયોને જિતી લેજે, જિતાયેલા શ્રમણ ધર્મને પાળજે; વિદ્વોને જિતી લઈને હે દેવ ! તું તારા સાધ્યની સિદ્ધિમાં સદા તત્પર રહેજે, તપદ્વારા તું રાગ અને દ્વેષ નામના મલ્લોને હણી નાખજે, ધૈર્યનો મજબુત કચ્છ બાંધીને ઉત્તમ શુકલધ્યાન વડે આઠ કર્મશત્રુઓને મસળી નાખજે, અપ્રમત્ત બનીને હે વીર ! તું ત્રણલોકના રંગમંડપમાં વિજયપતાકાને વરજે-મેળવજે, તિમિર વગરનું ઉત્તમ કેવલવરજ્ઞાન પામજે, જિનવરે ઉપદેશોલા સરળ માર્ગને અનુસરીને તું પરમપદરૂપ મોક્ષને મેળવજે, પરીષદોની સેનાને હણીને હે ઉત્તમ ક્ષત્રિય ! -ક્ષત્રિયનરપુંગવ ! તું જય જય-જે જેકાર મેળવ. બહુ દિવસ સુધી, બહુ પક્ષો સુધી, બહુ મહિનાઓ સુધી, બહુ ઋતુઓ સુધી, બહુ અચનો સુધી અને બહુ વર્ષો સુધી પરીષદો અને ઉપસર્ગોથી નિર્ભય બનીને ભયંકર અને ભારે બીહામણા પ્રસંગોમાં ક્ષમાપ્રધાન થઈને તું વિચર અને તારા ધર્મમાં એટલે તારી સાધનામાં વિઘ્ન ન થાઓ; એમ કહીને તે લોકો ભગવાન મહાવીરનો જય જય નાદ ગજવે છે.

ત્યાર પછી શ્રમણ ભગવાન મહાવીર હજારો નેત્રો વડે જોવાતા જોવાતા, હજારો મુખોવડે પ્રશંસાતા પ્રશંસાતા, હજારો હૃદયોવડે અભિનંદનો પામતા પામતા, ભગવાનને જોઈને લોકો એવા મનોરથો કરવા લાગ્યા કે અમે આમના સેવક થઈને રહીએ તો સારું એ રીતે હજાર જાતના મનોરથો કરવા લાગ્યા કે અમે આમના સેવક થઈને રહીએ તો સારું એ રીતે હજાર જાતના મનોરથો વડે વિશેષ ઈચ્છાતા ઈચ્છાતા, ભગવાનનાં કાંતિ અને રૂપગુણને જોઈને સ્ત્રીઓ આવો ‘અમારો ભરથાર હોય તો કેવું સારું’ એ રીતે તેમની સામે વારંવાર જોઈને મનમાં પ્રાર્થના કરવા લાગી અર્થાત્ કાંતિ અને રૂપગુણને લીધે ભગવાન એ રીતે પ્રાર્થાતા પ્રાર્થાતા અને હજારો આંગળીઓ વડે ભગવાન દેખાડાતા દેખાડાતા તથા પોતાના જમણા હાથ વડે ઘણાં હજાર નરનારીઓના હજારો પ્રણામોને ઝીલતા ઝીલતા ભગવાન એ રીતે હજારો ઘરોની હારની હાર વટાવતા વટાવતા વીણા, હાથના રાસડા, વાળંઓ, અને ગીતોના ગાવા બજાવના મધુર સુંદર જય જય નાદ સાથેના અવાજ સાથે એ રીતે મંત્રુ મંત્રુ જય જય નાદનો ઘોષ સાંભળીને ભગવાન બરાબર સાવધાન બનતા બનતા પોતાનાં છત્ર ચામર વગેરેના તમામ વૈભવ સાથે તમામ ઘરેણાં-અંગે અંગે પહેરેલાં તમામ ઘરેણાંઓની કાંતિ સાથે તમામ સેના સાથે હાથી ઘોડા ઉંટ અચ્ચર પાલખી મ્યાના વગેરે તમામ વાહનો સાથે, તમામ જન સમુદાય સાથે, તમામ આદર સાથે-તમામ ઔચિત્ય સાથે, પોતાની તમામ સંપત્તિ સાથે, તમામ શોભા સાથે, તમામ પ્રકારની ઉત્કંઠા સાથે, તમામ પ્રજા એટલે વાણિયા કુદ્રજન ગરાસિયા બ્રાહ્મણ વગેરે અદારે વર્ણો સાથે, તમામ નાટકો સાથે, તમામ તાલ કરનારા સાથે, બધા અંતઃપુર સાથે, કૂલ વસ્ત્ર ગંધ માળા અને અલંકારની તમામ પ્રકારની શોભા સાથે તમામ વાળંઓના

અવાજના પડઘા સાથે એ રીતે મોટી ઋદ્ધિ મોટી દ્યુતિ, મોટી સેના, મોટાં વાહનો. મોટો સમુદાય અને એક સાથે વાગતાં વાજંઓનાં નાદ સાથે એટલે શંખ માટીનો ઢાલ ભેરિ ઝાલર ખરમુખી હુંકકક હુંકલિ વગેરે વાજં-ઓના નાદ સાથે ભગવાન કુંડપુર નગરની વચ્ચેવચ્ચ થઈને નીકળે છે, નીકળીને જ્યાં જ્ઞાતખંડ નામનું ઉદ્યાન છે, તેમાં જ્યાં આસોપાલવનું ઉત્તમ વૃક્ષ છે ત્યાં આવે છે.

ચિત્રની મધ્યમાં પાલખીમાં પ્રભુ વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત થઈને બેઠેલા છે અને ચાર માણસોએ પાલખી ઉપાડેલી છે. ચિત્રની રંગપૂરણી કલાકારની પ્રવીણતા દર્શાવે છે.

ચિત્ર ૧૪૦ : પાટણ ૨. પાના ૩૪ ઉપરથી. પ્રભુ શ્રીમહાવીર ચંદ્રલેખા પાલખીમાં દીક્ષા લેવા જતાં.

ચિત્રના વર્ણન માટે જૂઓ ચિત્ર ૧૩૯નું આ પ્રસંગને લગતું જ વર્ણન.

Fig. 140. : HGP. 2, 34. Mahāvīra in the initiation palanquin.

The treatment is essentially similar to that of figure 139.

This painting is one of the best of the hundreds in the Kalpasūtra manuscripts.

ચિત્ર ૧૪૧ : હંસ વિ. ૧ પાના ૬૦ ઉપરથી. શ્રી મહાવીરનો પંચમુષ્ટિક લોચ અને દીક્ષા લેવા જતાં. ત્યાં આવીને આસોપાલવના ઉત્તમ ઝાડની નીચે પોતાની પાલખીને ઊભી રાખે છે, એ ઝાડ નીચે પાલખીને ઊભી રાખીને પાલખી ઉપરથી પોતે નીચે ઊતરે છે, પાલખી ઉપરથી નીચે ઊતરીને પોતાની મેળે જ હાર વગેરે આભરણો કૂલની માળાઓ અને વીંટીવેઢ વગેરે અલંકારોને ઉતારી નાખે છે, એ ખંધાં આભરણ માળાઓ અને અલંકારોને ઉતારી નાખીને પોતાને હાથે જ પાંચ મુષ્ટિક લોચ કરે છે એટલે ચાર મૂઠિવડે માથાના અને એક મૂઠિવડે દાઢીના વાળને ખેંચી કાઢે છે એ રીતે વાળનો લોચ કરીને પાણી વિનાના છટું ભક્ત-બે ઉપવાસ-સાથે એટલે છ ટંક સુધી ખાનપાન તણ દઈને અર્થાત્ એ રીતે બે ઉપવાસ કરેલા ભગવાન હસ્તોત્તરા નક્ષત્રનો અર્થાત્ ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રનો યોગ આવતાં એક દેવદૂધ્ય લઈને પોતે એકલા જ કોઈ બીજું સાથે નહીં એ રીતે મુંડ થઈને અગારવાસ તણ દઈને અનગારિક પ્રવ્રજ્યાને સ્વીકારે છે.

ચિત્રમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના ડાબા ખભા ઉપર દેવદૂધ્ય વસ્ત્રની રજૂઆત ચિત્રકારે કરી જણાવી નથી. ચિત્રમાં એક હાથે મસ્તકના વાળનો લોચ કરવાનો ભાવ દર્શાવતા, ઇન્દ્રની સન્મુખ બેઠા મહાવીર પ્રભુ, અને બે હાથ પ્રસારીને પ્રભુએ લોચ કરેલા વાળને ગ્રહણ કરવાની ઉત્સુકતા બતાવતો ઇન્દ્ર દેખાય છે. ઇન્દ્રના પાછળના એક હાથમાં વજ્ર છે જે ઇન્દ્રને ઓળખાવે છે. ખરી રીતે તો જ્યારેજ્યારે ઇન્દ્ર પ્રભુની પાસે આવે ત્યારેત્યારે આયુધનો ત્યાગ કરીને જ આવે એવો રિવાજ છે, પરંતુ ઇન્દ્રની ઓળખાણ આપવા ખાતર ચિત્રકારે વજ્ર કાયમ રાખેલું હોય એમ લાગે છે. પ્રભુની આગળ અને પાછળ અશોકવૃક્ષની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે.

આ પછી ચિત્રના અનુસંધાને, નીચેના ચિત્રમાં વર્ણવેલો ચંદ્રલેખા પાલખીનો પ્રસંગ જોવાનો છે. આ પ્રસંગના વર્ણન માટે જૂઓ ચિત્ર ૧૩૯નું આ પ્રસંગને લગતું જ વર્ણન.

ચિત્ર ૧૪૨ : જૈસલમેરની પ્રતના પાના ૪૯ ઉપરથી. પ્રભુ શ્રીમહાવીરનો પંચમુષ્ટિક લોચ અને પાલખીમાં દીક્ષા લેવાં જતાં. આ ચિત્રની લંબાઈ તથા પહોળાઈ ૩x૩ ઇંચ છે. વાર્ષિક દાનની ક્રિયા સમાપ્ત થતાં, પોતાના વડીલ ખંધુ નંદિવર્ધનની અનુમતિ લઈ, દીક્ષા લઈ દેવોએ આજેલા ક્ષીર સમુદ્રના જલથી, સર્વ તીર્થોની માટીથી અને સર્વ ઔષધિઓથી નંદિવર્ધન રાજાએ પ્રભુને પૂર્વ દિશા સન્મુખ બેસાડી તેમનો અભિષેક કર્યો, પ્રભુને એ

રીતે સ્નાન કરાવી, ગંધકાષાયી વસ્ત્રવડે શરીરને લૂછી નાખી આખે શરીરે ચંદનનું વિલેપન કર્યું. પ્રભુના આખા શરીર ઉપર સુવર્ણજડિત છેડાવાળું, સ્વચ્છ, ઉજ્જવળ અને લક્ષ્મીદયવાળું શ્રવેત વસ્ત્ર શોભવા લાગ્યું. વક્ષઃસ્થળ ઉપર કિંમતી હાર ઝૂલવા લાગ્યો. બાબુબંધ અને કડાંઓથી તેમની ભૂજાઓ અલંકૃત બની અને કુંડલના પ્રકાશથી તેમના મુખમંડલમાં દીપ્તિ આવવા લાગી. આવી રીતે આભૂષણો અને વસ્ત્રોથી અલંકૃત થઈ પ્રભુ પાલખીમાં ખિરાજમાન થયા. આ સમયે આખા ક્ષત્રિયકુટુંબ નગરને ધ્વજ-પતાકા તથા તોરણોથી શણગારવામાં આવ્યું હતું.

પચાસ ધનુષ્ય લાંબી, પચ્ચીસ ધનુષ્ય પહોળી, છત્રીસ ધનુષ્ય ઊંચી, સુવર્ણમય સેંકડો સ્તંભોથી શોભી રહેલી અને મણિઓ તથા સુવર્ણ જડિત ‘ચંદ્રલેખા’ નામની પાલખીમાં પ્રભુ મહાવીર દીક્ષા લેવા નિસર્ચા.

તે સમયે હેમંત ઋતુનો પહેલો મહિનો-માગશર માસ, પહેલું પખવાડિયું-કૃષ્ણ પક્ષ અને દશમની તિથિ હતી. તે વેળા તેમણે છઠનો તપ કર્યો હતો અને વિશુદ્ધ લેશ્યાઓ વર્તતી હતી. પ્રભુના જમણે પડખે કુલની મહત્તરા સ્ત્રી હંસલક્ષણ ઉત્તમ સાડી લઈને ભદ્રાસન ઉપર બેઠી હતી. સર્વ પ્રકારની તૈયારી થઈ રહ્યા પછી નંદિવર્ધનની આજ્ઞાથી તેના સેવકોએ પાલખી ઉપાડી.

ચિત્રમાં ઉપર અને નીચે એમ બે પ્રસંગો છે. તેમાં કથાના પરિચયની શરૂઆત નીચેના પાલખીના ચિત્રથી થાય છે. ચિત્રની જમણી બાજુએ પાલખીમાં પ્રભુ વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત થઈને બેઠેલા છે. બંને બાજુ એકેક સ્ત્રી ચામર વીંઝતી બેઠેલી છે. ચાર સેવકોએ પાલખી ઉપાડેલી છે. પાલખીની આગળ બે માણસો ભૂંઝળ વગાડતા અને તે બંનેની નીચે બે માણસો ભેરથી નગારૂં વગાડતા દેખાય છે. આ પછી ચિત્રના અનુસંધાને, ઉપરના ચિત્રમાં વર્ણવેલા પ્રભુ મહાવીરે કરેલા અનગારપણા (સાધુપણા)ના સ્વીકારનો પ્રસંગ જોવાનો છે.

ચિત્રમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના ડાબા ખભા ઉપર દેવદ્રૂષ્ય વસ્ત્ર તથા અશોકવૃક્ષની રજૂઆત ચિત્રકારે કરી જણાતી નથી. ચિત્રમાં એક હાથે પોતાના મસ્તકના વાળનો લોચ કરવાનો ભાવ દર્શાવતા, ઇન્દ્રની સન્મુખ જોતા મહાવીર પ્રભુ, અને બે હાથ પ્રસારીને પ્રભુએ લોચ કરેલા વાળને ઝડપ કરવાની ઉત્સુકતા બતાવતો ઇન્દ્ર દેખાય છે. ઇન્દ્રના પાછળના એક હાથમાં વજ્ર છે જે ઇન્દ્રને ઓળખાવે છે; આગળનો એક હાથ વરદ મુદ્રાએ રાખેલો છે. ખરી રીતે તો જ્યારે જ્યારે ઇન્દ્ર પ્રભુની પાસે આવે ત્યારે ત્યારે સઘળા આયુધોનો ત્યાગ કરીને જ આવે એવો રિવાજ છે, પરંતુ ઇન્દ્રની ઓળખાણ આપવાની ખાતર જ વજ્ર કાયમ રાખેલું હોય એમ લાગે છે.

ક્ષત્રિયકુટુંબ નગરની બહારના ઉદ્યાનમાં આવેલા એક અશોકવૃક્ષની હેઠળ આવી પ્રભુ પાલખીમાંથી નીચે ઉતર્યા અને પોતાની મેળે જ એક મુષ્ટિ વડે દાઢીમૂછનો અને ચાર મુષ્ટિ વડે મસ્તકના કેશનો એવી રીતે પંચમુષ્ટિ લોચ કર્યો. એ વેળા નિર્જળ છઠનો તપ તો હતો જ. ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રનો યોગ થયો ત્યારે ઇન્દ્રે ડાબા ખભા ઉપર સ્થાપન કરેલું દેવદ્રૂષ્ય વસ્ત્ર ઝડપ કરીને, એકલા એટલે રાગદ્રેષરહિતપણે કેશનો લોચ કરવા રૂપ દ્રવ્યથી અને કોધાદિને દૂર કરવારૂપ ભાવથી મુંડ થઈને, શૃંગવાસથી નીકળીને અનગારપણા-સાધુપણા-ને પામ્યા.

Fig. S. 141-142. : Mahavira in the initiation Palanquin. JSM. Fol. 49. Sixe 3"×3", While the Venerable Ascetic Mahāvīra was yet living in the society of men and following the religious practice of a house holder, he had obtained in comparable, all manifesting, indestructible intelligence and perception. Therefore, by this incomparable, all manifesting intelligence and perception, clearly seeing that the time of his initiation had arrived, he abandoned with a derermined resolve all silver, gold, wealth, kingdom, country, army, chariots, treasury, store-houses, city, private apartments, and society; and taking his money, golden ornaments, jewels, precious stones, pearls, conchs, corals, rubies and other

precious stones, he distributed them in charity, and distributed them among his relatives.

All this happened in the winter season, the first half of the first month, that is to say after the full moon of Mārgśīrṣa, the tenth day, when the shadow was turned to the east, and but one watch of the day remained, on the day called opeyance (**Sannati**) and the hour (**Muhurta**) called victory (**Vijayenam**). He proceeded in the **Candraprabha** palanquin, accompanied by gods, men and Titans bearing some conchs, some quoits and some golden ploughshares; acted the part of heralds, some raised the weak to see the show, some personated bards, some sounded gongs. and all in melodious accents, spoke as follows :-

“Victory, Victory, and prosperity ! Victory, Victory to thee ! O Lord possessed of indestructible intelligence and perception, conqueror of the un-conquered passions, protector of the Ascetic Religion ! O thou, who hast for ever overcome every obstacle, O divine sage, who art now united to perfection, bind the two giants (Anger and Malice), by the austerities, and like a hero girding up thy loins overcome the eight enemies, by thy austerities; whose power lies in works and performing the purest and chief kind of meditations, devoid of passion, like a warrior seize the flag of victory erected in the battlefield of the three worlds, and obtain a knowledge cloudless, incomparable, perfect and supreme, rise to emancipation, the highest state of bliss, by that most excellent of roads pointed by the Jinas, a road free from all perplexing deviousness and slay all the foes that oppose by progress. Victory ! Victory to the chief of Kṣatriyas, for many days, many fortnights, many months, many seasons, many holy years, having vanquished all natural evils, and accidental diseases, may he obtain perfect patience and equanimity, subduing fear and grief, and performing without obstruction on every required religious act”

So saying they again made the air resound with the shout of “Victory ! Victory” ! Thereon the Adorable Ascetic Mahāvīra, gazed on by a circle of thousands of mouths, venerated by a circle of a thousand of hearts, surrounded by a circle of thousands whose hearts were won to religion by his conduct, pointed out with admiration by the right hand fore-fingers of a circle of thousands of men and women, with a circle of thousands of friends and relations taking leave of him, and with the sounds of violins, drums, cymbals, tambourines, and other instruments of music, and a chorus of voices, shouting “Victory ! Victory !” accompanied also with all his wealths, all his glory, all his troops, all his chariots, all his attendants, all his magnificence, all his ornaments, all his wealth, all his subjects, all his dancers, all the musicians, all the members of the female apartments in the midst of all these attendants, and while all those musical instruments were sounding, he proceeded through the midst of Kuaṇḍgrāma, to the garden out of the city, where the Aśoka tree grew; under he alighted from the palanquin Candraprabhā, and stripped himself of all his garlands, jewels, and ornaments, he then, performed the fast of abstinence from six-meals without drinking water, and having plucked out five locks of his hair, he then, under the constellation **Uttara Phalguna**, at a fortunate conjunction of the moon, assumed the garment of the monks, and all alone, without a companion, and having been shaved, from a householder he became a houseless pilgrim.

૧૨૨ પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીને। મેરુપર્વત પર દેવોએ કરેલો જન્માભિષેક
 122 Śrī Mahāvīra's lustration and the birth
 ceremonial bath by gods and goddesses

૧૨૧ પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીને। જનમ અને
 દિક્કુસારીકાઓએ ઉજવેલો મહોત્સવ
 121 Śrī Mahāvīra's birth and
 celebration by fifty-six Dikkumārīs

૧૨૫ સિદ્ધાર્થરાજના ભવનમાં
દેવાઓ દ્વેદી સુવર્ણ વગેરેની વૃષ્ટિ
125 The servants of Kubera rained
shower of silver, gold etc.
on the king Siddhārtha's palace

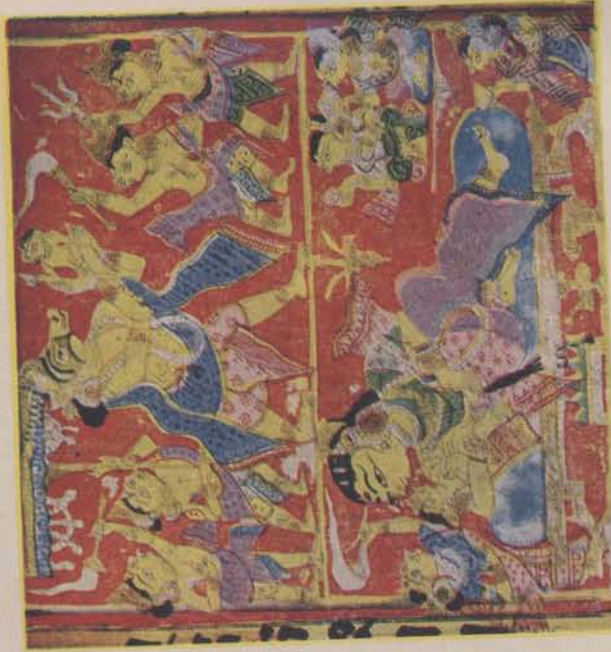
૧૨૩ પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીનો
મેરુપર્વત પર જન્માભિષેક
123 Śrī Mahāvīra's ceremonial bath by
gods and goddesses

૧૨૬ પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીના જન્મ પ્રસંગે
આનંદ કરતા દેવો
126 Gods celebrating Sri Mahavira's
birth festival

૧૨૪ પ્રભુ શ્રીમહાવીરસ્વામીના મેરુપર્વત પર જન્માભિષેક
124 Sri Mahavira's ceremonial bath by
gods and goddesses

૧૨૭ પ્રભુ શ્રીમહાવીરને મેરુપર્વત પર લઈ જતા
હરિભૃગમેષિન્ દેવ અને શ્રીમહાવીરસ્વામીને। જન્મ
127 Śrī Mahāvīra's birth and Hariṇaiga-
meṣin carrying babe Mahāvīra to
Mount Meru

૧૨૮ પ્રભુ શ્રીમહાવીરનો જન્મ અને ષષ્ઠી જાગરણ
128 Śrī Mahāvīra's birth and vigil
on the sixth night

In the upper portion at the left corner, descending from the palanquin, Mahāvīra divested himself of all his fine clothes and ornaments, fasted six-meal fast, put on a divine robe and quiet alone, plucks out his hair by five handfuls. Mahāvīra is dressed only in a lower garment. As he plucks out his hair, Śakra catches it. At right, Śakra is four-armed and carries vajra as an attribute. He is seated like Mahāvīra.

In the lower portion, Mahāvīra is seen being carried by four men in an elaborate palanquin, which resembles the porch of a temple, and is like heavenly palace or vimana, attended by a female chauri-bearer on either side, fully dressed and adorned. In front of the palanquin are two trumpeters and below are two drummers.

ચિત્ર ૧૪૩ : પ્રભુ શ્રીમહાવીરનો પંચમુષ્ટિક લોચ. જૈસલમેરની પ્રતના પાના ૬૩ ઉપરથી. આ પ્રસંગના વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૧૪૨નું આ પ્રસંગને લગતું જ વર્ણન. આ ચિત્રની લંબાઈ તથા પહોળાઈ ૨ ૩/૪" x ૩" ઇંચની છે. ચિત્ર ઘણું જ ભાવવાહી છે, અને તેના રંગો ખડું જ સ્વચ્છ અને પ્રમાણપેત છે. આડની ગોઠવણી ખડું જ ઉંચા પ્રકારની છે.

Fig. 143 : JSM. 63. Sri Mahāvīra plucks out his hair. This illustration measures 2 3/4" x 3" and is very expressive in minute details. The colours suggest power and grandeur. The arrangement of the tree reflect the ingenuity of the artist, who has proved the perfectness of his knowledge.

ચિત્ર ૧૪૪ : પ્રભુ શ્રીમહાવીરનો પંચમુષ્ટિક લોચ. શ્રીજયસિંહસૂરીશ્વરજીના સંગ્રહની કલ્પસૂત્રની પ્રત ઉપરથી. પ્રસંગના વર્ણન માટે જુઓ ચિત્ર ૧૪૨નું વર્ણન.

આ ચિત્રમાં વધારામાં ઉપરના ભાગમાં આકાશનાં વાદળાં બતાવેલાં છે. અને બંને બાજુના આડની ગોઠવણી વિશિષ્ટ પ્રકારની છે.

Fig. 144. JSR. Sri Mahāvīra plucks out his hair.

The treatment is essentially the same as that in figure 143. This fine miniature shows some very few points of difference that in figure 143.

ચિત્ર ૧૪૫ : શ્રી મહાવીરપ્રભુ અર્ધવસ્ત્ર દાનમાં આપે છે (જમણી બાજુનું ચિત્ર). જે વખતે શ્રમણ લગવાન મહાવીર ગૃહસ્થપણમાં વાર્ષિક-સંવત્સરી-દાન આપી, જગતનું દારિદ્ર ફેડી રહ્યા હતા, તે વખતે એક દરિદ્ર સોમ નામનો બ્રાહ્મણ ધન કમાવા માટે પરદેશ ગયો હતો. પોતે કમનસીબ હોવાથી પરદેશમાંથી પણ ખાલી હાથે જ પાછો ફર્યો. ગરીબીથી અકળાઈ ગયેલી બ્રાહ્મણપત્નિ તેને લડવા લાગી કે : ‘અરે ! નિર્ભોગ્ય શિરોમણિ ! શ્રી વર્ધમાન-કુમારે જ્યારે સુવર્ણનો વરસાદ વરસાવ્યો ત્યારે તમે ક્યાં ઉંઘી ગયા હતા ? પરદેશમાં ભટકીને પણ હતા તેવા ને તેવા જ નિર્ધન પાછા ઘેર આવ્યા ! જાઓ, હજી પણ મારું કહ્યું માની જંગમ કલ્પવૃક્ષ સમાન શ્રીવર્ધમાન પાસે જશો તો તે દયાળુ અને દાનવીર તમારું દારિદ્ર દૂર કર્યા વિના નહિ રહે.’

પોતાની સ્ત્રીના વચન સાંભળી પેલો બ્રાહ્મણ પ્રભુની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે : ‘હે પ્રભુ ! આપ તો જગતના ઉપકારી છો ! આપે તો વાર્ષિક દાન આપી જગતનું દારિદ્ર દૂર કર્યું. હે સ્વામિ ! સુવર્ણની ધારાઓથી આપ સર્વત્ર વરસ્યા તો ખરા, પણ હું અભાગ્યફણી છત્રથી એવો ઢંકાઈ ગયો હતો કે મારી ઉપર સુવર્ણધારાનાં ટીપાં પણ ન પડ્યાં ! માટે હે કૃપાનિધિ ! મને કાંઈક આપો મારા જેવા ગરીબ બ્રાહ્મણને નિરાશ

નહિ કરે !' કરુણાળુ પ્રભુએ તે વખતે પોતાની પાસે કોઈ વસ્તુ ન હોવાથી, દેવદૂત્ય વચ્ચેના અડધા ભાગ આપ્યો, અને બાકીનો પાછો પોતાના ખભા પર મૂક્યો.

ચિત્રમાં જમણી બાજુ દાદીવાળો બ્રાહ્મણ જોલેલો છે, તેના હાંખા કરેલા ડાબા હાથમાં શ્રીવર્દ્ધમાનકુમાર પોતાના જમણા હાથથી દેવદૂત્ય વચ્ચે આપતા દેખાય છે. શ્રીવર્દ્ધમાનકુમારના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં સુંદર કૂલોવાળું એક વૃક્ષ શોભી રહેલું છે.

Fig. 145. : At the left, Mahavira gives away half his garment. When Mahāvīra after plucking out his hair started on his wonderings as an ascetic, he was accosted by a Brāhmaṇ named Soma, who said that he had not been present at the bestowal of gifts which Mahāvīra made before forsaking the world. He asked Mahāvīra nevertheless, to give him a gift. Mahāvīra had nothing left but a single garment, which he tore in two pieces and gave one half to Soma. The Brāhmaṇ took to the tailor to have the torn edge sewn into a hem, but the tailor told him to go back and follow Mahāvīra until he left second half of the garment on a thorn or somewhere. If Soma brings it, tailor would sew the two pieces together, and then sell the whole garment for a hundred thousand **dinaras**.

In the painting, Mahāvīra is giving half his garment to Brāhmaṇ Soma, who is facing him.

ચિત્ર ૧૪૬ : શ્રીમહાવીરપ્રભુને ગોવાલનો ઉપસર્ગ (ડાબી બાજુનું ચિત્ર). એક વખત વિહાર કરતા કરતા પ્રભુ બે ઘડી દિવસ બાકી રહ્યો ત્યારે, કુમાર નામના ગામમાં પહોંચ્યા અને ત્યાં રાત્રિએ કાઉસગ્ગમાં રહ્યા.

પ્રભુ ત્યાં પહોંચ્યા તે વખતે કોઈ એક ગોવાળીઓ, આખો દિવસ બળદિયા પાસે હજી ખેંચાવી, સંધ્યાકાળે પ્રભુ પાસે મૂકી, ગાયો દોહવા માટે પોતાના ઘેર ગયો; પેલા બળદિયા ચરતા ચરતા દૂર જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. ગોવાળ ગાયો દોહીને પાછો આવ્યો ત્યારે પ્રભુને પૂછવા લાગ્યો કે : 'હો આર્ય ! મારા બળદ ક્યાં છે ?' ગોવાળે વિચાર્યું કે બળદના સંબંધમાં એમને બળદ નહિ હોય, એટલે પોતે બળદની શોધ કરવા જંગલમાં નીકળી પડ્યો. બળદિયા પણ રાત્રે પોતાની મેળે જ ફરતા ફરતા ત્યાં આવી ચડ્યા. ગોવાળ પાછો ફરતો ફરતો ત્યાં આવ્યો ને તે વખતે બળદોને ત્યાં બેઠેલા બેઠેને વિચારવા લાગ્યો કે : 'આમને બળદ હતી છતાં એમણે મને વાત ન કહી અને મને ભટકવા દીધો.' એ પ્રમાણે કોઈ ભરાઈને બળદની રાશ લઈને પ્રભુને મારવા દોડ્યો.

ચિત્રમાં જમણી બાજુ કાઉસગ્ગમાં પ્રભુ મહાવીર જોલેલા છે. અને ડાબી બાજુએ જોલેલો ગોવાળીઓ પોતાના ઊંચા કરેલા જમણા હાથમાં બળદની રાશ પકડીને પ્રભુને મારવા દોડતો દેખાય છે. આ ચિત્ર પ્રસંગ પણ જવદલે જ ખીજી હસ્તપ્રતોમાં મળી આવે છે. આખા પાનાની ચારે બાજુની કિનારોની ચિત્રાકૃતિઓ કોઈ કુશળ ચિત્રકારના હાથથી ચીતરાએલી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

Fig. 146. : At the right, Mahavira's austerities : An Assault of the cowherd. After plucking out his hair, Mahāvīra first gave one half of his garment to a Brāhmaṇ named Soma (Fig. 145) and then in the evening went to **pratima** (posture for meditation) near a village named Kurmāra. At that time, a cowherd came driving the bulls and left them grazing near Mahāvīra, while he himself went into the village to milk his cows. The bulls wandered into the forest, and when the cowherd returned he could not find them, and he spent the night in search. Meanwhile, the bulls came to Mahāvīra and lay down near him

contentedly chewing the cud. After sometime, the cowherd came, and when he saw the bulls there, he at once jumped to the conclusion that Mahāvīra meant to steal them. In a rage, he took up the bulls binding thong to strike the Lord. Just at that time, Sakra desired to know how Mahāvīra was faring on his first day, and he saw what was going on. He stayed the cowherd's hand and rebuked him. Then he stated that for twelve years Mahāvīra would suffer trials before obtaining omniscience and he offered to go along as a bodyguard. But Mahāvīra coming out of his meditation and for the first time noticing what was taking place, declined, saying that the **Tirthankaras** always obtain omniscience by their own heroic efforts. Sakra, therefore, compromised by appointing as a bodyguard a Vyāntara god Siddhārtha, who had been Mahāvīra's maternal nephew (mother's sister's son), telling him to ward off those who would interfere with Mahāvīra's meditation.

In the painting, Mahāvīra stands motionless in meditation, his eyes fixed on the tip of his nose, with arms hanging down (**pralambitabhujadvaya**). On the right side, the cowherd stands with the thong upraised to strike Mahāvīra. The side panels have foliage and geometric carpet designs.

ચિત્ર ૧૪૭. : નવાખ ૬, ઉપરથી. શ્રીમહાવીર પ્રભુને શૂલપાણિ યક્ષનેા ઉપસર્ગ. શ્રીમહાવીર પ્રભુ એક દિવસ અસ્થિક ગ્રામમાં શૂલપાણિ યક્ષના મંદિરમાં આવ્યા. લોકોએ કહ્યું કે : ‘હે પ્રભુ ! આ દુષ્ટ તેના ચેત્યમાં રહેનાર દરેકને મારી નાખ્યા વિના રહેતો નથી,’ લોકોએ ના કહેવા છતાં, પ્રભુ તો યક્ષને પ્રતિબોધવા માટે લોકો પાસેથી અનુમતિ માગી ત્યાં જ રાત્રિએ એકાગ્રચિત્તે કાઉસગધ્યાને રહ્યા.

પેલા દુષ્ટ યક્ષે પ્રભુને ક્ષોભ પમાડવા કોધાવેશમાં આવી ભૂમિને ભેદી નાખે એવું અદૃહાસ્ય કર્યું, પ્રભુ એથી જરાય ન ડગ્યા. પછી તેણે અનુક્રમે સર્પ, નોળીઓ અને પિશાચનાં રૂપ વિકુર્વો, દુઃસહ ઉપસર્ગો કર્યા. પ્રભુ તો પર્વતની જેમ અચળ જ રહ્યા. તેણે પ્રભુનાં મસ્તક, કાન, નાક, નેત્ર, દાંત, પીઠ અને નખ જેવા સાતે અંગોમાં એવી વેદના ઉત્પન્ન કરી કે જે સામાન્ય માણસને એવી વેદના થાય તો તે પ્રાણ જ ગુમાવી બેસે. આટલું કરવા છતાં પણ પ્રભુ ન કંપ્યા ત્યારે તે પ્રતિબોધ પામ્યો.

Fig. 147. : SMN. 6, Sulpāṇi's attack Mahāvīra. In course of time, one day Śrī Mahāvīra came to the temple of Sulpāṇi yakṣa at Asthikagrāma, with the object of enlightening yakṣa.

Śrī Mahāvīra asked some village-people of having a temporary lodging in the temple. They said : “o worthy man ! you may not be killed at the hands of this yakṣa”. Śrī Mahāvīra did not reply and stayed there and remained in Kāyotsarga.

With the object of terrifying Śrī Mahāvīra, Sulpāṇi created a devil, a mongoos and highly poisonous serpents, who angrily threw poisonous flashes of fire; who was as black as the mass of hair of the head of the young female. The venomous ‘serpents speedily approached Śrī Mahāvīra and sightly entwined himself by his body around a pole and was biting him with his sharp teeth and by encircling himself round Śrī Mahāvīra's neck.

On thus seeing Śrī Mahāvīra perfectly unshaken, Sulpāṇi was greatly enraged, and he caused him extremely violent and unbearable, excruciating pains on seven different places

all at a time viz, head, ears, nose, eyes, teeth, back and nails continuously through the night. But, Śrī Mahāvīra patiently endured all the afflictions with perfect calmness. Then, Sulpāṇi asked pardon of Śrī Mahāvīra and became a devotee.

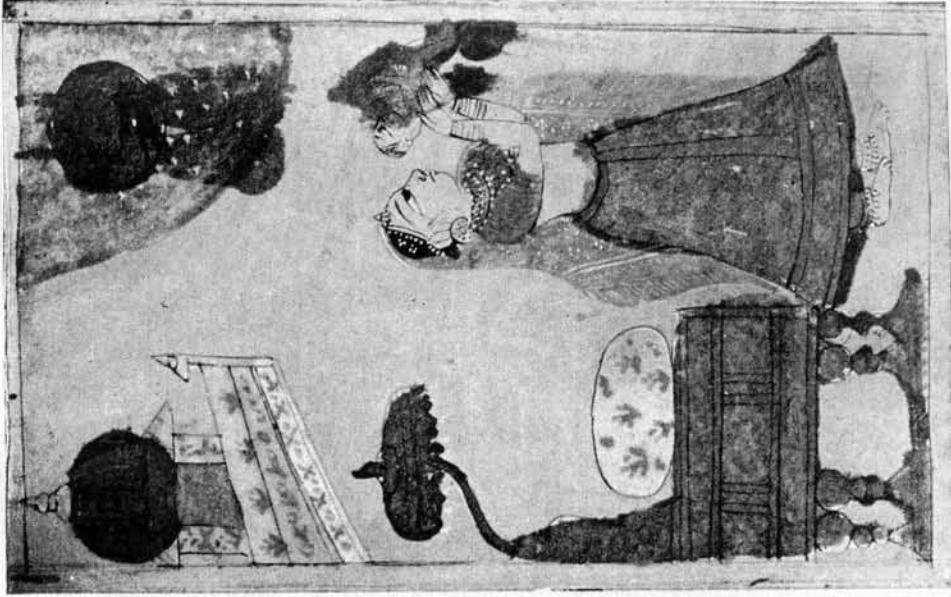
ચિત્ર ૧૪૮. : દેવસાના પાડાના કલ્પસૂત્ર ઉપરથી. શ્રીમહાવીર પ્રભુને સુદંબ્ર નાગનો ઉપસર્ગ. પ્રભુ મહાવીર સુરભિપુર પહોંચતા પહેલાં ગંગા નદી ઓળંગવા માટે સિદ્ધ નામના નાવિકની નાવમાં બેઠા હતા. પ્રભુ જેવા નાવ ઉપર આરૂઢ થયા કે તરત જ ઘુવડ પક્ષીનો અવાજ કાન ઉપર આવતાં તે નાવમાં પ્રભુની સાથે જ બેઠેલો ક્ષેમિલ નામનો એક નિમિત્તીયો બોલી બીકો કે : ‘આજે આપણને મરણાંત કષ્ટ ઉત્પન્ન થશે, પરંતુ આ મહાત્માના પુણ્યબળથી આપણો વાળ પણ વાંકો નહિ થાય.’ ઉતાડ્યોથી ભરેલું નાવ જ્યારે ગંગા નદીની મધ્યમાં પહોંચ્યું ત્યારે, પ્રભુએ પોતાના ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવના ભવમાં જે સિંહને માર્યો હતો તે સિંહનો જીવ તે વખતે નાગકુમાર નિકાયમાં સુદંબ્ર નામે દેવતા થયેલો હતો, તેણે પ્રભુને નાવમાં બેઠેલા બેઠને પોતાના પૂર્વભવના વૈરનો બદલો લેવા માટે નાવને ડુબાડવા માંડ્યું; અરાબર તે જ વખતે નાગકુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થયેલા કંબલ અને શંબલ નામના બે દેવોએ પ્રભુને ઉત્પન્ન થયેલો ઉપસર્ગ જોયો કે તરત જ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને સુદંબ્રને હાંકી કાઢીને નાવનું રક્ષણ કર્યું.

ચિત્રમાં ઉપર અને નીચે એમ બે પ્રસંગો છે; તેમાં કથાના પરિચયની શરૂઆત નીચેના પ્રભુ મહાવીર નાવમાં બેઠા છે, તે પ્રસંગથી થાય છે. ચિત્રની જમણી બાજુએ નાવમાં પ્રભુ મહાવીર બેઠા છે, તેઓની આજુ-બાજુ વર્તુલાકાર તેજપુંજ ચિત્રકારે રજૂ કરેલો છે. નાવના ઉપરના ભાગમાં બે બળદોની રજૂઆત કરેલી છે, જે કંબલ શંબલ નામના નાગકુમાર નિકાયના બે દેવોનો પૂર્વભવ રજૂ કરવા માટે ચિત્રકારે ચીતરેલા છે.

ચિત્રના અનુસંધાને, સુદંબ્ર નામના દેવતાને હાંકી કાઢવા માટે કંબલ અને શંબલ આવતા દેખાય છે. આ ચિત્રપ્રસંગ બીજી પ્રતોમાં જોવામાં આવતો નથી.

Fig. 148. DVS. Kalpasūtra. Naga Sudanstra's attack. Mahāvīra, Once, to cross the Ganges, the Master boarded a ship with a number of other travellers, and the ferryman began to row steadily across the stream. Suddenly the owl, which was kept to espy the farther shore screeched and a prognosticator who understood the cries of birds announced that the screech forboded a danger. Even as he was saying this, the boat came to deep water, where the Nāga Sudanstra dwelt, and the Nāga saw the Lord. At that time, he was reminded of an enmity he bore towards the Lord from a previous birth, when he had been a lion and the future Mahāvīra had wantonly killed him as he lay in his cave, and his anger flared up. Now this was the time for vengeance. He generated such a powerful wind as would bring about the dissolution of the world; the trees fell and the mountain shook and the waves of the Ganges licked the sky. The boat tossed up and down; the mast was broken, the sail torn, the boat, lost its course, the helmsman was in a panic, the terrified passengers began to call upon the gods.

Now it had so happened that there had once lived in Mathurā a pious merchant and his wife, who were especially considerate of all four-footed animals. Every day, they would purchase curds and other dairy products from the milkwoman, and one day they bought some unusually fine curds from one of them. From thence, the merchant's wife would buy from no one else, and she and the milkwoman became great friends; sisters

૧૨૯-૧૩૦ શ્રીમહાવીર પ્રભુને જન્મના ત્રીજા દિવસે ચંદ્ર-સૂર્યનાં દર્શન કરાવે છે,
129-130 The maid showing babe Mahāvīra, the moon and the sun on the third day of the birth

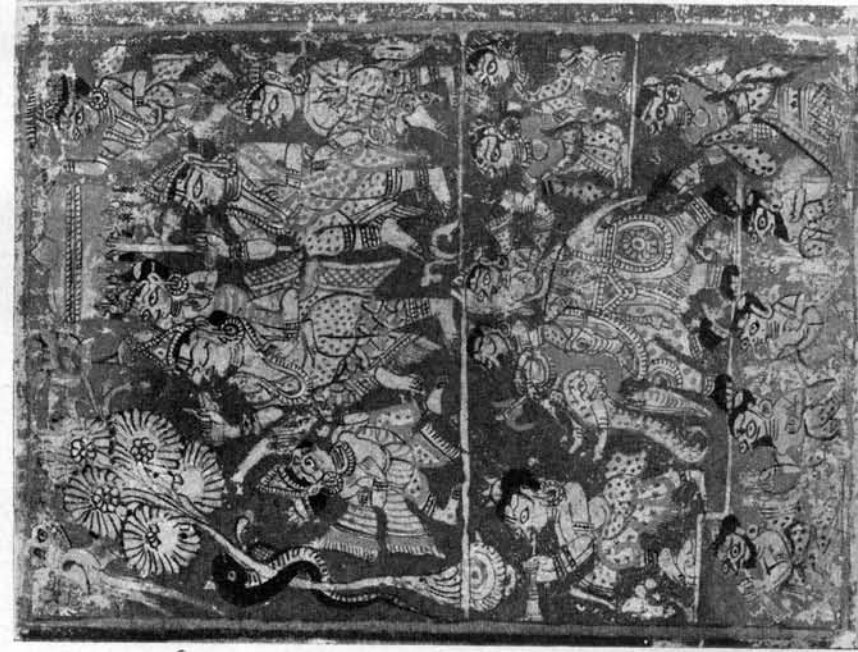
૧૩૧ આમલકીકીડા કરતા શ્રીવર્ધમાનકુમાર

131 The youthful Mahāvira and the jealous god

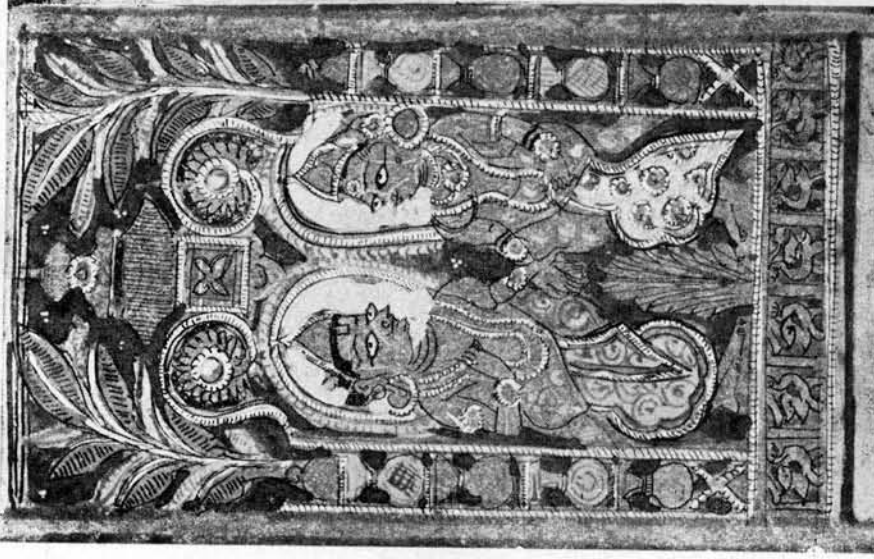

૧૩૩ શ્રીવર્ધમાનકુમારનો લશ્મંડપ

133 Srī Vardhmānkumār's Chori

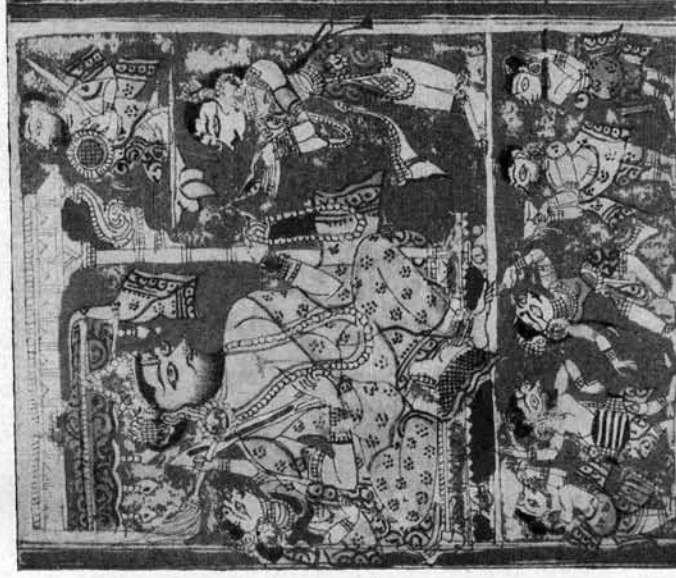
૧૩૨ ઉપર : આમલકીકીડા કરતા શ્રીવર્ધમાનકુમાર
નીચે : નિશાળે લણવા જતા શ્રીવર્ધમાનકુમાર
132 (a) The youthful Mahāvīra
and the jealous god
(b) Mahāvīra is going to school

૧૩૪ શ્રીવર્ધમાનકુમારનો લગ્નમંડપ
134 Sri Vardhmānakumāra's chori

૧૩૫ સિદ્ધાર્થરાજ પ્રભુનો જન્મ મહોત્સવ ઉજવવા
આજ્ઞા કરમાવે છે
135 Siddhartha commands his officers
to announce a birth festival

૧૩૬ સિદ્ધાર્થરાજ શ્રીવર્ધમાનકુમારનો
જન્મ મહોત્સવ ઉજવે છે.
136 Siddhartha celebrating the festival
of Mahāvira's birth

as it were. On the occasion of a marriage in the herdsman's house, the merchant and his wife were invited. They found the time unsuitable for them to come and sent their deep regrets, but they told the herdsman to take from their house whatever she needed for the wedding. The wedding was a splendid success, and the herds folk were delighted. In return, they took two beautiful young oxen named Kāmbala and Sāmbala and persuaded the merchant and his wife accept them as a gift. Then the merchant and his wife thought that if they let the oxen go, unthinking folk would put them at hard labour with such work as ploughing, and so they kept them and reared them tenderly as if they were their own sons. Whenever the merchant and his wife fasted or read the scripture, the two oxen listened and if the merchant went without food, they fasted too. The merchant held them in high esteem and honour. The villagers were once celebrating a festival in honour of the yakṣa **bhandirvana**, and as part of the celebration held a contest of oxen. A friend of the merchant, anxious to try out these two beautiful creatures took them to the contest without permission, and yoked them to a cart. He mercilessly drove them with a whip and goad. They won all the wagers through their unrivalled speed. Then he returned them with their bodies gory through the misuse of the goad, to the merchant's house. At meal time, the merchant went to feed them, and then when they would not eat due to their injuries. While he was wondering who could have done this thing, the cowherd narrated the whole incident. Nothing could induce the stricken oxen to eat. He saw that they were in a state of grace, and he awakened them to religion by reciting the **namaskaras**. They died and were reborn as two Nāga princes.

These two Nāga princes, Kāmbala and Sāmbala, by clairvoyant power saw the attack Sudāṣṭra was making upon the Master. They came to the rescue and one fought with Sudāṣṭra, while the other took the ship safely to shore. Defeated Sudāṣṭra fled; Kāmbala and Sāmbala revered the Master, and sent a rain of flowers and scented water from the heaven. The other passengers then worshipped the Master, through whose power they had reached safely. The two Nāgas bowed to the Lord and left, and he himself disembarked and went on his way.

At the bottom of the painting is the boat, a huge wave about to engulf it with Mahāvira in it; the other passengers and the boatman are not shown. In the register above the boat are the lion in his cave and the two oxen. At the top are the two Nāga princes in human form, dancing and singing in celebration of their meeting the Lord.

ચિત્ર ૧૪૬. : પ્રભુ મહાવીરનો ચંડકૌશિકને પ્રતિગ્રોધ. દે. પા. ના. દયાવિ.ની કલ્પસૂત્રની પ્રતની સુશોભન-કળાના નમૂના તરીકે ૮૬મા આખા પાનાનું ચિત્ર અત્રે રજૂ કર્યું છે. આ આખી ચે પ્રતમાં મૂળ લખાણ કરતાં ચિત્રકળાના સુશોભન-શૃંગાર મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

મોરાક ગામથી વિહાર કરી પ્રભુ રવેતાંબી નગરી તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં ગોવાળીઆઓએ કહ્યું કે : 'સ્વામી ! આપ જે માર્ગે જાઓ છો તે જો કે રવેતાંબીનો સીધો માર્ગ છે, પણ રસ્તામાં કનકખલ નામનું તાપ-સોનું આશ્રમસ્થાન છે ત્યાં હમણાં એક ચંડકૌશિક નામનો દૃષ્ટિવિષ સર્પ રહે છે, માટે આપ આ સીધા માર્ગે જવાનું માંડી વાળો.' છતાં કરુણાળુ પ્રભુ, બીજા કોઈ ઉદ્દેશથી નહિ, પણ પેલા ચંડકૌશિકને પ્રતિગ્રોધવા તે જ માર્ગે તે જ આશ્રમ લણી ગયા.

ચંડકૌશિકનેા પૂર્વલવ

ચંડકૌશિક પૂર્વલવમાં એક ઉગ્ર તપસ્વી સાધુ હતા. એક દિવસે તપસ્થાને પારણે ગોચરી વહેરવા માટે એક શિષ્યની સાથે ગામમાં ગયા. રસ્તે ચાલતાં તેમના પગ નીચે એક નાની દેડકી આવી ગઈ. દેડકીની થએલી વિરાધનાને પ્રાચશ્રિતપૂર્વક પડિછમવા માટે હિતચિંતક શિષ્યે ગુરુને ઇરિયાવહી પડિછમતાં, ગોચરી પડિછમતાં અને સાયંકાળનું પ્રતિક્રમણ કરતાં-એમ ત્રણ વાર દેડકીવાળી વાત સંભાળી આપી. આથી સાધુને ખૂબ ક્રોધ ચઢ્યો. ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં તેઓ શિષ્યને મારવા દોડ્યા, પણ અકસ્માત એક થાંભલા સાથે અફળાતાં તપસ્વી સાધુ કાળધર્મ પામ્યા. ત્યાંથી તેઓ જ્યોતિષક વિમાનમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને તે આશ્રમમાં પાંચસો તાપસોના સ્વામી ચંડકૌશિક નામે તાપસ થયો. તેને પોતાના આશ્રમ ઉપર એટલો બધો મોહ હતો કે કદાચ કોઈ માણસ આશ્રમનું કંઈ ફળ-ફૂલ તોડે તો તે જ વખતે ક્રોધે ભરાઈ, કુહાડો લઈને મારવા દોડે-એક વખતે તે તાપસ થોડા રાજકુમારોને પોતાના આશ્રમના આગમાંથી ફળ તોડતા જોઈ ક્રોધે ભરાયો. કુહાડો લઈ મારવા ધસી જતો હતો, તેટલામાં અચાનક કુવામાં પડી ગયો અને ક્રોધના અધ્યવસાયથી મરીને તે જ આશ્રમમાં પોતાના પૂર્વલવના નામવાળો દષ્ટિવિષ સર્પ થયો.

મહાવીર પ્રભુ તો આશ્રમમાં આવીને કાઉસગધ્યાને સ્થિર રહ્યા-પ્રભુને જોઈ ક્રોધથી ધમધમી રહેલો તે સર્પ, સૂર્ય સામે દષ્ટિ કરી, પ્રભુ તરફ દષ્ટિજવાળા ફેંકે અને રખેને પ્રભુ પોતાની પર પડે એવા ભયથી પાછો હટી જાય. એટલું છતાં પ્રભુ તો નિશ્ચલ જ રહ્યા. આથી તેણે વિશેષ દષ્ટિજવાળા ફેંકવા માંડી; તથાપિ એ જવાળાઓ પ્રભુને તો જળધારાઓ જેવી લાગી! ત્રણ વાર દષ્ટિજવાળા છોડવા છતાં પ્રભુનું એકાગ્રધ્યાન તૂટવા ન પામ્યું, તેથી તે અસાધારણ રોષે ભરાયો. તેણે પ્રભુને એક સખ્ત ડંખ માર્યો. તેને ખાત્રી હતી કે : ‘મારા તીવ્ર વિષનો પ્રતાપ એટલો ભયંકર છે કે પ્રભુ હમણાં જ પૃથ્વી ઉપર મૂર્છિત થઈને પડવા જઈએ;’ પરંતુ આશ્ચર્ય જેવું છે કે પ્રભુના પગ ઉપર વારંવાર ડસવા છતાં પ્રભુને તેનું લેશ માત્ર પણ ઝેર ન ચઢ્યું; ઊલટું ડસવાળા ભાગમાંથી ગાયના દૂધ જેવી રૂધિરની ધારા વહેવા લાગી.

વિસ્મય પામેલો ચંડકૌશિક સર્પ થોડીવાર પ્રભુની સન્મુખ નિહાળી રહ્યો. પ્રભુની મુદ્રામાં તેને કંઈક અપૂર્વ શાંતિ જણાઈ. એ શાંતિએ તેના દિલ ઉપર અપૂર્વ અસર કરી. તેના પોતાનામાં પણ શાંતિ અને ક્ષમા આવતાં દેખાયાં. ^૧ ચંડકૌશિકને શાંત થએલો જોઈ પ્રભુએ કહ્યું કે : ‘હે ચંડકૌશિક કંઈક સમજ અને બુદ્ધ-બોધ પામ!’ પ્રભુની શાંતિ અને ધીરતાએ તેના પર અસરતો કરી જ હતી, એટલામાં પ્રભુનાં અમૃત શાંત મીઠાં વેણ સાંભળતાં અને તે વિષે વિચાર કરતાં તેને જાતિસ્મરણ (પોતાના પૂર્વલવ સંબંધિનું) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તે પોતાના ભયંકર અપરાધોનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. પ્રભુને પ્રદક્ષિણા આપતો તે મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે : ‘ખરેખર આ કરુણાસમુદ્ર ભગવંતે મને દુર્ગતિરૂપ મોટી ખાઈમાં પડતો બચાવી લીધો. તે જ વખતે તેણે અનશનવ્રત લઈ લીધું. રખેને પોતાની વિષમય ભયંકર દષ્ટિ કોઈ સદોષ કે નિર્દોષ પ્રાણી ઉપર પડી જાય એવા શુભ હેતુથી તેણે પોતાનું મસ્તક દરને વિષે છુપાવી દીધું’.

આ પ્રસંગને મળતો કૃષ્ણના જીવનનો એક પ્રસંગ

એક વખત એક વનમાં નદી કિનારે નન્દ વગેરે બધા ગોપો-ગોવાળો સૂતા હતા, તે વખતે એક પ્રચંડ

૧. આવી જ એક વાત બુદ્ધ વિષે જાતક નિદાનમાં છે. ઉબુવેલામાં (ભગવાન) બુદ્ધ એકવાર ઉબુવેલકાશ્ય નામના પાંચસો શિષ્યવાળા જટિલની અગ્નિશાળામાં સતવાસો રહ્યા, જ્યાં એક ઉગ્ર આશીવિષ સર્પ રહેતો હતો. બુદ્ધે તે સર્પને જરાપણ ઈજા પહોંચાડ્યા સિવાય નિસ્તેજ કરી નાંખવા ધ્યાન-સમાધિ આદરી. સર્પે પણ પોતાનું તેજ પ્રગટાવ્યું. છેવટે બુદ્ધના તેજ સર્પતેજનો પરાભવ કર્યો. ત્રવારે બુદ્ધે એ જટિલને પોતે નિસ્તેજ કરેલો સર્પ બતાવ્યો. એ જોઈ એ જટિલ બુદ્ધનો પોતાના શિષ્યો સાથે ભક્ત થયો.

અજગર આવ્યો કે જે વિદ્યાધરના પૂર્વજન્મમાં પોતાના રૂપના અભિમાનથી મુનિને શ્રાપ મળતાં અભિમાનના પરિણામરૂપે સર્પની આ નીચ યોનિમાં જન્મ્યો હતો. તેણે નન્દનો પગ ગ્રસ્થો. બીજા બધા ગોપ બાળકોનો સર્પના મુખમાંથી એ પગ છોડાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, ત્યારે છેવટે કૃષ્ણે આવી પોતાના ચરણથી એ સર્પને સ્પર્શ કર્યો. સ્પર્શ થતાં જ એ સર્પ પોતાનું રૂપ છોડી મૂળ વિદ્યાધરના સુંદર રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો. ભક્ત-વત્સલ કૃષ્ણના ચરણસ્પર્શથી ઉદ્ધાર પામેલ એ સુદર્શન નામનો વિદ્યાધર શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી સ્વસ્થાને ગયો.

—ભાગવત દશમ સ્કન્ધ, અ. ૩૪, શ્લોક ૫-૧૫, પૃષ્ઠ ૯૧૭-૯૧૮

પાનાની જમણી બાજુના ચિત્રમાં ઉપર અને નીચે એમ બે પ્રસંગો છે; તેમાં કથાના પરિચયની શરૂઆત ઉપરના ચંડકૌશિકના પૂર્વલવના સાધુ અવસ્થાના ચિત્રથી થાય છે. ચંડકૌશિક સાધુ બંને હાથમાં ઓઘો પકડી શિષ્યને મારવા જતા-દોડતા દેખાય છે. મારવા જતા મસ્તક થાંભલા સાથે અંધારામાં અથડાય છે, સામે બંને હાથની અંજલિ બેડી હાથમાં ઓઘો રાખી નમ્રભાવે વિનયપૂર્વક દેડકીની વિરાધનાને પ્રાચશ્ચિત્તપૂર્વક પડિચ્છમવા માટે શુરુમહારાજને યાદી આપતો શિષ્ય ભિલેલો દેખાય છે. તેના પગ આગળ જ થાંભલા નજીક પ્રસંગાનુસાર ચિત્રકારે દેડકી ચીતરેલી છે. આ પછી ચિત્રના અનુસંધાને, નીચેના ચિત્રમાં વર્ણવેલા ચંડકૌશિકના બાકીના પૂર્વલવોનો પ્રસંગ જોવાનો છે. ચંડકૌશિક સાધુ અવસ્થામાંથી કાળધર્મ પામી જ્યોતિષ્ક વિમાનમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થએલા બતાવવા માટે અત્રે વિમાનની અંદર બેઠેલા એક દેવની આકૃતિ ચિત્રકારે ચીતરેલી છે. તેની (વિમાનની) નીચે તે દેવલોકમાંથી વ્યવીને ચંડકૌશિક નામે તાપસ તરીકે ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી તેને તાપસ સ્વરૂપે પોતાના બગીચામાંથી ફળ-ફૂલ તોડતા રાજકુમારોને હાથમાં કુહાડો લઈને મારવા જતાં કુહાડા સાથે અચાનક કુવામાં પડેલો ચીતરેલો છે. ત્યાંથી મરીને તે પોતે જ ચંડકૌશિક નામે દંષ્ટવિષ સર્પ થયો છે, તે બતાવવા માટે ચિત્રકારે કાળો ભયંકર નાગ ચીતરેલો છે.

પાનાની ડાબી બાજુના ચિત્રમાં આ ચિત્રના અનુસંધાને, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ચંડકૌશિકને કરેલા પ્રતિબોધનો પ્રસંગ જોવાનો છે. ચંડકૌશિકના બિલ-દર આગળ જ પ્રભુ મહાવીર કાઉસગધ્યાને બેસા છે. પ્રભુ મહાવીરના શરીરે ચિત્રકારે જે આભૂષણો પહેરાવ્યાં છે તે તેનું જૈનધર્મ પ્રત્યેનું અજ્ઞાન સુચવે છે, કારણ કે તીર્થંકર જ્યારે સાધુપણમાં વિચરતા હોય ત્યારે આભૂષણ વગેરેનો શ્રમણપણું-સાધુપણું અંગીકાર કરતી વખતે ત્યાગ કરેલો હોવાથી તેમની આ સાધક અવસ્થામાં આભૂષણો તેઓના અંગ ઉપર સંભવે જ નહિ. વર્ણનમાં સર્પને પ્રભુના પગે ડાંગ મારતો વર્ણવેલો છે ત્યારે ચિત્રમાં પ્રભુના આખા શરીરે વીંટળાએલો તેને ચીતરેલો છે. પછીથી પ્રભુએ પ્રતિબોધ્યા પછી પોતાનું મુખ બિલમાં નાખીને પડી રહેલો ચિત્રકારે તેને ચીતરેલો છે. પાનાની ઉપરના સુશોભનમાં છ સુંદર હાથીઓ, નીચેના ભાગમાં પાંચ ઘોડેસ્વારો તથા એક પદ્ધતિ હથિયારોથી સુસજ્જિત થએલો અને આનુબાજુના બંને હાંસિયાઓના ઉપરના ભાગમાં સુદ્ધ કરતા ઘોડેસ્વારો તથા નીચેના ભાગમાં જળભરેલી વાવો, વાવોની અંદર સ્નાન કરતા ચાર પુરુષો ચીતરેલા છે. આખા પાનાની ચાર લાઈનોમાં ફક્ત ૧૪ અક્ષરોના લખાણ સિવાય આખું પાનું અપ્રતિમ સુશોભનકળા તથા ચિત્રકળાની રજૂઆત કરે છે.

Fig. 149. DVS. 86. The former lives of Chandakausika and his attack on Mahāvīra. On his way from Morāka to Svetāmbī Mahāvīra was advised by some cowherds to avoid the direct road, because it ran through a forest where there lived a fierce serpent whose very look was poisonous (*drstivisa*). Mahāvīra, however, was aware of the serpent's previous existence; and saw that it had lived through a number of existences as a fierce-tempered and violent creature, in the last of which he had been born as an ascetic of the Kausika family, whose evil ways had won him the name Chandakausika "Fierce Kausika." But Mahāvīra Perceived that the serpent was now ready for awakening. He entered the forest,

which was bare and desolate, full of dried up and twisted trees, piles of dead leaves and ant hills and came to an old hut of leaves. There he began to Meditate. The serpent saw him, and sent forth his deadliest looks and most fatal breath, but they had no effect. He then bit the master's feet, but again without result; all his poison was as nectar. Then the master spoke, "Awake, awake!" At these words the serpent recalled its previous existences and repented. Immediately it renounced violence. Soon the cowherds came and great was their astonishment. Presently along came vendors of ghee (melted and clarified butter) and they dropped ghee on the serpent. Ants, attracted by the odour, came to eat it. The serpent never moved and when the ants finished with him, he looked like a sieve (titau). After a fortnight's agony the serpent died and went to heaven.

The left-hand panel is in four sections, the upper two contain horsemen advancing in ranks in the same direction; the third panel contains two horsemen with bows drawn mounted on rearing horses facing each other, at the feet of one of the horses is a dog pursuing a hare; the bottom panel contains a bathing scene showing four men at a ghat (bathing steps). The right-hand panel is also in four sections : the upper section shows two cavalymen and one foot-soldier; in the second, two horsemen with drawn bows face each other, the third also shows two horsemen with drawn bows facing each other, their horses are rearing, and there are hares in the foliage at the horse's feet; the bottom section shows four men at a bathing ghat. These scenes, all executed in a Persian manner, have nothing to do with the text. The top margin contains six advancing elephants in two sets of three facing one another; on each elephant is a soldier with a spear. The bottom margin has two horsemen and a foot-soldier advancing towards three approaching horsemen who carry drawn bows. the figures in the top and bottom margins are all executed in the early Western Indian manner.

The two painting in the centre of the page deal with the story of the serpent Chaṇḍakaūsika. The scene on the right shows the serpent attacking Mahāvīra and dying. The scene on the left illustrates the previous existences of the serpent. The account opens with the soul of the future serpent Chaṇḍakaūsika as a Jain monk who, while carelessly going on his round, trod upon a frog and killed it. Reminded of this sin by his disciple he flew into a temper and ran to attack him, but in doing so he dashed against a pillar and died. He was then born as a god and afterwards came to the earth, under the name of Chaṇḍakaūsika, as the head of five hundred hermits. He was a very temperamental man who lost his temper at the sight of people plucking flowers and fruits from the hermitage garden. One day he ran after some princes while they were plucking fruits fell into the well and died. Later he was born as a serpent and began to live in his former hermitage. Mahāvīra, on reaching his hermitage, began to meditate.

On the left side in the upper panel, Chaṇḍakaūsika is seen treading on a frog, his attack on his disciple and the pillar against which he dashed himself are also represented. In the lower panel Chaṇḍakaūsika is shown as god riding in his heavenly chariot; his fall from heaven and his transformation into a snake are also shown. On the right side,

૧૩૮ સંવત્સરી દાન આપતાં શ્રીવર્ધમાનકુમાર
138 Sri Mahāvīra gives away his possessions

૧૩૭ લોકાંતિક દેવોની પ્રાર્થના અને સંવત્સરી દાન
137 Laukāntika gods comes to awaken
and Sri Mahāvīra gives away his
possessions

૧૩૯ શ્રીમહાવીર ચંદ્રલેખા પાદખીમાં દીક્ષા લેવા જતાં
139 Śrī Mahāvīra in the initiation palanquin

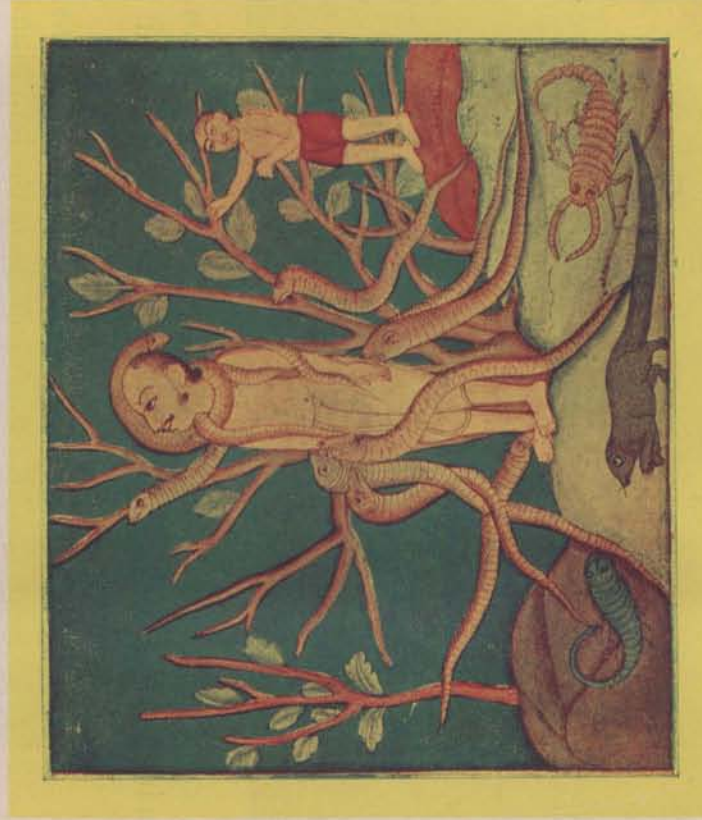
૧૪૦ શ્રીમહાવીર ચંદ્રલેખા પાદખીમાં દીક્ષા લેવા જતાં
140 Śrī Mahāvīra in the initiation palanquin

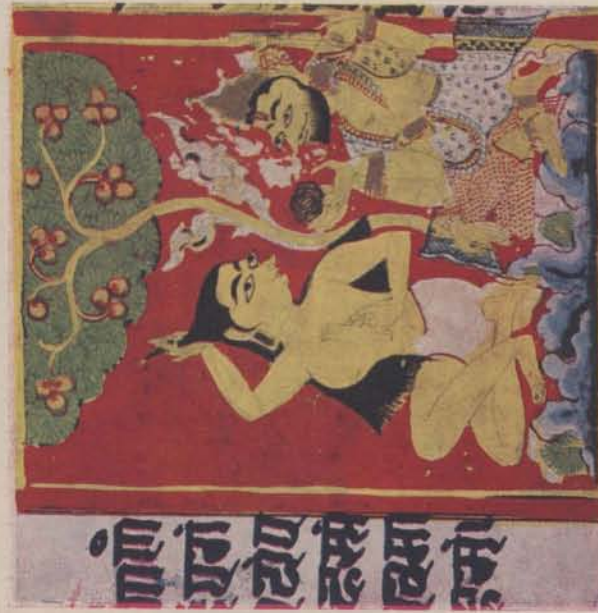
૧૪૧ શ્રીમહાવીરનો પંચમુદ્રિક લોચ અને પાદભીમાં દીક્ષા લેવા જતી
141 Two scenes in one : (a) Śrī Mahāvīra plucks out his hair
(b) Śrī Mahāvīra in the initiation palanquin

૧૪૨ શ્રીમહાવીરનો પંચમુદ્રિક લોચ અને પાદભીમાં દીક્ષા લેવા જતી
142 Two scenes in one :
(a) Śrī Mahāvīra plucks out his hair
(b) Śrī Mahāvīra in the initiation palanquin

૧૪૭ શ્રીમહાવીર પ્રભુને શૂલપાણિ ચક્ષુનો ઉપસર્ગ
146 Yakṣa Sulapānī assaulting Śrī Mahāvīra

૧૪૩ શ્રીમહાવીરનો પંચમુદ્રિક દોચ
143 Śrī Mahāvīra plucks out his hair

Mahāvīra is standing near Chandakausika's hole in **kayotsargamudra** with the serpent entwining itself round his body.

Colours : Red, ultramarine, yellow, gold, purple, silver, grey, green, black, brown, white etc.

ચિત્ર ૧૫૦. દેવસાના પાડાની કલ્પસૂત્રની પ્રત ઉપરથી. શ્વેતાંબી નગરીનો રાજા પ્રદેશી પ્રભુ શ્રીમહાવીરને શ્વેતાંબી નગરીમાં પધારવા વિનંતી કરે છે. ચિત્રના ઉપરના ભાગમાં, ચિત્રની ડાબી બાજુએ કાયોત્સર્ગમાં ઊભા રહેલા પ્રભુ મહાવીરને પ્રદેશી રાજા વિનંતી કરતો ચિત્રની જમણી બાજુએ રજૂ કરેલો છે. પ્રદેશી રાજાના ઉપરના ભાગમાં એક વૃક્ષની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે. ચિત્રના નીચેના ભાગમાં હાથી ઉપર બેસીને પ્રભુ મહાવીરને વંદન કરવા આવતો પ્રદેશી રાજા હાથીના ઉપર બેઠેલો છે, હાથીની આગળ એક પદ્ધતિ સૈનિક છે. ચિત્રની બાજુનો ભૌમિતિક આકૃતિવાળો હાંસિયો પણ દર્શનીય છે.

Fig. 150. DVS. : **King Pradesin welcoming Mahavira to the city Svetambi.** In the panel, there are beautiful geometrical designs. The painting at the left illustrated the ovation King Pradesin gave to Mahāvīra when he came to the city Svetāmbī. The bottom register show the King on his elephant; the upper register illustrates him revering Mahāvīra, who is in meditation in a park outside the city.

ચિત્ર ૧૫૧. દેવસાના પાડાની પ્રત ઉપરથી. પ્રભુ શ્રીમહાવીરને કટપૂતનાનો ઉપસર્ગ. મહાવીર પ્રભુ વિહાર કરતા કરતા આમાક સંનિવેશમાં આવી પહોંચ્યા. અહીં ઉદ્યાનમાં રહેલા બિલેલક નામના ચક્ષુ પ્રભુનો મહિમા કર્યો. ત્યાંથી પ્રભુ વિહાર કરીને શાલિશીર્ષ નામના ગામમાં ગયા. ત્યાં માહ મહિનાની કડકડતી ઠંડીમાં ઉદ્યાનમાં પ્રભુ પ્રતિમાધ્યાને રહ્યા. પ્રભુના ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવના ભવમાં એક વિજયવતી નામની અણુમાનીતી રાણી હતી તે મરીને કટપૂતના નામની વ્યંતરી થઈ હતી, તે વ્યંતરીએ તાપસીનું રૂપ વિકુર્વી પોતાની જટામાં હિમ જેવું ઠંડું પાણી ભરી પ્રભુના શરીર ઉપર છાંટવા માંડ્યું. તે જળ વડે પ્રભુને બહુજ આકરો શીત ઉપસર્ગ થયો. છતાં પ્રભુને નિશ્ચલ બાણીને, તે વ્યંતરી પ્રભુની ક્ષમા માંગીને ચરણમાં નમી પડી. આ શીત ઉપસર્ગને સહન કરતા અને છઠ્ઠા તપવડે વિશુદ્ધ થએલા પ્રભુને તે વખતે લોકાવધિ-અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

ચિત્રમાં ડાબી બાજુએ કાયોત્સર્ગમુદ્રાએ પ્રભુ ઊભેલા છે. પ્રભુના ઉપરના ભાગમાં તાપસી રૂપે વિકુર્વેલી જટામાં પાણી ભરી ભરીને છાંટતી એવી કટપૂતના વ્યંતરીને ચિત્રકારે ચિત્રની જમણી બાજુએ રજૂ કરેલી છે. પાણી છાંટવા છતાં પ્રભુને નિશ્ચલ બાણીને, તે વ્યંતરી પ્રભુના ચરણમાં નમી પડતી અને પ્રભુની સ્તુતિ કરતી, પ્રભુના જમણા પગની પાસે રજૂ કરેલી છે. આ ચિત્રપ્રસંગ પણ બીજી પ્રતોમાં ભાગ્યે જ મળી આવે છે.

Fig. 151. DVS. **Kataputana's attack Mahavira.** Once in the month of Māgha, Mahāvīra went into meditation in a grove at the village of Śālīśīrṣa. At that time a Vāṇavyantarikā goddess named Katapūtanā was there. She had been a wife of Mahāvīra in a previous birth and had at one time been offended by him. While still in angry mood, she died. After a number of births, she became a human being, and in that existence practised **bala tapas** (improperly motivated ascetism)-in consequence of which she was now born as a Vyāntarī goddess. She remembered her enmity of the previous birth and decided to avenge the old injury. She transformed herself into a female ascetic with matted hair and a bark dress, and appeared above the Master. Then she drenched him with icy water and directed wind to empty rainy clouds on the Lord. The drops fell from

the tips of her hair and the ends of her bark garments, and pelted against Mahāvīra's body like arrows. They would have pierced the body of anyone else, but they had no effect upon him. All night long, he endured this. In the morning, by the power of his meditation, he acquired clairvoyant knowledge (*avadhijñana*), and knowledge of the meaning of the eleven *angas* of the Śvetāmbara Jaina canon. At the end of the night Katapūtānā felt appeased and became repentant; and she honoured Mahāvīra with devotion and left.

In the painting, Mahāvīra stands at the right; above him is Katapūtānā with the rain flowing from her hair. At the lower left, she is showing devotion to Mahāvīra. This incident is rarely seen in other illustrated manuscripts.

ચિત્ર ૧૫૨. : નવાખ ૭, ઉપરથી. શ્રીમહાવીરપ્રભુને સંગમદેવનો ઉપસર્ગ. પંદરમા સૈકાની હસ્તલિખિત કલ્પસૂત્રની સુવર્ણાક્ષરી તારીખ વગરની પ્રત ઉપરથી.

એક વખતે શકેન્દ્રે પોતાના અવધિજ્ઞાનથી પ્રભુને ધ્યાનમગ્ન જોઈ, તુરત સિંહાસન ઉપરથી ઊતરી પ્રભુને ઉદ્દેશીને નમન કર્યું. તે પછી ઈન્દ્રે પ્રભુના ધૈર્યગુણની પ્રશંસા કરતાં પોતાની સુધમાં સભામાં બેઠલા દેવોની સમક્ષ કહ્યું કે ‘અહો ! શ્રીવીરપ્રભુ કેવા ધ્યાનમગ્ન થઈ રહ્યા છે ? તેમની ધીરતાની અને અડગતાની હું કેટલી સ્તુતિ કરું ? તેમના ધ્યાનમગ્ન ચિત્તને ચલાયમાન કરવા ત્રણ જગતનાં પ્રાણીઓ કદાચ એકઠાં થાય તો પણ નિષ્ફળ જ નાથ ! સભામાં બેઠેલો ઈન્દ્રનો એક સામાનિક દેવ-સંગમ આ પ્રશંસા સહન ન કરી શક્યો. તે બૂકુટિ ચડાવી ધ્રુવતા સ્વરમાં તાડૂકી ઊડી બોલ્યો કે : ‘આ દેવોની સભામાં એક પામર જનનાં વખાણ કરતાં આપને જરા ચે સંકોચ નથી થતો ? આપને જો વિશેષ ખાતરી કરવી હોય તો હું પોતે જ તેને એક ક્ષણવારમાં ગભરાવી દઉં !’

ઈન્દ્રે વિચાર્યું : ‘જો હું ધારું તો સંગમને હમણાં જ બોલતો બંધ કરી શકું, પણ જો હું અત્યારે તેને હુકમ કરી જતો અટકાવી દઈશ તો તે દુર્બુદ્ધિ એમ સમજશે કે તીર્થંકરો તો પારકાની સહાયથી જ તપ કરે છે. એક સંગમના મનમાં નહિ, પણ લગભગ બધા દેવોના મનમાં ખોટું ભૂત ભરાઈ જશે; માટે અત્યારે તો આ હુકમે તેનું ધાર્યું કરવા દેવામાં જ લાલ છે.’

ક્રોધથી ધમધમી રહેલા સંગમદેવે પ્રભુને ચલાયમાન કરવા ઈન્દ્ર સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી; તરત જ સભામાંથી ચાલી નીકળ્યો અને સીધો પ્રભુ પાસે આવી બેસી રહ્યો. પ્રભુની શાંત મુખમુદ્રામાંથી શાંતિ અને કરુણાની અમીધારા ઝરતી હતી, પણ સંગમને તો તે ઊલટું જ પરિણમ્યું; કારણ કે તેનું હૃદય ક્રોધ અને ઇર્ષ્યાથી ધગધગી રહ્યું હતું.

(૧) સૌથી પ્રથમ તેણે ધૂળનો વરસાદ વરસાવ્યો. (૨) તે પછી ધૂળને ખંખેરી નાખી તે દુબે વળ જેવા કઠોર-તીક્ષ્ણ મુખવાળી કીડીઓ પ્રભુના શરીર ઉપર વળગાડી. તે કીડીઓએ પ્રભુનું આખું શરીર ચાળણી જેવું કરી નાખ્યું, છતાં પ્રભુ અચળ જ રહ્યા. (૩) પછી પ્રચંડ ડાંસ ઉપભવ્યા. ડાંસના તીક્ષ્ણ અટકાથી પ્રભુના શરીરમાંથી ગાયના દૂધ જેવું રુધિર ઝરવા લાગ્યું. (૪) વળી તીક્ષ્ણ મુખવાળી ઘીમેલો પ્રભુના શરીરે એવી તો સળગડ ચોંટાડી કે આખું શરીર ઘીમેલમય થઈ ગયું. (૫) તે પછી વીંછીઓ વિકુર્ચ્યા. પ્રલયકાળના અગ્નિના તણખા જેવા તે વીંછીઓએ ભગવંતના શરીરને લેદી નાખ્યું. (૬) ત્યારપછી નોખિયા વિકુર્ચ્યા. તે ‘ખી ! ખી !’ એવા શબ્દો કરતા દોડીદોડીને પોતાની ઉચ્ચ દાઢો વડે ભગવંતના શરીરનું માંસ તોડવા લાગ્યા. (૭) પછી ભયંકર સર્પો છોડી મૂક્યા. પરમાત્મનું મહાવીરનું આખું શરીર-પગથી માથા સુધી-સર્પોથી છવાઈ ગયું. કૂણાઓ ફાટી નાથ તેવા ભેરથી પ્રભુના શરીર ઉપર ફણાના પ્રહારો થવા લાગ્યા, દાઢો ભાગી નાથ તેટલા બળથી તે ડસવા લાગ્યા. (૮) પછી સંગમે ઉદરો વિકુર્ચ્યા. તે નાખથી અને દાંતથી પ્રભુને ખણવા લાગ્યા અને તેની ઉપર ખેસાબ કરીને

પડેલા ઘા ઉપર ક્ષાર છાંટવા જેવું કરવા લાગ્યા. (૯) તે પછી મહોન્મત હસ્તીઓ વિકુબ્યાં. હસ્તીઓએ પ્રભુના શરીરને સૂંઢથી પકડી, અદ્ધર ઉછાળી, દંતૂશલ ઉપર ઝીલી, દાંત વડે પ્રહાર કર્યો અને પગ નીચે પણ દાબ્યા. (૧૦) હાથીથી ક્ષોભ ન થયો એટલે હાથણીઓ આવી. તે હાથણીઓએ પણ તીક્ષ્ણ દાંતથી પ્રભુને ઘણા પ્રહાર કર્યા. (૧૧) પછી અઘમ સંગમદેવે પિશાચનું રૂપ ધારણ કર્યું. તે પિશાચ અગ્નિની જ્વાળાઓથી વિકાળ બનેલા પોતાના મુખને ફાડી હાથમાં તલવાર પકડી પ્રભુની સન્મુખ ઘસી આવ્યો અને અદૃહાસ્ય કરી થોર ઉપસર્ગ કર્યા. (૧૨) તે પછી નિર્દય સંગમે વાઘનું રૂપ લીધું. પોતાની વજ્ર જેવી દાઢથી અને ત્રિશૂલ જેવા તીક્ષ્ણ નહોરથી પ્રભુના આખા શરીરને તેણે વિદારી નાખ્યું. (૧૩) છતાં પણ પ્રભુને ધ્યાનમાં અચળ જોઈ સંગમે સિદ્ધાર્થ રાજા અને ત્રિશલા માતાનું રૂપ લીધું. તેઓ બાણે કરુણાજનક વિલાપ કરીને બોલવા લાગ્યા કે : ‘હે પુત્ર ! તે’ આવી દુબ્ધર દીક્ષા શું કરવા લીધી. અમે ઘણાં દુઃખી થઈ આડાંચવળાં નિરાધાર ભિખારીની જેમ રંજળીએ છીએ. તું અમારી સંભાળ કેમ નથી લેતો ? આંવા વિલાપથી પણ પ્રભુ ધ્યાનમાં નિશ્ચલ જ રહ્યા. (૧૪) ત્યારે સંગમે એક જાવણી વિકુર્વા. તે જાવણીના માણસોએ પ્રભુના પગ વચ્ચે અગ્નિ સળગાવી ભાત રાંધવા પગ ઉપર વાસણ મૂક્યું. અગ્નિ એટલો બધો આકરો કર્યો કે પ્રભુના પગ નીચેથી પણ બળવા લાગ્યા. (૧૫) તે પછી એક ચાંડાલ વિકુર્વો. તે ચાંડાલે પ્રભુની ડોકમાં, બે કાનમાં, બે ભુજામાં અને બે જંઘા વગેરે અવયવો ઉપર પક્ષીઓનાં પાંજરાં લટકાવ્યાં. પક્ષીઓએ ચાંચ અને નખના પ્રહારો એટલા બધા કર્યા કે પ્રભુનું શરીર પાંજરા જેવું છિદ્રવાળું થઈ ગયું. (૧૬) તે પછી પ્રચંડ પવન વિકુર્વો. એ પવનથી પર્વતો પણ કંપવા લાગ્યા. પ્રભુને ઉપાડીને નીચે પટકી દીધા. (૧૭) વળી એક ભયંકર વંટોળીઓ ઉપજાવી, કુંભારના ચાકડાની ઉપર રહેલા માટીના પિંડની પેઠે પ્રભુને ખૂબ ભમાવ્યા. (૧૮) તે પછી સંગમે કોષે ભરાઈને હબરભાર જેટલું વજન દાર એક કાળચક્ર વિકુર્વું. તે કાળચક્ર ઉપાડી ભેરથી પ્રભુના શરીર ઉપર નાખ્યું. તે ચક્ર પ્રભુના શરીર ઉપર પડવાથી તેઓ ઢીંચણ સુધી જમીનમાં પેસી ગયા. (૧૯) તે પછી કંટાળીને છેલ્લા અનુકૂળ ઉપસર્ગો અજમાયશ કરવાનો વિચાર કરીને, રાત્રિ હોવા છતાં પ્રભાત વિકુર્વું. માણસો આમતેમ ફરવા લાગ્યા અને તેઓ પ્રભુને કહેવા લાગ્યા કે : ‘હે દેવાર્થ ! પ્રભાત થઈ ગયું. છતાં આમ ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં કયાં સુધી રહેશો ? જોડો—આપનો ધ્યાનનો સમય તો ક્યારનો એ પૂરો થઈ ગયો.’ પણ પ્રભુ તો પોતાના ધ્યાનમાં રાત્રિ ભાળી રહ્યા હતા, તેથી જરા પણ ન ડગ્યા. (૨૦) આખરે તેણે દેવઋદ્ધિ વિકુર્વી, અને વિમાનમાં બેસી પ્રભુને લલચાવવા લાગ્યો કે : ‘હે મહર્ષિ ! હું આપનું આવું ઉચ્ચ તપ અને પવિત્ર સત્વ નિહાળી ભારે પ્રસન્ન થયો છું તો આપને જે જોઈએ તે માગી લો. કહો તો મોક્ષમાં લઈ જઉં.’ એ મીઠા શબ્દોથી પણ પ્રભુ ન લોભાયા. એટલે તેણે તત્કાળ કામદેવની સેના જેવી દેવાંગનાઓ વિકુર્વી. તે દેવાંગનાઓએ હાવભાવાદિ ઘણા ઉપસર્ગ કર્યા પણ પ્રભુનું એક રૂંવાડું એ ન ફરક્યું, તે ન ફરક્યું, એવી રીતે દુષ્ટ સંગમે એક રાત્રિમાં મોટામોટા વીસ ઉપસર્ગો કર્યા, છતાં પ્રભુએ તો તેના તરફ દયાદંષ્ટિ જ વર્ષાવી. ધન્ય છે મહાવીરની અસીમ કરુણાને !

ચિત્રમાં વચ્ચે મહાવીર પ્રભુ કાઉસગધ્યાને બેસા છે. આ ચિત્રમાં આલૂષણો વગેરે જે પહેરાવેલાં છે તે ચિત્રકારની અણસમજણને આભારી છે. કપાળમાં બ્રાહ્મણનું તિલક કર્યું છે તે પણ અવાસ્તવિક છે; સાધુને કપાળમાં તિલક હોય જ નહિ. પ્રભુના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં બે હરણ જેવાં પ્રાણીઓ છે, વર્ણનમાં હરણનો ઉલ્લેખ માત્ર પણ નથી. કાન અગાડી બંને બાજુથી બંને હાથોથી પવનને આમંત્રિત કરતી બે પુરૂષ-વ્યક્તિઓ બેસેલી છે. જમણી બાજુ વીંછી, વાઘ તથા જાવણીનો લશ્કરી પઠાણ સિપાઈ પ્રભુના જમણા પગ ઉપર ભાત રાંધવાનું વાસણ મૂકીને ભાત રાંધતો બેસેલો દેખાય છે. ડાબી બાજુ સર્પ, હાથી, નોગિયો તથા ડાબા પગ ઉપર ચાંડાલે મૂકેલું તીક્ષ્ણ ચાંચવાળું પાંજરા વગરનું એક પક્ષી ચીતરેલું છે.

Fig. 152. SMN. 7. Mahāvīra's austerities. In the middle stands Mahāvīra in strict meditation. Saṃgamaka made 20 attacks upon Mahāvīra meditation. This god, hearing Śakra

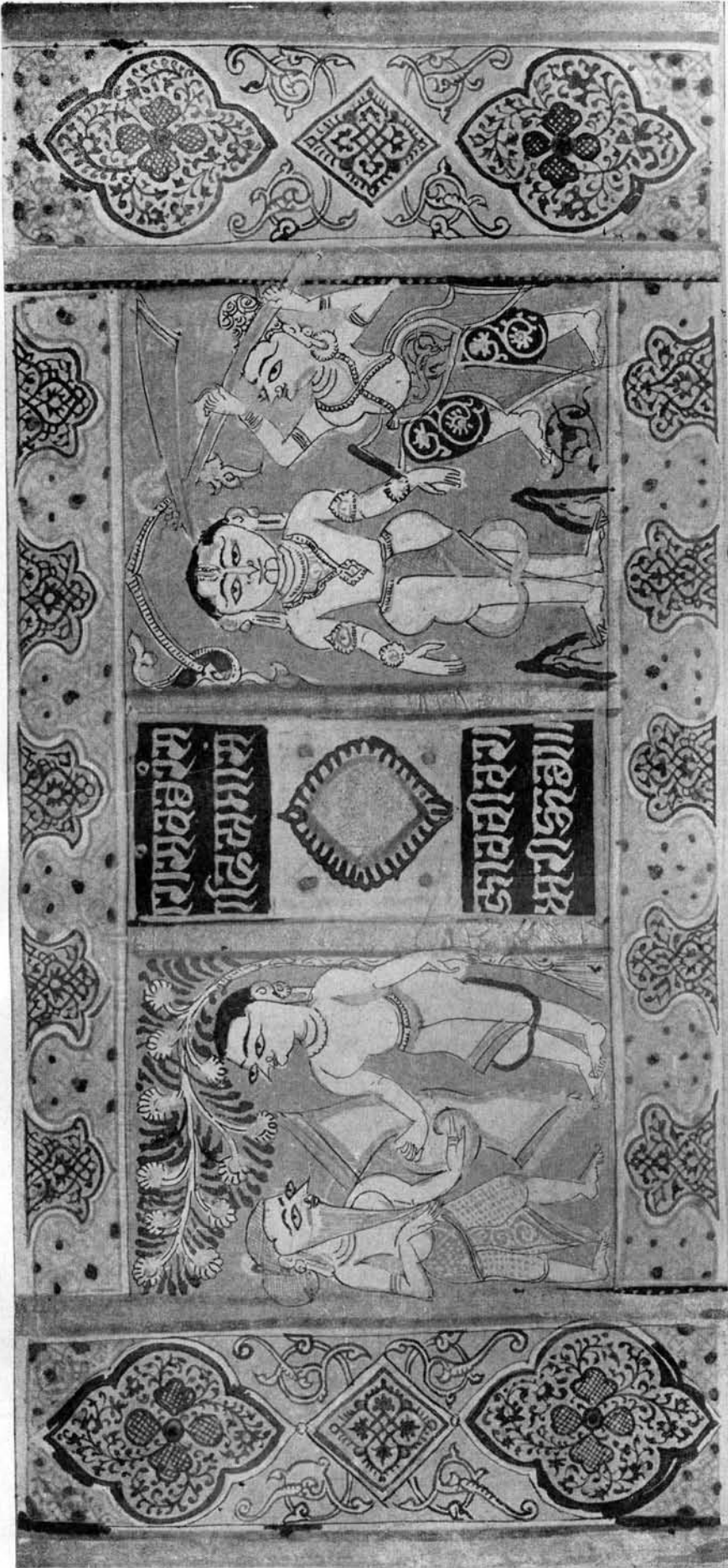
praise Mahāvīra for fortitude in meditation, sets out to interrupt it; and attacks him with a dust storm, ants, gnats, **ghritelika**, scorpions, mongeese, snakes, mice, with an elephant, a she-elephant, a demon, a tiger, with attempt by his father and mother to dissuade him from the quest, with a vessel of food at his feet, fire at his feet, an outcast who set cages of birds over Mahāvīra's body to pack it, a burning wind, a **kalachakra** weapon; then with attractive temptations, such as the music of the birds. He tells Mahāvīra he is a god who has been tempting him and he now offers heaven as a reward; finally he shows beautiful women. The trials last six months, but Mahāvīra stands unheeding. When Mahāvīra finishes his meditation and goes to break his fast, Saṃgamaka interferes by having improper food offered.

Above Mahāvīra are seems two deer and each side stands a man with a lute in his hand, on either side of Mahāvīra are represented some of the 20 attacks by Saṃgamaka.

ચિત્ર ૧૫૩. ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત. દેવસાના પાડાની કલ્પસૂત્રની પ્રત ઉપરથી. પૂરણ નામનો એક ઋષિ તપ તપીને અસુરકુમારોના ઇન્દ્ર-ચમરેન્દ્ર તરીકે ઉત્પન્ન થયો. તેણે ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ પોતાના મસ્તક ઉપર સૌધર્મેન્દ્રને બેસાડ્યો. તેણે અદેખાઈથી પ્રેરાઈ, ગુસ્સે થઈ, પ્રભુ શ્રીવીરનું શરણું લઈ ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું અને હાથમાં પરિધ નામનું શસ્ત્ર લઈ ગર્જના કરતો સૌધર્મેન્દ્રના આત્મરક્ષક દેવોને ત્રાસ આપતો ઉઘે ચડ્યો. ત્યાં જઈને સૌધર્માવતંસક નામના વિમાનની વેદિકામાં પગ મૂકી ઇન્દ્રને ધમકાવવા લાગ્યો. પછી ઇન્દ્રે ગુસ્સે થઈને તેના તરફ બળવદ્યમાન વજ્ર મૂક્યું. ચમરેન્દ્ર ગભરાઈને નાસતો નાસતો પ્રભુ મહાવીરના ચરણકમળમાં આવી નમી પડ્યો. પછી ઇન્દ્રે અવધિજ્ઞાનથી આ વૃત્તાંત જાણ્યો; અને માત્ર ચાર આંગળ જ છેડું રહેલું વજ્ર પાછું ખેંચી લીધું.

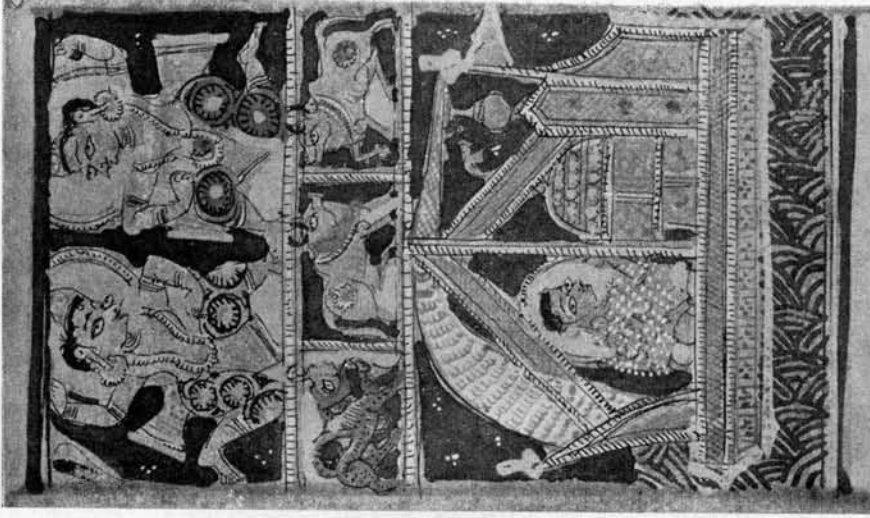
ચિત્રમાં ઉપરના ભાગમાં ચમરેન્દ્ર અને સૌધર્મેન્દ્ર યુદ્ધ કરતા દર્શાવેલા છે. ચિત્રના અનુસંધાને, નીચેના ભાગમાં સૌધર્મેન્દ્રે પોતાની પાછળ મૂકેલા વજ્રથી બચવા માટે ચિત્રની ડાબી બાજુએ કાયોત્સર્ગમાં ભેલેલા પ્રભુ મહાવીરનું શરણું લેતો ચમરેન્દ્રને ઉઘા મસ્તકે ચીતરેલો છે. આ ચિત્રની બાજુમાં પણ સુંદર હાંસિયો બેવા લાયક છે.

Fig. 153. DVS. The fight between Camarendra Asura and Sakra. Mahāvīra went into meditation for the night near the city of Sumsumāra. At this time, it so happened that a child had been born as Camarendra lord of the Asuras in Camaracañcā; in consequence of **bala tapas**. After birth, he looked round about and saw above him in the Saudharma heaven the god Sakra, great in splendor, and he felt enraged. At once he announced his intention of driving Sakra from his kingdom, and refused to be dissuaded by his courtiers. Prudence overpowered him and he went first to the Master, who was standing in meditation; and threw himself upon him for protection. Then he took out his weapons and transformed himself into a huge and fearsome creature frightening all the divinities of the sky reached Sakra's castle, and challenged him. Sakra took his club (**vajra**) which he threw at Camara. So bright and powerful was it that Camara could not withstand it, and he fled like an owl before the sun headlong toward the earth losing his great size and hastening towards the Lord. Sakra began to wonder how an Asura could reach his realm, and realized that it must be with some outside aid. Through clairvoyance, he saw that Camara had come by the grace of Mahāvīra and was even now hastening to him. Then Sakra, terror-stricken cried out "I am slain!" and took himself after his **vajra**, which was hurtling toward

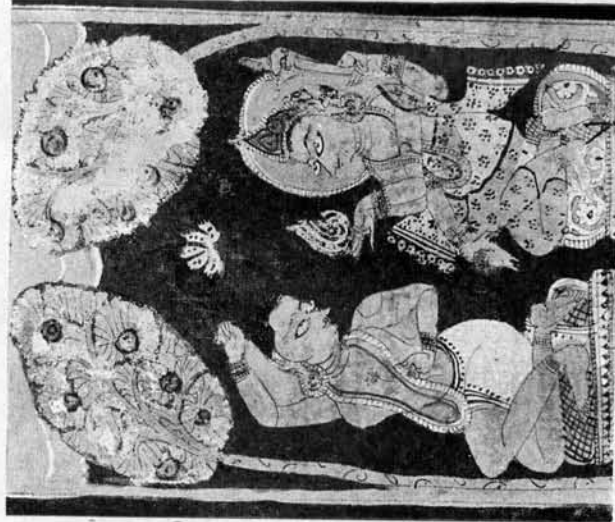

૧૪૫ શ્રીમહાવીર પ્રભુ અડધું વસ્ત્ર બ્રાહ્મણને હાનમાં આપે છે
145 Śrī Mahāvīra gives away half of his garment

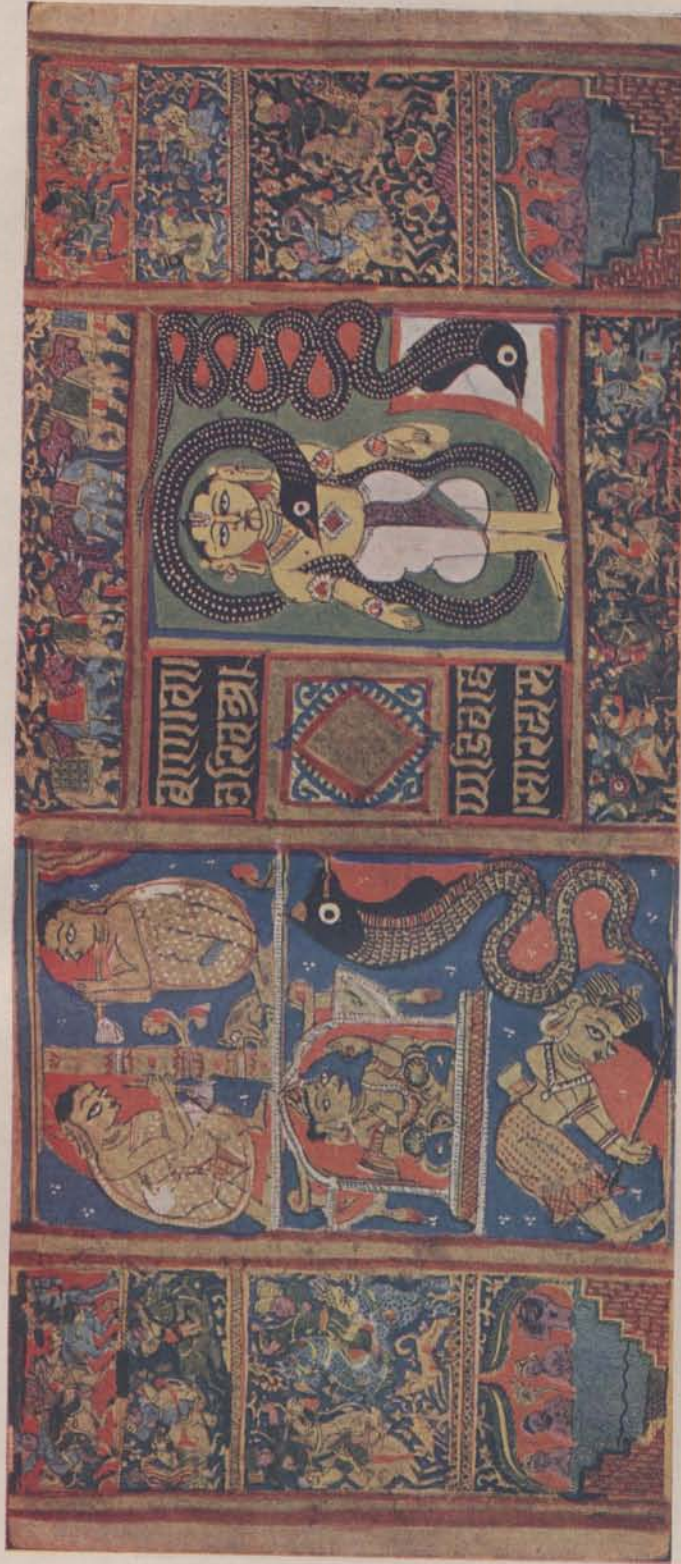
૧૪૬ શ્રીમહાવીર પ્રભુને ગોવાળિયાનો ઉપસર્ગ
146 Assault of the cowherd

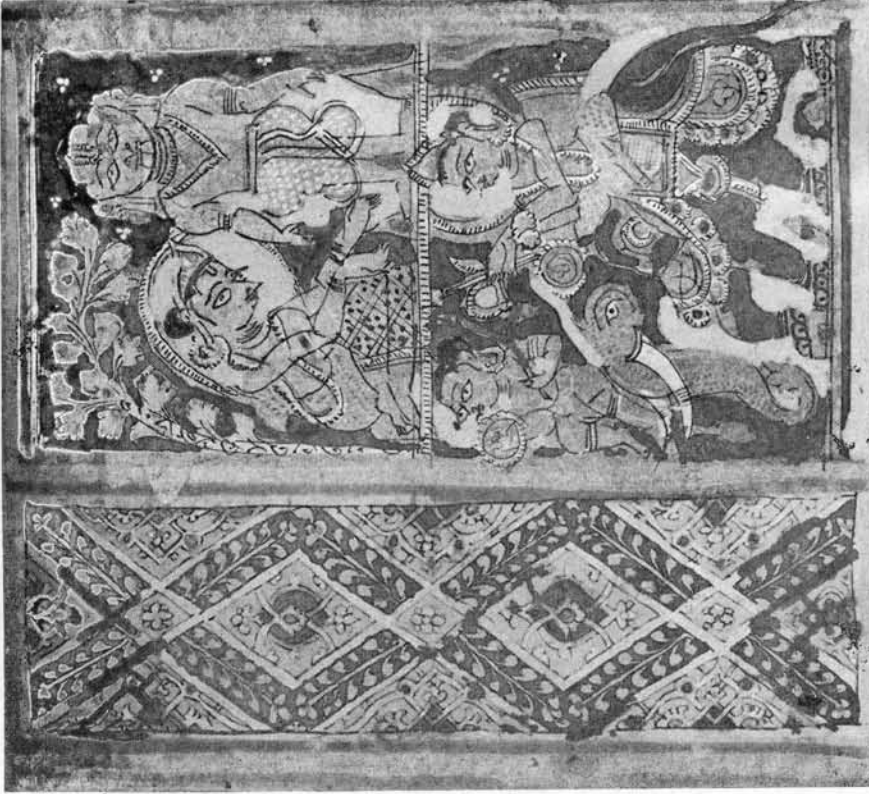
૧૪૮ શ્રીમહાવીર પ્રભુને સુદંષ્ટ્ર નાગનો ઉપસર્ગ
148 Naga sudanṣṭra's attack
upon Śrī Mahāvīra

૧૪૪ શ્રીમહાવીરનો પંચસુષ્ટિક લોચ
144 Śrī Mahāvīra plucks out his hair

૧૪૯ ચંડકૌશિકનાં જીવનપ્રસંગો અને પ્રભુ શ્રીમહાવીર કાયોત્સર્ગ-મુદ્રામાં ચંડકૌશિકનાં રાક્ષસ આગળ
 149 The events of the Chandakausika's previous lives and Śrī Mahāvira enlightens him.

૧૫૦ પ્રભુ શ્રીમહાવીરને આવકાર આપતો પ્રદેશી રાજા
150 King Pradeśin welcoming Srī Mahāvīra

૧૫૧ પ્રભુ શ્રીમહાવીરને વ્યંતરી
કટપૂતનાને ઉપસર્ગ
151 Goddess Katpūtānā's attack
upon Srī Mahāvīra

Camara. The Asura reached the Master and transformed himself into a tiny being and hid himself near the Master's feet before the vajra was within a short distance of reaching him. Sakra withdrew vajra, when it was very near the Lord. Then Sakra begged his pardon for launching his vajra at Camara. When he was given such refuge. He told Camara that by taking refuge with Mahāvīra he had assured himself of safety. After he left, Camara came out from his refuge, praised and worshipped the Master, and returned to his city of Camaracañcā, where he narrated the whole incident to his court, and asked them all to worship Mahāvīra. The Master had never broken his meditation all the while and had given no indication of knowing the whole affair. At dawn, he came of his meditation, and started on his journey.

The painting shows Mahāvīra at the right. Above him is Sakra following the vajra, which is in front of him in the upper left-hand part of the scene, and below Camara is illustrated falling to the feet of Mahāvīra.

ચિત્ર ૧૫૪. : દેવસાના પાડાની કલ્પસૂત્રની પ્રત ઉપરથી. પ્રભુ શ્રીમહાવીરને અડદના બાકળા વહોરાવતી ચંદનબાળા. અનુક્રમે વિહાર કરતા કરતા પ્રભુ મહાવીર કૌશાંબી નગરીએ પધાર્યાં. તે વખતે કૌશાંબીમાં શતાનીક નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને મૃગાવતી નામની રાણી હતી. ત્યાં પ્રભુએ પોષ વદિ એકમના દિવસે પ્રવેશ કર્યો, અને તે જ દિવસે તેમણે એવો અભિગ્રહ કર્યો કે : ‘દ્રવ્યથી સુપડાના ખૂણામાં રહેલા અડદ મળે તો જ વહોરવા, ક્ષેત્રથી એક પગ ઉંબરામાં અને બીજો પગ ઉંબરાની બહાર રાખીને વહોરાવે તો જ વહોરવા; કાલથી લિક્ષાનો સમય વીતી ગયા પછી જ મળે તો વહોરવા, અને ભાવથી કોઈ રાજકુમારી દાસીપણાને પામી હોય, તેણીનું મસ્તક મૂંડાવેલું હોય; પગમાં બેડી હોય, ફદન કરતી હોય અને તેણીએ અકૃમની તપસ્યા કરી હોય, એવી સ્ત્રી વહોરાવે તો જ વહોરવું.’ આ પ્રમાણે અભિગ્રહ કરીને પ્રભુ નગરીની અંદર લિક્ષા માટે ફરવા લાગ્યા. રાજા પ્રધાન વગેરેએ ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા તો પણ પ્રભુનો અભિગ્રહ પૂર્ણ ન થયો.

તે વખતે શતાનીક રાજાએ ચંપા નગરી ઉપર ચઢાઈ કરી. ચંપા નગરીનો રાજા દધિવાહન હાથે. દધિવાહન રાજાની રાણી ધારિણી અને વસુમતી નામની રાજકુમારીને એક સુભટે પકડીને પોતાના કબજામાં રાખ્યાં. તે સુભટે ધારિણી રાણીને પોતાની સ્ત્રી તરીકે રહેવાનું કહેતાં જ તે સતી પોતાની જીભ કચડીને મરણ પામી. ત્યારપછી તે સુભટે વસુમતીને આશ્વાસન આપીને પોતાની પુત્રી તરીકે રાખવાનું સમજાવી, કૌશાંબી નગરીના બજારમાં ચાર રસ્તાઓ ભેગા થતા હતા ત્યાં વેચવા માટે લાવ્યો. તે વખતે તે નગરનો ધનાવહ નામનો એક શેઠ ત્યાંથી પસાર થતો હતો, તેણે તે વસુમતીને ખરીદી લીધી અને પોતાને ઘેર લઈ જઈ પુત્રી તરીકે રાખી. તે બાળાના ચંદન જેવા શીતલ વચનોથી શેઠે તેણીનું નામ ચંદના રાખ્યું. પછી શેઠ તેણીના ઉપર એક પુત્રી તરીકેનો રનેહ રાખવા લાગ્યા.

એક વખતે શેઠ બપોરના ઘેર જમવા આવ્યા તે વખતે બીજી કોઈ દાસી વગેરે હાજર નહિ હોવાથી ચંદનાએ શેઠના પગ ધોવા માંડ્યા. પગ ધોતાં ધોતાં ચંદનાનો કેશપાસ સહસ્રા વિખરાઈ ગયો, અને માથાના વાળ લીની થયેલી ભૂમિ પર પડીને ગંદા થવા લાગ્યા. શેઠે પોતાની પુત્રીના વાળ મેલા ન થાય તે માટે, સહજ સ્વભાવે કેશને લાકડી વડે બંધા કર્યા અને આદરથી બાંધી દીધા. ઝડપમાં બેઠેલી શેઠાણી-મૂળા-એ આ દ્રશ્ય જોયું. તેણી વિચાર કરવા લાગી કે : ‘ખરેખર ! શેઠની બુદ્ધિ જ બગડી લાગે છે. ભવિષ્યમાં નક્કી આ બાળાને શેઠ પોતાની સ્ત્રી બનાવશે, અને મારી ખૂરી વહે થશે.’

શેઠ કોઈ કાર્યપ્રસંગે બહાર ગયા એટલે મૂળા શેઠાણીએ એક હજમને બાલાવીને ચંદનાનું માથું મૂંડાવી

નાંખ્યું. પછી તેના બન્ને પગમાં બેડી પહેરાવી, ખૂબ માર મારી દૂરના એક અંધારા ઓરડામાં પૂરી; દરવાજે તાળું મારીને, પોતાના પિતાને ઘેર આદી ગઈ. શેઠ બહારગામથી આવ્યા પછી થોડા દિવસે ચંદનાને ઓરડામાં પૂર્યોની વાતની ખબર પડી. ઓરડાનું તાળું ખોલાવ્યું, અને તત્કાળ એક સૂપડાના ખૂણામાં અડદના બાકળા આપીને, પગની બેડી તોડાવવા માટે શેઠ લુહારને બોલાવવા ગયા.

આ વખતે ચંદનાએ વિચાર કર્યો કે : ‘જે કેઈ ભિક્ષુ આવી ચડે તો, તેને આ અડદ વહોરાવીને હું પારણું કરું.’

તે જ સમયે તેણીના ભાગ્યયોગે, છ મહિનામાં પાંચ દિવસ ઓછા ઉપવાસવાળા શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ભિક્ષાર્થે ફરતા ફરતા ત્યાં પધાર્યા. પ્રભુને આવતા જોઈને ચંદનાને રૂંવાડે રૂંવાડે આનંદ વ્યાપી ગયો. પોતે લોઢાની બેડી વડે સખત જકડાએલી હોવાથી ઉંબરો ઓળંગવાને અશક્ત હતી. તેથી એક પગ ઉંબરામાં અને બીજો પગ બહાર રાખીને, પ્રભુને અડદના બાકળા ગ્રહણ કરવા વિનંતી કરવા લાગી.

તે વખતે, સ્વામિનો અભિગ્રહ પૂરો થવામાં, આંખમાં આંસુ નહિ હોવાથી, પ્રભુ પાછા ફર્યા. તે વખતે ચંદના વિચાર કરવા લાગી કે : ‘હું કેવી અભાગિણી કે અવસરે પધારેલા પ્રભુ કાંઈ પણ લીધા વિના પાછા ફર્યા.’ તે વખતે દુઃખથી રડવા લાગી. તે વખતે પ્રભુનો અભિગ્રહ પૂર્ણ થવાથી પ્રભુએ પાછા ફરીને અડદના બાકળા વહોર્યા.

ચિત્રમાં જમણી બાજુએ ઊભા રહેલા પ્રભુ મહાવીર પોતાના બે હાથ ઊંચા કરીને, ચંદનબાળાના હાથે અડદના બાકળા વહોરે છે. ચિત્રની ડાબી બાજુએ એક પગ ઉંબરા બહાર અને એક પગ ઉંબરાની અંદર રાખીને રહેલી ચંદનબાળા પોતાના ઊંચા કરેલા જમણા હાથથી પ્રભુને બાકળા વહોરાવતી દેખાય છે. ચંદનબાળાએ પ્રભુને બાકળા વહોરાવ્યા કે તરત જ તેણીના મસ્તકે વાળ પ્રગટ થયા હતા, તે વસ્તુને ચરિતાર્થ કરવા માટે જ ચિત્રકારે ચંદનબાળાને વસ્ત્રાભૂષણો પરિધાન કરેલી ચિત્રમાં રજૂ કરેલી છે. ચંદનબાળાના ઉપરના ભાગમાં સુંદર વાતાયનો ચીતરવામાં આવેલાં છે. પ્રભુ મહાવીર તથા ચંદનબાળાની આબુબાબુ દિવ્ય તેજઃપૂર્વ પ્રકાશી રહેલો છે.

આ અદ્ભુત ચિત્રપ્રસંગ કદપસૂત્રની બીજી હસ્તપ્રતોમાં જોવામાં આવતો નથી. આ ચિત્રની બાબુના હાંસિયાની સુંદર કૂલોની ચિત્રાકૃતિનું સંયોજન પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે.

Fig. 154. : DVS. KS manuscript. **Candanabala gives alms to Mahavira.** Mahāvīra, moving about from village to village, reached Kauśāmbī Nagari, a town with rows of white beautiful houses with triangular passages, squares, court-yards, market places, public buildings etc. There was a King named Satānika, who had a Queen named Mrigāvatī—daughter of King Cetak. She knew the basic truth of the Jaina Religion and she was always eager in worshipping the lotus like feet of Jineśvaras. In that town also, there was a wealthy merchant named Dhanāvaha, who held prominent position amongst all the merchants. He had a wife named Mula.

On the first day of the dark-half of the month Pauṣa, Śramaṇa Bhagavān Mahāvīra took an austere vow :

“1. A virgin girl, whose feet tied with an iron chain. 2. Whose hair of the head been totally removed. 3. Who was crying with a faltering tone due to a choking of her voice on account of the burden of sorrow. 4. Who being a daughter of a king was reduced to servitude at somebody's house. 5. Who had a continuous fasting of three days. 6. Who

had placed one foot in the interior of the house and the other foot had crossed the region of the house. 7. Who gives me alms of Kulmāṣa (**adada** beans of Phaseolus Radiatus) from a **supadun** (a winnowing fan made of bambooreeds). 8. And when all the mendicants-beggars have returned after taking their alms, then, I will break my fasting”.

After having taken the above vow, Śramaṇa Bhagavān Mahāvīra used to go daily to several house in the town for alms, but he invariably returned without food and drink as he would never accept any that did not confirm to the rigid conditions of the vow. The people of the town were unaware of the vow taken by the Jīneśvara.

At that time, King Dadhivāhana was the King of Campā Nagari. He had a queen named Dhāriṇī and a daughter named Vasumatī.

King Satānika of Kauśāmbī had a quarrel with King Dadhivāhana of Campā Nagari.

One day the King Satānika took all the fighting equipments in ships and he reached Campā within one night. Without the least opposition, the army of King Satānika laid a seige round Campā.

King Dadhivāhana, unable to resist without sufficient materials of men and weapons became escasperated as to what he should do at this critical moment and he consulted his ministers. His ministers told him : “O Good King ! why do yuu become so agitated ? For the present the escape is advisable” On listening to this advice, King Dadhivāhana ran away with his wife.

During this state of complete anarchy, Dhāriṇī, the Chief queen of King Dadhivāhana while moving about from one place to another for safety was caught by a soldier of the king along with her daughter Vasumatī.

Then, queen Dhāriṇī died on way to Kauśāmbī, and the soldier took the girl to Kauśāmbī and kept her standing on a public highway for sale.

At that time, Seth Dhanāvaha, passing by road, saw the pitiable condition of the girl and thought : “Oh ! From her appearance it seems she is not a daughter of an ordinary person. It is, therefore, appropriate that I should buy her by paying more money lest the pitiable girl may fall in the hands of some wicked person. Besides, under my protection, she may meet her family-members in due course of time”. Dhanāvaha seth bought the girl after paying the price asked for. Soon after taking her to his house, he adopted her as his own daughter, and entrusted her to his wife Mūlā.

From that time onwards, she stayed at Seth’s house as comfortably as she would at her own house. By her pleasing manners, politeness, and by her skiful conversation, she delighted the hearts of Seth Dhanāvaha, his family members, and all others, who came in contact with her. Due to her calm disposition as cooling as a sandal-paste, her name was changed to Caṇḍanā. She was being devoutly addressed as Caṇḍanā with due affection. As she grew in age, her lovely features became most lively. Her lotus like eyes expanded,

and her braid of hair as dark as lamp-black became longish. Even individuals barren of natural beauty become more lovely during youth, then what to say about a royal princess who is endowed with natural beauty and charm, *Mulā Sethānī*, out of spite, thought : “Why is it not possible to believe that *Dhanāvaha Seth* may marry her, and may make her the mistress of the house ? I should, therefore, be always ready for disfavour.”

One day, distressed by the heat of summer *Dhanāvaha Seth* returned home from a neighbouring market place. At that time, there was no servant ready who can do the work of washing *Seth's* feet, so *Caṇḍanā* out of politeness, got up to wash his feet. *Dhanāvaha Seth* gently forbid her, but she began to wash his feet considering him to be her own father. When she was washing *Seth's* feet, her long braid of hair became loose and fell on the ground. So, best “It may not fall into mire.” *Dhanāvaha* took it by means of a sporting stick held in his hand, and tied it up with a dispassionate mind. The wicked *Mulā Sethānī* always alert in finding out her faults and imputing wrong motives saw it from the balcony of the house. With her eyes red with anger resulting from personal envy and with extremely mean heart born out of feminine nature, *Mulā*, thinking *Caṇḍanā* to be impious on account of a wrong impression created in her mind became ready to seek her ruin. When, after resting for a while *Dhanāvaha Seth* went out to the market place, *Mulā Sethānī* burning with the fire of intense animosity sent for a barber, got *Caṇḍanā's* head clean-shaved, beat her severely, applied iron chains tightly round her feet, locked her in a distant part of the house and after closing the doors tightly, she told the servants of the house : “If any one informs the *Seth* about this incident, he will meet with a similar punishment. Even if *Seth* makes enquiries with great pertinacity, none should tell the truth”. *Mulā* instructed her servants repeatedly in the same strain.

When in the evening *Dhanāvaha* enquired ‘Where is *Caṇḍanā* ? No one answered him. Thereby he thought : She must be playing on the terrace”. On the second day, *Caṇḍanā* was not to be seen. On the third day, *Dhanāvaha* became greatly disturbed when he could not get any information. Becoming greatly excited he told the servants : “Ah ! give me the true account about *Caṇḍanā*; otherwise I will punish you. This false show of ignorance dose not in the least indicate your cleverness”.

On hearing these angry words of *Seth*, an old maid servant told the true story about the *Caṇḍanā*, and showed him the house in which *Caṇḍanā* was locked up. *Dhanāvaha* went there and opened the door of the apartment. On seeing *Caṇḍanā* with her head shaved, with her body distressed with hunger and devoid of her beauty like a lotus-garland crushed under the feet of an intoxicated elephant, then *Seth* with his eyes flooded with an incessant flow of tears said : “O daughter, be calm”, Having consulted her, *Seth* went to the kitchen. He examined all the utensils of keeping food but he could not get a morsel of food. So he took *adada* (phaseollus) beans in a *supadun* and handing them to *Caṇḍanā*, he said : “Child ! I am calling a blacksmith for breaking your chains. In the meanwhile, you eat this beans.”

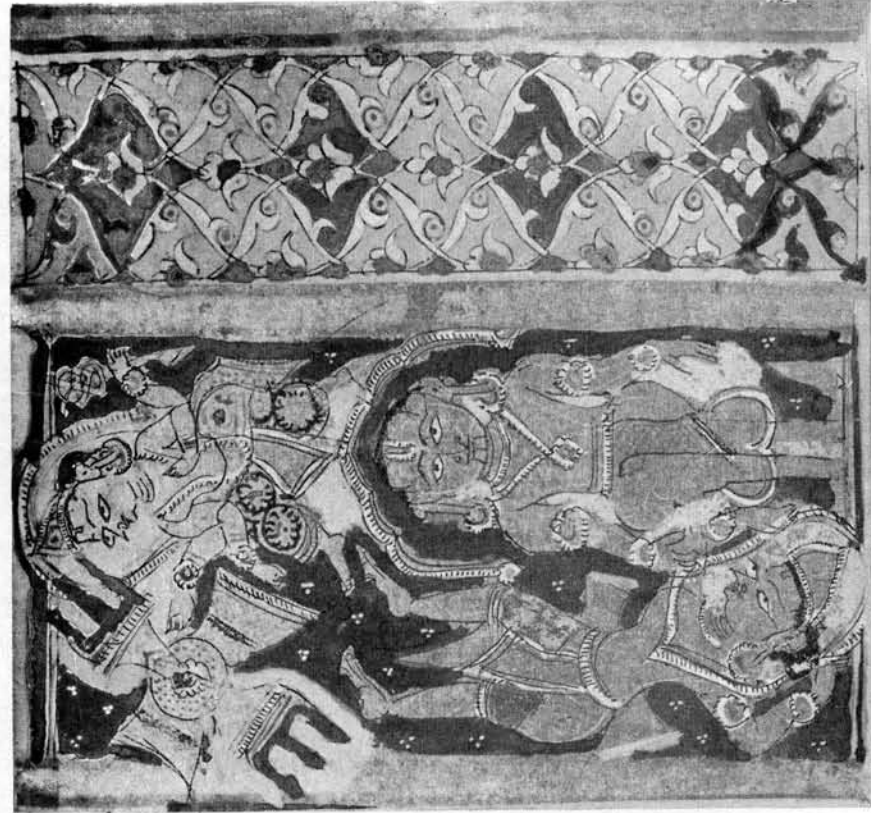
On seeing the beans lying before her, like a female elephant separated from her folk, *Caṇḍanā*, lamenting her sorry plight said :—“Ah ! Fate ! When you gave me birth in

૧૫૨ શ્રીમહાવીર પ્રભુને સંગમદેવનો ઉપસર્ગ
152 God Sangamaka's attack
upon Śrī Mahāvīra

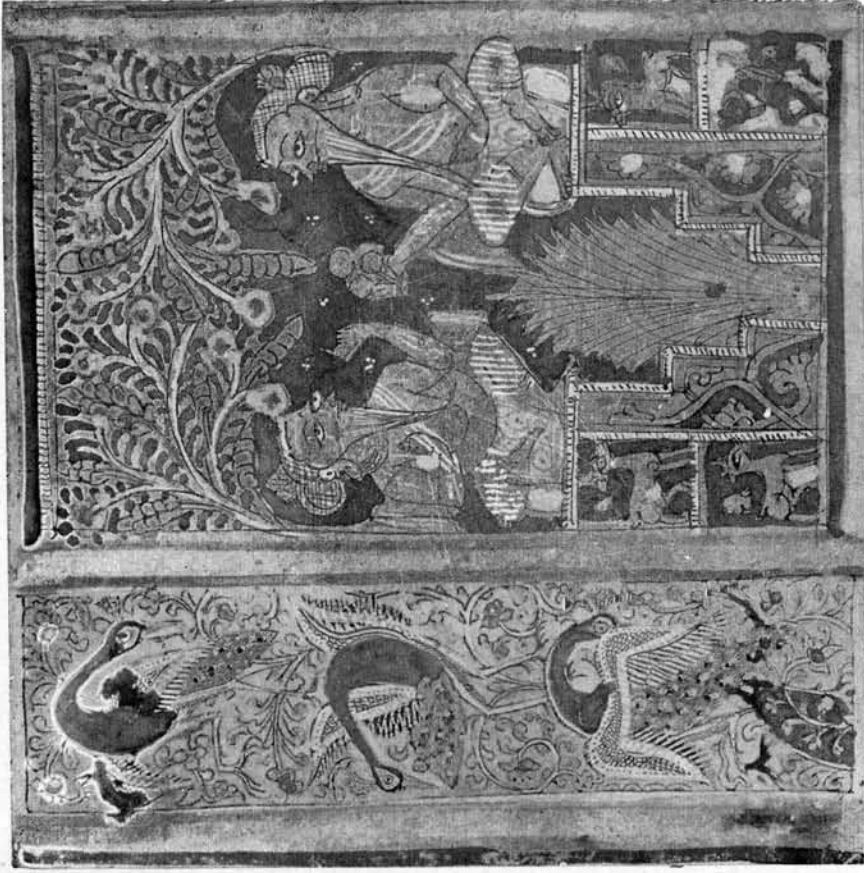

૧૫૬ શ્રીમહાવીરનું સમવસરણું
156 Śrī Mahāvīra's Samavasaraṇa

૧૫૩ ચમરેન્દ્રને ઉત્પત્ત

153 The fight between Camarendra and Sakra

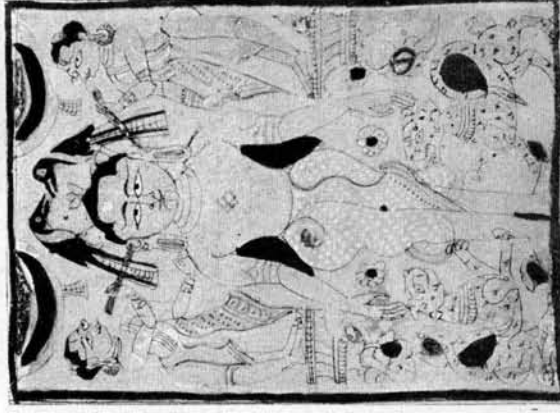

૧૫૭ યજ્ઞ કરતાં દોઢભૂતિ વગેરે એ બ્રાહ્મણ પંડિતો

157 Two Brāhmaṇa priests sacrificing yagna

૧૫૪ પ્રભુ શ્રીમહાવીરને વહોરાવતી ચંદનબાલા
154 Chandanabālā gives alms to Śrī Mahāvira

૧૫૫ પ્રભુ શ્રીમહાવીરના કાનમાં
ખીલા ઠોકવાનો ગોવાળિનો ઉપસર્ગ
155 The cowherd drove
spikes in Śrī Mahāvira's ear

૧૫૮ પ્રભુ શ્રીમહાવીરજી નિર્વાણુ
158 Śrī Mahāvira as a siddha

૧૫૯ પ્રભુ શ્રીમહાવીરજી નિર્વાણુ
159 Śrī Mahāvira as a Siddha

a royal family, why did you throw me in an ocean of misery hard to traverse ? Ah ! Why did that royal wealth, that sublime affection of my parents, and everything disappear like a miracle ? Really, the diversions of fate uplifting for a moment and throwing immediately after a moment—resemble a banner-cloth flying with a gust of strong wind”. With her throat choked with intense sorrow and emotion the poor girl’s face was completely wet with a ceaseless flow of tears. On account of hunger and thirst, she took, **adada** beans lying in corner of the **supadun** disinterestedly like the mind of a **muni**. At that very moment, a happy idea came to her mind—“If any mendicant comes here at these juncture I should give him alms first and thereafter I will take my meal”.

With this idea uppermost in her mind, she glanced at the door and she saw Śramaṇa Bhagavān Mahāvīra who was coming there after moving about in regular order from house to house. Thinking Mahāvīra was extremely handsome and illustrious, and that the meal of **adada** beans was extremely worthless, and also that, the food material was perfectly unfit for the great saint, she, with a speech faltering with deep sorrow, and with an active flow of tears dropping from her eyes, said :—“O Bhagavān ! although this **adada** beans is unfit for you, however, please accept this meal with the object of showing favour this unfortunate girl”. On seeing the fulfilment of the conditions of his vow, with a steady heart Mahāvīra extended his two hands. Caṇḍanā, keeping one of her chained feet outside the door with great difficulty, and keeping the other foot inside the house gave the alms of **adada** beans from the **supadun** to Mahāvīra.

In the picture, Mahāvīra stand with his two hands extended for alms at the left. Caṇḍanā is giving the **adada** beans by her right upraised hand from the **supadun** kept in her left hand. Her one leg is outside the door and the other inside the house. Here she is represented well-dressed and ornamented. The upper part of the picture, showing the entablature of the house is beautiful. This scene is singularly a unique scene I have seen in any illustrated Kalpasūtra MS.

ચિત્ર ૧૫૫. જયસૂરિજીની કલ્પસૂત્રની પ્રત ઉપરથી. શ્રીમહાવીરપ્રભુના કાનમાં ખીલા ઠોકવાનો ગોવાળીયાએ કરેલો ઉપસર્ગ.

વિહાર કરતાં કરતાં પ્રભુ ષણ્માનિ નામના ગામે પધાર્યા. ત્યાં ગામ બહાર કાઉસગગધ્યાને ઊભા રહ્યા. એક ગોવાળીઓ પ્રભુ પાસે બળદો મૂકીને ગામમાં ગયો. ગોવાળ ન્યારે પોતાનું કાર્ય પતાવીને ગામ બહાર આવ્યો, ત્યારે પોતાના બળદો ત્યાં નહિ જોતાં, તે પ્રભુને પૂછવા લાગ્યો કે : “હિ દેવાર્ય ! મારા બળદો ક્યાં ગયા ?” પ્રભુ તેા ધ્યાનમાં જ ઊભા રહ્યા. તેથી ગોવાળ બહુ જ ક્રોધે ભરાયો. તે દોડતો જઈને શરકટ વૃક્ષના લાકડાના બે મજબુત ખીલા બનાવી લાવ્યો; અને ધ્યાનસ્થ પ્રભુના કાનમાં હથોડાવતી બંને ખીલા ઉંડા પેસાડી દીધા, બંને ખીલાની આગળની ધારે એક બીજાને મળી ગઈ. ખીલાને કોઈ જોઈ જાય અને બહાર ખેંચી કાઢે નહિ, એવા દુષ્ટ ઇરાદાથી, ગોવાળે બંને ખીલાના બહાર દેખાતા ભાગે કાપી નાખ્યા. આ પ્રમાણે ઘોર ઉપસર્ગ થવા છતાં પણ પ્રભુ ધ્યાનથી લેશ માત્ર ન ચલ્યા. કાનમાં ખીલા ઠોકાવવાનું કર્મ પ્રભુએ પોતાના ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવના ભવમાં શય્યાપાલકના કાનમાં તપાવેલા સીસાનો રસ રેડીને ઉપાર્જન કર્યું હતું; તે મહાવીરસ્વામીના ભવમાં ઉદયમાં આવ્યું. તે શય્યાપાલકનો જીવ ઘણું ભવબ્રમણ કરી, આ ભવમાં ગોવાળીઓ થયો હતો.

Fig, 155, JSR. KS. manuscript. The cowerd drove spikes in Mahāvīra's ears.

When Mahāvīra was engaged in ascetic meditation, out of Śaṇmāni village, certain sensation karma, which he had accumulated in a previous existence by pouring melted tin into another person's ears, had come to the point of reopening. His victim had been reborn as a cowherd, who had at this time let his bulls loose outside the village, while he went to milk the cows. The bulls wandered away. The cowherd came seeking them, and charged upon Mahāvīra. He asked if he had seen the bulls, but Mahāvīra was too deeply absorbed in meditation to hear him. "Sir, where are my bulls? Why don't you answer me, you monkling? Don't you hear? Or are your earholes useless?" When Mahāvīra still did not reply, the cowherd in a blind fury took two spikes of Śarakata tree and drove them into the Master's ears until they met inside his head and became one. Then he cut off protruding ends that no one might see them and draw them out, and left.

In the painting, Mahāvīra stands motionless in meditation. Both the sides cowherd seems driving spikes in his ears. Two lions raging at his feet, which he does no notice. While birds roost unnoticed on his ears and peck at his head. I suppose, representation of lions and birds are the part of the events of god Saṃgamaka attack upon Mahāvīra, discussed already in figure 152.

ચિત્ર ૧૫૬. પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું સમવસરણુ. નવાળ ૧, પ્રતના પાના ૫૯ ઉપરથી.

તીર્થંકરોને કેવલ્યજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી દેવો સમવસરણુની રચના કરે છે. આપણને પ્રાચીન ચિત્રોમાં આ સમવસરણુની બે જાતની રચનાઓ મળી આવે છે. એક જાતની રચના ગોળાકૃતિમાં હોય છે અને બીજી જાતની ચતુષ્કોણ-ચાર ખૂણાવાળી-ચોખંડી હોય છે.

આ ચિત્ર ગોળાકૃતિવાળા સમવસરણુનું છે. સમવસરણુની મધ્યમાં પ્રભુ મહાવીરની સુવર્ણવર્ણની મૂર્તિ પદ્માસનની બેઠકે બિરાજમાન છે. તેઓને ચારે બાજુ ફરતાં ગોળાકૃતિમાં ત્રણ ગઢ, મસ્તકની પાછળના ભાગમાં અશોકવૃક્ષને બદલે બે બાજુ લટકતાં કમલ જેવી સુંદર આકૃતિ ચીતરેલી છે. પ્રભુની બંને બાજુએ એકેક હંસપક્ષી છે. ત્રણે ગઢની ચારે દિશાએ એકેક દરવાજો તથા ગઢની બહારના ચારે ખૂણાઓ પૈકી ઉપરના બંને ખૂણાઓમાં એકેક વાપિકા-વાવ ચીતરેલી છે, અને નીચેના જમણા ખૂણામાં બંને હસ્તની અંજલી જોડીને સ્તુતિ કરતો એક પુરુષ અને ડાબા ખૂણામાં તે જ રીતે સ્તુતિ કરતી એક સ્ત્રી; ઘણું કરીને આ પ્રત ચીતરાવનાર તથા લખાવનાર શ્રાવક અને તેની ધર્મપત્ની-શ્રાવિકા-ની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે. પ્રસંગોપાત જૈન ધાર્મિક ગ્રંથોમાં આપેલું સમવસરણુનું ટુંક વર્ણન અત્રે વાચકોની બાજુ ખાતર આપવું મને યોગ્ય લાગે છે.

પહેલાં વાયુકુમાર દેવો યોજન પ્રમાણ પૃથ્વી ઉપરથી કચરો, ઘાસ વગેરે ફર કરી તેને શુદ્ધ કરે છે. પછીથી મેઘકુમાર દેવો સુગંધી જળની વઠિટ કરી એ પૃથ્વીનું સિંચન કરે છે. તીર્થંકરના ચરણોને પોતાના મસ્તકે ચડાવનાર આ પૃથ્વીની બાજુ પૂજા કરતા હોય તેમ બ્યંતરો છાએ ઋતુના પચરંગી, સુગંધી અધોમુખ ડીંટવાળા પુષ્પોની જાતુ પર્યંત વઠિટ કરે છે. ત્યારબાદ વાણબ્યંતર દેવો સુવર્ણ, મણિ અને માણેકવડે પૃથ્વીતળ બાંધે છે અર્થાત્ એક યોજન પર્યંતની આ પૃથ્વી ઉપર પીઠબંધ કરે છે. ચારે દિશાઓમાં તેઓ મનોહર તોરણો બાંધે છે વિશેષમાં ભવ્યજનોને બોલાવતો હોય તેવો તોરણોની ઉપર રહેલો ધ્વજનો સમૂહ રચીને તેઓ સમવસરણુને શોભાવે-સુશોભિત કરે છે. તોરણોના નીચે પૃથ્વીની પીઠ ઉપર આવેલાઓના આઠ મંગળો મંગળતામાં ઉમેરો કરે છે.

વૈમાનિક દેવો અંદરનો, જ્યોતિષકો મધ્યનો અને ભવનપતિ બહારનો ગઢ બનાવે છે. મણિના કાંગરાવાળો અને રત્નનો બનાવેલો અંદરનો ગઢ બાહ્યે સાક્ષાત્ 'રોહણગિરિ' હોય તેમ શોભે છે. રત્નના કાંગરાવાળો અને સોનાનો બનાવેલો મધ્ય ગઢ દ્વીપોમાંથી આવેલા સૂર્યની શ્રેણી જેવો ચળકી જઈ છે. સૌથી બહારનો ગઢ સોનાના કાંગરાવાળો અને રૂપાનો બનાવેલો હોવાથી તીર્થંકરને વંદન કરવા માટે બાહ્યે સાક્ષાત્ વૈતાલ્ય પર્વત આવ્યો હોય તેમ લાગે છે."

આ ચિત્ર પ્રસંગ જૂદીજૂદી પ્રતોમાં આલેખાયેલો હોવા છતાં આ ચિત્રના વિવિધરંગોની ગોઠવણી અને આલેખનમાં વધુ સુકોમળતાવાળો તેમજ કાંઈક વધારે કાળજીથી આલેખેલ હોય એમ લાગે છે.

Fig. 156 : SMN. 1, Mahaviras Samavasarana. For the proper understanding of the set up in the scene, it is necessary to know what **Samavasarana** is. This is a walled enclosure prepared by Indra or minor gods, intended for a religious discourse by a Jina, immediately after he becomes **Kevalin**. The following description of a **Samavasarana** is taken from **Samavasarana Stavana**.

"Wherever the Jinas exhibit the condition of **Kevalin**, in which all substances manifest themselves, the Princes of the AIR (**Vayu-kumaras**) cleanse the earth for one **Yojana** all round. The Cloud princes (**Megha-Kumāras**) sprinkle fragrant water, the gods of the Seasons spread heaps of flowers, and the **Vana-Vyantarās** make the surface of the earth Variegated with ruby, gold and gems. There are three ramparts; the innermost, intermediate, and outermost. (The first) is constructed of gems, with the battlements of rubies by the **Vaimanikas**; (the second) of gold, with the battlements of gems constructed by **Jyotiskas**, (and the third) of silver, with the battlements of gold, by **Bhavanapatis**. In a round **Sama-vasarana** the ramparts are 33 **dhanush** and 33 **angulas** wide, 500 **dhanush** high, and 1 **kosha** 600 **dhanushc** (counting both sides) distant from each other. Each rampart has four gates made of gems. In the centre is a gem-studded pedestal, with four doors, three steps, and as high as the figure of the Jina, 200, **dhanush** broad and long, two and a half **koshas** high from the ground level. (In the centre of the dias stands) the **Asoka** tree, twelve times as high as the body of the Jina, and exceeding a **Yojana** in breadth. Then (underneath) is (a pedestal) called **devacchamda** (and on it are) four lion-thrones accompanied by (four) footstools. The four lion-thrones are occupied by the Jina himself in the East, and on the other sides by three reflections of the Jina, produced by the **Vana-Vyantarās**. At every gate the **Vana-Vyantarās** put up flags, parasols, makaras; garlands, pitchers; a triple arch (**torana**), and incense-vases. Having entered from the East and from the left to right having saluted the congregation (**tirtha**), the Lord discourses on the Law. (The congregation consists of gods, men and animals.) There are two step-wells in each corner when it is square, and one (at each gateway) when the **Samavasarana** is round."

In the painting Mahāvira sits within the round **Samavasarana**. He is not in a priestly garb, but is in the ornamented array common to a perfected being (**Siddha**).

* સમવસરણના વિસ્તૃત વર્ણન માટે ૧ આવશ્યક નિયુક્તિ, ૨ ત્રિપદી શ્લોકો પુરૂષ ચરિત્ર, સમવસરણ પ્રકરણ વગેરે ગ્રંથો જેવા ભલામણ છે.

ચિત્ર ૧૫૭. યજ્ઞ કરતાં ઇંદ્રભૂતિ વગેરે બ્રાહ્મણ પંડિતો. દેવસાના પાડાના કલ્પસૂત્રની પ્રત ઉપરથી. પ્રભુને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ ઇંદ્રોનાં સિંહાસન ડોલ્યાં. તેમણે અવધિજ્ઞાનથી, પ્રભુને કેવળજ્ઞાન થયાની વાત બાણી કે તરત જ દેવોના પરિવાર સાથે પ્રભુની પાસે આવી પહોંચ્યા, અને સમવસરણની રચના કરી. તે સમવસરણમાં પ્રભુએ દેશના આપી. સમવસરણમાં દેવો અને ઇંદ્રો ભેગા થએલા હોવાથી પ્રભુની પ્રથમ દેશના નિષ્કળ ગઈ. પ્રભુ થોડો વખત દેશના આપીને ત્યાંથી વિહાર કરીને, અપાપાપુરીની પાસે આવેલા મહસેન નામના ઉદ્યાનમાં પધાર્યા. તે વખતે અપાપાપુરીમાં સોમિલ નામના બ્રાહ્મણને ઘેર યજ્ઞ કરવા સારુ, તે સમયના ઘણા સમર્થ બ્રાહ્મણો ભેગા થયા હતા. તેમાં ૧ ઇંદ્રભૂતિ, ૨ અગ્નિભૂતિ અને ૩ વાયુભૂતિ નામના ભાઈઓ પાંચસો પાંચસો શિષ્યોના પરિવાર સાથે આવ્યા હતા.

ચિત્રમાં સુંદર ઘટાદાર વૃક્ષની નીચે ઊંચી બેઠક ઉપર બેઠેલા બે બ્રાહ્મણ પૈકી, ચિત્રની જમણી બાજુનો બ્રાહ્મણ પોતાના ઊંચા કરેલા હાથથી યજ્ઞમાં આહૂતિ આપવા માટે મંત્રો બોલે છે; અને ચિત્રની ડાબી બાજુનો બીજો બ્રાહ્મણ પોતાના ઊંચા કરેલા જમણા હાથથી યજ્ઞકુંડમાં પોતાના હાથમાંની વસ્તુની આહૂતિ આપતો બેઠેલો છે. બન્નેની મધ્યમાં સળગતા અગ્નિની જ્વાલાઓ યજ્ઞકુંડમાંથી નીકળતી દેખાય છે. બન્ને બ્રાહ્મણોની બાજુમાં યજ્ઞમાં બલિ તરીકે હોમવા માટેના પશુઓ પણ ચિત્રકારે રજૂ કરેલાં છે. આ ચિત્રપ્રસંગ બીજી કોઈ પણ હસ્તપ્રતમાં મારા જોવામાં આવેલ નથી.

ચિત્રની જમણી બાજુના હાંસિયામાં મોરની વિવિધ ભતિના અંગમરોડની ચિત્રાકૃતિઓ ચિત્રકારે રજૂ કરેલી છે.

Fig. 157. : DVS. KS manuscript. **Two Brahmins sacrificing yagna.** At the time, when Sramana Bhagavan Mahāvīra acquired **KevalaJnana** (perfect knowledge), out side Jrambhi-kagāma Nagara on the banks of Rjuvālukā river, a wealthy Brāhmaṇa named Somila was preparing for a great sacrificial **yagna** to which he invited many Brāhmaṇs including eleven highly talented Ācāryas of whom the three brothers—1. Indrabhūti, 2. Agnibhūti and 3. Vāyubhūti, who were well-versed in the fourteen kinds of the knowledge.

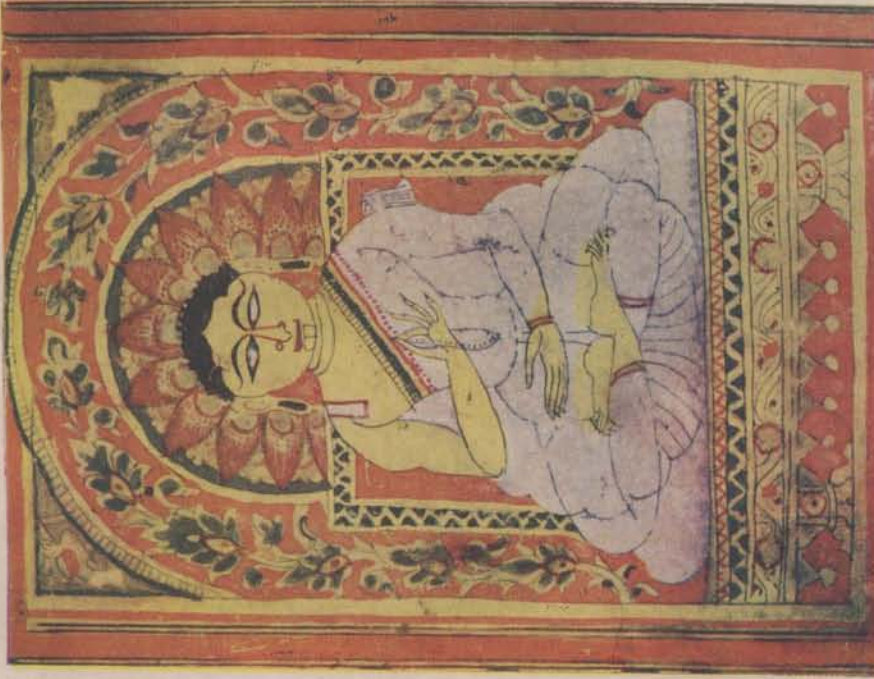
The painting shows two Brāhmaṇs out of the eleven seated on high level seats with an object for sacrificing in **agnikunda** in the hand of right side Brāhmaṇa, left side Brāhmaṇa is chanting **vedamantras**. **Agnikunda** is represented by fire. Above them is a beautiful large tree on both the sides. At the left, under the high-level seat are two deers in two compartments and at the right, a goat and a horse are kept for sacrificing them in Yajna. I have never seen a similar scene in any illustrated KS manuscript before.

In the left panel, the artist has represented three peacocks in different actions, which shows the proficiency in his art.

ચિત્ર ૧૫૮. મહાવીર નિર્વાણ. નવાબ ૧; પાના ૬૬ ઉપરથી.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે જે વર્ષાકાળમાં મધ્યમ અપાપાપુરીને વિષે હસ્તિપાલ રાજાના કારકુનોની સભામાં છેલ્લું ચોમાસું વર્ષાઋતુમાં રહેવા માટે કર્યું, તે ચોમાસાનો ચોથો મહિનો, વર્ષાકાળનું સાતમું પખવાડિયું એટલે કે કાર્તિક માસનું (શુજરાતી આસો માસનું) કૃષ્ણ પખવાડિયું, તે કાર્તિક માસના કૃષ્ણ પખવાડીયાના પંદરમે દિવસે (શુજરાતી આસો માસની અમાસે), પાછલી રાત્રિએ કાળધર્મ પામ્યા. તેઓ સિદ્ધ થયા, બુદ્ધ થયા.

ચિત્રમાં પ્રભુ મહાવીરની મૂર્તિ જે પ્રમાણે ચિત્રમાં વર્ણવી ગયા તે પ્રમાણેના આભૂષણો સહિત ચીતરેલી

१६० श्रीइंद्रभूति गौतमस्वामीने देवदत्तान
160 Śrī Indrabhūti Gautama's omniscience

१६१ गणधर श्रीआर्यसुधर्मस्वामी
161 Gaṇadhara Śrī Ārya Sudharmā

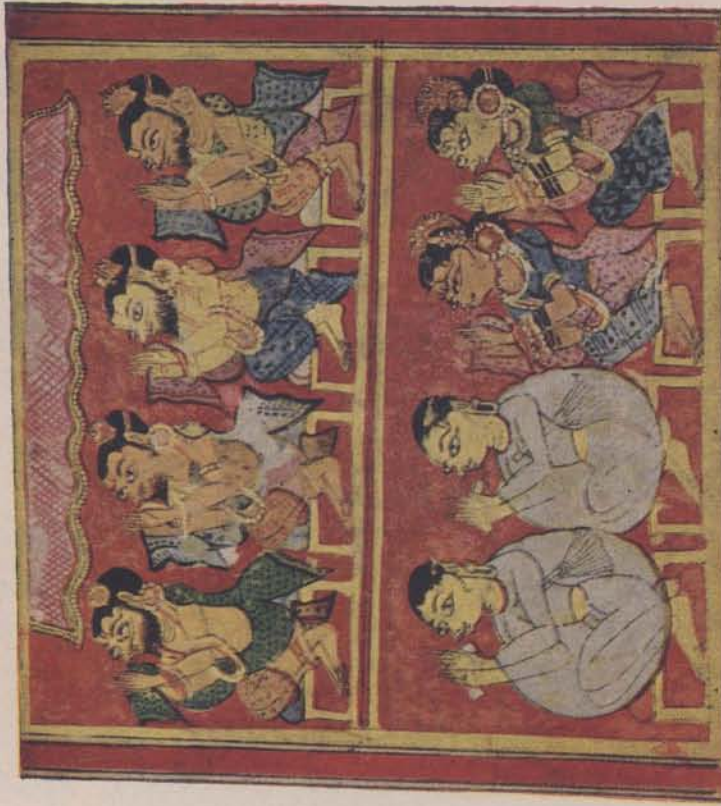
૧૬૩ પ્રભુ શ્રીમહાવીર
163 Tirthankara Śrī Mahāvīra

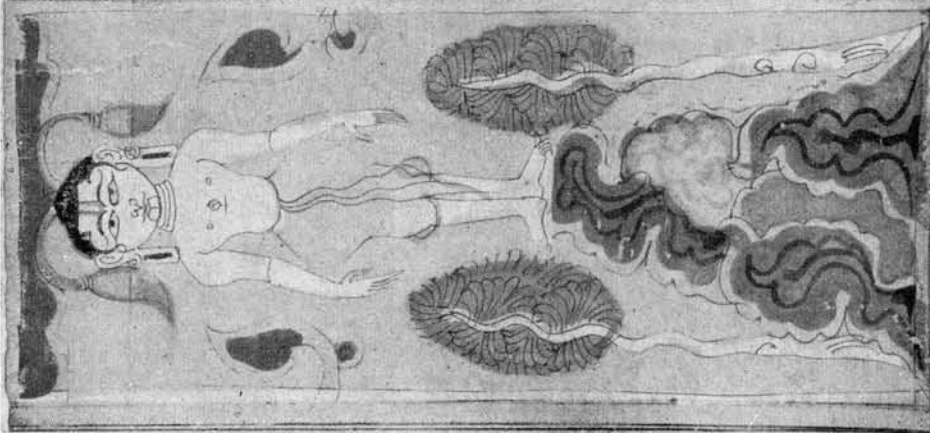
૧૬૨ પ્રભુ શ્રીમહાવીર સામાયારીના ઉપદેશ આપતાં
162 Śrī Mahāvīra preaching
the Samachari

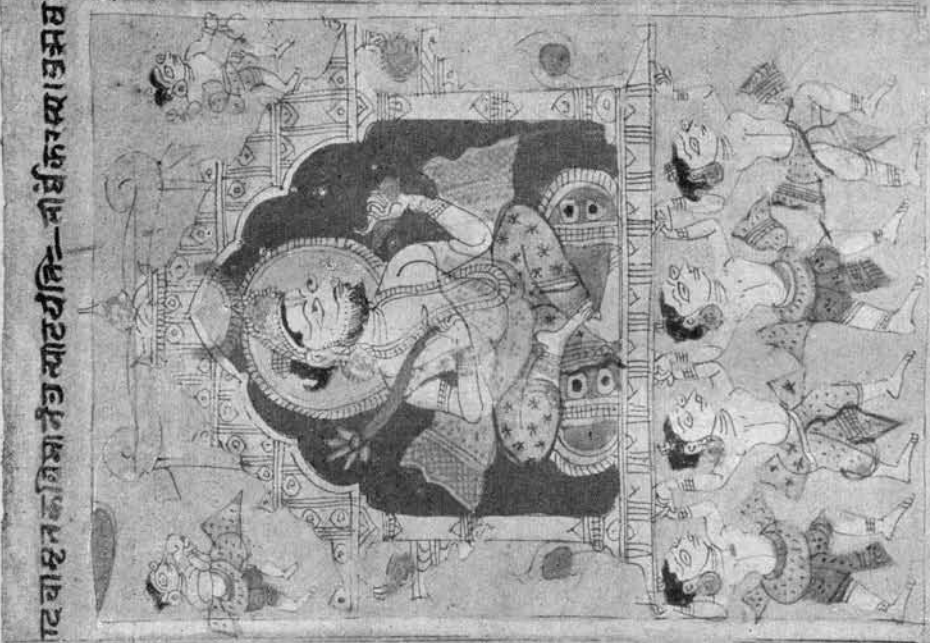
૧૬૪ પ્રભુ શ્રીમહાવીર સામાચારીનો ઉપદેશ આપતી
164 Part of Sri Mahāvīra's audience as he
preached the Samachari

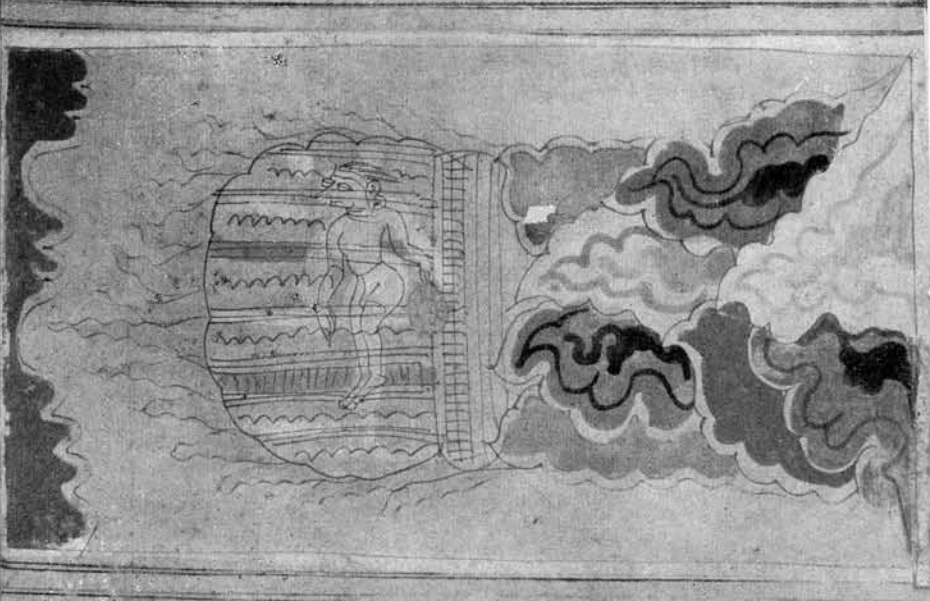
૧૬૫ પ્રભુ શ્રીમહાવીર સામાચારીનો ઉપદેશ આપતી
165 Part of Sri Mahāvīra's audience as he
preached the Samachari

૧૬૬ પ્રભુ શ્રીમહાવીર કાયોત્સર્ગમાં
166 Śrī Mahāvīra in meditation

૧૬૭ દેવો પ્રભુ શ્રીમહાવીરનું
મૃતક વિમાન ઉપાડે છે
167 The Gods lift up corpse
of Śrī Mahāvīra

૧૬૮ દેવો પ્રભુ શ્રીમહાવીરને અગ્નિસંસ્કાર
કરે છે.
168 Gods doing funeral ceremony
of Śrī Mahāvīra

છે. નિર્વાણ કલ્યાણકનો પ્રસંગ દર્શાવવા ખાતર પ્રભુની પલાંડીની નીચે સિદ્ધશીલાની આકૃતિ અને બન્ને બાજુએ એકેક સફેદરંગની ગોળાકૃતિ વધારામાં રજૂ કરેલ છે. પ્રભુના મસ્તક ઉપર છત્ર લટકે છે.

The painting shows two Brāhmaṇa out of the eleven seated on high level seats with an object for sacrificing in **agnikunda** in the hand of right side Brāhmaṇa, left side Brāhmaṇa is chanting **vedamantras**. **Agnikunda** is represented by fire. Above them is a beautiful large tree on both the sides. At the left, under the high-level seat are two deers in two compartments and at the right, a goat and a horse are kept for sacrificing them in **Yajna**. I have never seen a similar scene in any illustrated KS manuscript before.

In the left panel, the artist has represented three peacocks in different actions, which shows the proficiency in his art.

Fig. 158. SMN. 1, 59. **Mahavira as a Siddha**. On death, a liberated soul goes to the Siddhasilā or Iṣatprāgbhāra, which is at the top of the universe. This resembles an inverted white parasol, being made of pure white gold 4,500,000 **yojanas** long and as many wide, eight **Yojanas** thick at the middle but tapering off till at the edges it is thinner than a fly's wing. All varieties of Siddhas (perfected beings) go there after death; of these the Tirthaṅkaras are the foremost. There the released souls dwell in omnipotence and omniscience, perfectly blissful.

Mahāvira, fully ornamented sits on a throne, hands in lap, one above the other, palms upwards. Above is a parasol. A lion, the congaizance of Mahāvira, is in the centre of throne pedestal. Below Mahāvira is the thin crescent representing the Iṣatprāgbhāra. Both the sides of Mahāvira are a circular in white colour.

ચિત્ર ૧૫૯. : મહાવીર નિર્વાણ : જિનવિજયજીના સંગ્રહની મહાવીર ચરિત્રની પ્રત ઉપરથી.

આ પ્રસંગના વર્ણન માટે જૂઓ ચિત્ર ૧૫૮નું આ પ્રસંગને લગતું વર્ણન.

Fig. 159. JNV. Mahāvira as a Siddha.

The treatment is essentially similar to that of our figure 158.

ચિત્ર ૧૬૦. પાટણ ૨ ઉપરથી. ગૌતમસ્વામીને કેવલજ્ઞાન.

જે રાત્રે શ્રમણ લગવાન મહાવીર કાળધર્મને પામ્યા યાવત્ તેમનાં તમામ દુઃખો તદ્દન છેદાઈ ગયાં તે રાત્રે, તેમના જ્યેષ્ઠ-પદ્મ-શિષ્ય ગૌતમજોત્રના ઈંદ્રભૂતિ અનગારનું જ્ઞાતકુલમાં જન્મેલા લગવાન મહાવીર સંબંધી જે પ્રેમબંધન હતું તે નષ્ટ થયું અને અનંતવસ્તુના વિષયવાળું, અંતવગરનું, ઉત્તમોત્તમ એવું કેવલજ્ઞાન અને કેવળ-દર્શન ઉત્પન્ન થયું.

જ્યાંસુધી શ્રમણ લગવાન મહાવીર જીવતા રહ્યા, ત્યાંસુધી તેમની ઉપર સ્નેહ ધરાવનાર શ્રીગૌતમસ્વામીને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયું; પરંતુ લગવાન મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા બાણીને, તેમનો રાગ ગુરુલકિતમાં પરિણમ્યો અને પ્રભુના વિરહમાંથી ઉફલવેલો ખેદ, કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવામાં સાધનભૂત થયો.

ચિત્રની મધ્યમા શ્રીગૌતમસ્વામી પ્રવચન મુદ્રાએ નાના મંદિરની અંદર પાટ ઉપર બેસીને ચતુર્વિધ શ્રીસંઘને

ધર્મોપદેશ આપતા દેખાય છે. તેઓશ્રીના જમણા ખભા ઉપર મુહપત્તિ છે અને હાથમાં માળા છે.

Fig. 160. : HGP 2, 2, **Indrabhūti Gautama's Omniscience.** On the night when Mahāvīra died, his eldest disciple, Indrabhūti of the Gautama Gotra (family), by realizing that affection was out of place, even when directed towards his master; finally over-came all the bonds and won perfect knowledge (**kevalajñana**).

The miniature shows Inbrabhūti framed like a temple image in the niche. He is dressed in the robes of a Svetāmbara Monk. His right shoulder is bare, but over it is a narrow white piece of mouth-cloth (**muhapatti**). The left hand rests upon his lap, the right is raised in a teaching gesture (**pravacanamudra**).

ચિત્ર ૧૬૧ આર્યસુધર્માસ્વામી. નવાખ ૧, પાના ૨ ઉપરથી. ચિત્રની મધ્યમાં ગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામી-એકેલા છે. પ્રભુ મહાવીરની પરંપરાએ તેઓશ્રી આવેલા હતા. તેઓશ્રીની સન્મુખ નવ પાંખડીનું કમલનું વિકસ્વર ફૂલ ચિત્રકારે રજૂ કરીને તેઓશ્રીને ગૌતમસ્વામીથી જૂદી રીતે રજૂ કર્યાં હોય એમ લાગે છે. તેઓશ્રીના મસ્તકની પાછળના ભાગમાં સુંદર લામંડલ છે. તીર્થંકરદેવો અને ગણધરદેવોને જુદા ઓળખવા માટે પ્રાચીન મૂર્તિઓ અને ચિત્રોમાં તફાવત માત્ર એટલો જ રાખ્યો છે કે તીર્થંકરની મૂર્તિઓ તથા ચિત્રો પક્ષાસનસ્થ આભૂષણ સહિત અને બંને હાથ પલાંડી ઉપર અને ગણધરદેવોની મૂર્તિઓ તથા ચિત્રો પક્ષાસનસ્થ, આભૂષણ વગર સાધુવેશમાં અને જમણો હાથ હૃદય સન્મુખ પ્રવચનમુદ્રાએ, કેટલીક વખત માળા સહિત તથા ડાબો હાથ ઓળા ઉપર રાખતા.

આ ચિત્રમાં સુધર્માસ્વામીની બંને બાજુએ એકેક શિષ્ય સુશ્રુષા કરતો બેસેલો છે. ઉપરના ભાગે બે મોર છે અને પાટની ટોચે બે હંસપક્ષી રજૂ કરેલાં છે. ચિત્રની રંગપૂરણી ખૂબ સુંદર અને આલ્હાદક છે, અને ચિત્રકાર ઉચ્ચકોટીનો કલાકાર હોય એમ લાગે છે,

Fig. 161. SMN. 1, 2. Gaṇadhara Śrī Ārya Sudharmāsvāmī.

In the small temple sits Ārya Sudharmāsvāmī. The iconographic difference between Tirthankaras and monks is made clear. He holds a rosary in his right hand in a gesture of lecturing. Around his head is pointed halo, frequently used with Jain monks. Below his throne is lotus. On the either side is a peacock and at the top are two swans. The colour scheme is skilful and brilliant. He was a direct inheritor of Śrī Mahāvīra, though he was the fifth Gaṇadhara. On account of his long life.

ચિત્ર ૧૬૨. પ્રભુ શ્રીમહાવીર સામાચારીનો ઉપદેશ આપતાં. જૈસલમેરની કલ્પસૂત્રની પ્રતના પાના ૯૨ ઉપરથી. આ ચિત્રની પહોળાઈ તથા લંબાઈ ૩૬x૩૩ ઇંચ છે.

તે કાળે એટલે ચોથા આરાને છેડે, અને તે સમયે એટલે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર રાજગૃહ નગરને વિષે સમવસર્થા તે અવસરે, ગુણુશીલ નામના ચૈત્યને વિષે ઘણા શ્રમણોની, ઘણી શ્રમણીઓની, ઘણા શ્રાવકોની, ઘણી શ્રાવિકાઓની, ઘણા દેવો અને ઘણી દેવીઓની મધ્યમાં જ એકેલા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે આ પ્રમાણે કહ્યું:

ચિત્રમાં ઉપરના ભાગમાં જમણી બાજુએ સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર પ્રભુ મહાવીર એકેલા છે. તેઓની સામે ઉપરના ભાગમાં એક શ્રાવક અને નીચેના ભાગમાં એક સાધુ અને શ્રાવક મળીને, કુલ ત્રણ જણા પ્રભુનો ઉપદેશ અંજલિઓ બેસીને સાંભળતા દેખાય છે. ચિત્રના નીચેના ભાગમાં જમણી બાજુએ ચાર શ્રાવિકાઓ બંને

હાથની અંજલિઓ જોડી પ્રભુ મહાવીરનો ઉપદેશ એક જ ચિત્તે સાંભળતી દેખાય છે.

Fig. 162. JSM. KŚ. 92. Mahāvīra preaching **samacari**. At the end of Sāmācārī, it is stated that the Venerable Ascetic Mahāvīra delivered this discourse, called the **Paryusana-kalpa**, in the town of Rājagṛha, in the Guṇasīla Caitya, in the midst of monks, nuns, laymen, laywomen, gods and goddesses.

In the upper row our painting depicts Mahāvīra seated on a spired throne lecturing, mouth-cloth (**Muhapatti**) in hand. On a lower seat before him is a monk and two laymen receiving the instructions; out of two laymen, one is seated at the top in right corner and the other is behind a monk. In the lower row from left to right are seated two nuns and four laywomen facing them.

ચિત્ર ૧૬૩ : પ્રભુ શ્રીમહાવીર. નવાળ ૧, ના પાના ૧ ઉપરથી.

આ પ્રસંગના વર્ણન માટે જૂઓ ચિત્ર ૧ના આ પ્રસંગને લગતું વર્ણન.

Fig. 163. SMN. 1, 1. Tirthaṅkara Śrī Mahāvīra.

The treatment is essentially the same as that in our figure 1.

ચિત્ર ૧૬૪ : પ્રભુ શ્રીમહાવીર સામાચારીનો ઉપદેશ આપતાં. નવાળ ૧, પાનાં ૧૩૨ ઉપરથી.

ચિત્રમાં ઉપર અને નીચેના દરેક ભાગમાં બે જૈનસાધુઓ બેઠેલા છે. અને ભાગોના મધ્યભાગમાં સ્થાપનાચાર્ય છે. દરેકના ઉંચા કરેલા જમણા હાથમાં મુહપત્તિ છે. તે બધા (ચારે) સાધુઓ સોનાની બેઠકો ઉપર બેઠેલા છે.

Fig. 164. SMN. 1, 132. Part of Śrī Mahāvīra's audience as he preached the Sāmācārī. In the upper and lower portion are seated two jain monks. In the middle of both portions is also represented a **sthapanacharya**. In the raised right hand of each is a **muhapatti** (a piece of cloth). They are all sitting on golden seats.

ચિત્ર ૧૬૫ : પ્રભુ શ્રીમહાવીર સામાચારીનો ઉપદેશ આપતાં. નવાળ ૧, પાનાં ૧૩૨ ઉપરથી.

ચિત્રમાં ઉપરના ભાગમાં ચાર શ્રાવકો છે; અને નીચેના ભાગમાં બે સાધ્વીઓ અને બે શ્રાવિકાઓ રજૂ કરેલી છે. સઘળાંયે બંને હસ્તની અંજલિ જોડીને પ્રભુ મહાવીરનો ઉપદેશ સાંભળતાં બેઠેલાં છે. બધાંયે સુવર્ણની બેઠકો ઉપર બેઠેલા છે.

Fig. 165. SMN. 1, 132. Part of Śrī Mahāvīra's audience as he preached the Sāmācārī. In the upper portion are four laymen; and in the lower portion are represented two nuns and two laywomen. All seated on golden seats.

ચિત્ર ૧૬૬-૧૬૭-૧૬૮. પાટણુ ડની પ્રત ઉપરથી. આ ત્રણે ચિત્રો એક જ પાના ઉપર છે. ૧૬૬ શ્રીમહાવીર પ્રભુ કાઉસગધ્યાનમાં, ૧૬૭ શ્રીમહાવીર પ્રભુનું મૃતક વિમાન ઉપાડતા દેવો, તથા ૧૬૮ શ્રીમહાવીર પ્રભુનો અશિસંસ્કાર. આ ચિત્ર પ્રસંગો અનુક્રમે ચિત્રની જમણી બાજુથી જોવાનાં છે.

ચિત્ર ૧૬૬માં સુવર્ણવર્ણના મહાવીર અપાપાપુરીની બહારના ભાગમાં કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ ધ્યાનમાં બેઠેલા

છે. પ્રભુના મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં વાદળી રંગના વાદળાંઓ આવેલાં છે. પ્રભુના મસ્તકના ઉપરના ભાગથી બંને બાજુના કાનની પાસે એક એક કમલકૂલ લટકે છે. પ્રભુના પગની નીચે જંગલની બંને બાજુએ એકેક વૃક્ષની રજૂઆત ચિત્રકારે કરેલી છે.

ચિત્રના અનુસંધાને, ચિત્ર ૧૬૭માં ચાર દેવોએ ઉપાડેલી પાલખીમાં શ્રીમહાવીર પ્રભુનું મૃતક બેસાડેલું છે. આ ચિત્રમાં મૃતકના બદલે તીર્થંકરો જેવી રીતે દીક્ષા લેવા જતાં પાલખીમાં બેઠેલા હોય છે, તેવી જ રીતે વસ્ત્રાભૂષણો સહિત અને જમણા હાથમાં પાંચ પાંખડીના કમલકૂલ સહિત પ્રભુને રજૂ કરેલા છે, જે જૈનધર્મની ચાલુ પ્રણાલિકા પ્રમાણે ચિત્રકારનું જૈન રીતિરીવાજોનું અજ્ઞાન સૂચવે છે.

આ પછી છેલ્લા ચિત્ર ૧૬૮માં અપાપાયુરીની બહાર દેવોએ રથેલી ચંદનકાષ્ટની લડલડ બળતી ચિતામાં મહાવીર પ્રભુનું મૃતક બળતું દેખાય છે. આ ચિત્ર પ્રસંગ બીજી પ્રતોમાં જ વલ્લે જ બેવા મળે છે.

Figs. 166-167-168. : HGP. 3. Three illustrations on one page. Lord Mahāvīra in meditation 166. Gods carry the body of Lord Māhāvīra 167. Gods perform the funeral ceremony of Lord Mahāvīra 168. In the illustration 166, Lord Mahāvīra whose skin looks golden coloured stands attentively in **kayotsarga** (standing erect) **mudra** with blue clouds above. Near the ears, there hangs two lotus flowers with a forest below his feet and tree on either sides. In illustration 167, four gods carry the dead body of Mahāvīra which is kept in a sitting posture in a well-designed palanquin. The Lord is illustrated wearing beautiful dress and rich ornaments besides holding a lotus flower in his right hand. The artist has erred in detailing the dress and the ornaments. Such a dress is seen only when a person goes out to take **diksa** (initiation in to monkhood). It seems that artist is unaware of the customs and conventions of the Jainas. Illustration 168., shows the sandalwood funeral pyre burning profusely. Such an incident is rarely seen in our illustrated KS. manusccripts.

BOOKS ON JAIN PAINTINGS

- 1 Jain Miniature Paintings from Western India Rs. 600/-
By Dr. Motichandra M. A. Ph. D (London)
Size Demi 4 to 11" x 8 3/4", Page 211
41 Colour and 221 Monochrome Reproductions
- 2 Master Pieces of the Kalpasutra Paintings Rs 1000/-
By S. M Nawab
Size Demi 4 to 11" x 8 3/4", Pages 106
108 Colour and 304 Monochrome Reproductions
- 3 The Oldest Rajasthani Paintings from Jain Bhandars Rs. 300/-
By S. M. Nawab Pages 120
60 Colour and 258 Monochrome Reproductions
- 4 Collection of the Kalaka Story Part I only Rs. 75/-
By S. M. Nawab Pages 112
22 Colour and 66 Monochrome Reproductions
- 5 419 Illustrations of Indian Music and Dance Rs. 75/-
By Vidya Nawab M. A. Pages 101
4 Colour and 419 Monochrome Reproductions of Indian Music and Dance
- 6 The Life of Lord Shri Mahavira Rs. 125/-
as represented in the Kalpasūtra Paintings by S. M. Nawab
Pages 108, 74 Colour 94 Monochrome Reproductions

BOOKS TO COME

JAIN PAINTINGS Part I and II

By Sarabhai M. Nawab, Size Demi 4 to 11" x 8 3/4"

Almost all the paintings from the Palm-leaf manuscripts and wooden banners are to be reproduced 394 in numbers in first volume, while more than 450 paintings from the paper manuscripts of pre-mughal period will be published in the second volume. Mostly in colour with gold. Set Rs. 800/-

REGISTER YOUR ORDER TO-DAY AND NOW

M/s Sara **lal Nawab**

Chhipamavjini Pole, **nedabad-380 001 (India)**

Serving JinShasan

045027

gyanmandir@kobatirth.org

PRINTED AT

